
Маркс

ИЗБРАНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Энгелс

Карл Маркс

Фридрих Энгелс

ИЗБРАНИ
ПРОИЗВЕДЕНИЯ
В ДЕСЯТ
ТОМА

Карл Маркс

Фридрих Энгелс

ИЗБРАНИ
ПРОИЗВЕДЕНИЯ

2

ПАРТИЗДАТ / СОФИЯ
1984

**НАСТОЯЩОТО ИЗДАНИЕ
НА «ИЗБРАНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ»
НА К. МАРКС И Ф. ЕНГЕЛС Е ПОСВЕТЕНО
НА 165-ГОДИШНИНАТА ОТ РОЖДЕНИЕТО
И 90-ГОДИШНИНАТА ОТ СМЪРТТА НА
ФРИДРИХ ЕНГЕЛС**

Том 1

**МАНИФЕСТ НА КОМУНИСТИЧЕСКАТА
ПАРТИЯ**

**РАЗВИТИЕТО НА СОЦИАЛИЗМА
ОТ УТОПИЯ В НАУКА**

КРИТИКА НА ГОТСКАТА ПРОГРАМА

**КЪМ КРИТИКАТА НА СОЦИАЛДЕМОКРАТИЧЕСКАТА
ПРОЕКТОПРОГРАМА ОТ 1891 г.**

ЗА АВТОРИТЕТА

КЪМ ИСТОРИЯТА НА СЪЮЗА НА КОМУНИСТИТЕ

КАРЛ МАРКС

**ИЗ ПОЛОЖЕНИЕТО НА РАБОТНИЧЕСКАТА КЛАСА
В АНГЛИЯ**

ПРИНЦИПИТЕ НА КОМУНИЗМА

**УЧРЕДИТЕЛЕН МАНИФЕСТ НА МЕЖДУНАРОДНОТО
РАБОТНИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО**

ПОГРЕБЕНИЕТО НА КАРЛ МАРКС

Том 2

**ЛУДВИГ ФОЙЕРБАХ И КРАЯТ
НА КЛАСИЧЕСКАТА НЕМСКА ФИЛОСОФИЯ**

ИЗ НЕМСКА ИДЕОЛОГИЯ

ИЗ ДИАЛЕКТИКА НА ПРИРОДАТА

Том 3

КЛАСОВИТЕ БОРБИ ВЪВ ФРАНЦИЯ

ОСЕМНАДЕСЕТИ БРЮМЕР НА ЛУИ БОНАПАРТ

ГРАЖДАНСКАТА ВОЙНА ВЪВ ФРАНЦИЯ

Том 4

**СЕЛСКАТА ВОЙНА В ГЕРМАНИЯ
РЕВОЛЮЦИЯ И КОНТРАРЕВОЛЮЦИЯ
В ГЕРМАНИЯ
БУРЖОАЗИЯТА И КОНТРАРЕВОЛЮЦИЯТА
ЧЕРНОВКИ НА ОТГОВОРА НА ПИСМО
НА В. И. ЗАСУЛИЧ**

Том 5

**ПРОИЗХОД НА СЕМЕЙСТВОТО,
ЧАСТНАТА СОБСТВЕНОСТ И ДЪРЖАВАТА
РОЛЯТА НА ТРУДА ПРИ ПРЕВРЪЩАНЕТО
НА МАЙМУНАТА В ЧОВЕК
ЗА РАЗЛАГАНЕТО НА ФЕОДАЛИЗМА
И ВЪЗНИКВАНЕТО НА НАЦИОНАЛНИ ДЪРЖАВИ
РОЛЯТА НА НАСИЛИЕТО В ИСТОРИЯТА**

Том 6

**НИЩЕТА НА ФИЛОСОФИЯТА
КЪМ ЖИЛИЩНИЯ ВЪПРОС
ФОРМИ, ПРЕДШЕСТВУВАЩИ
КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО ПРОИЗВОДСТВО
НАЦИОНАЛИЗАЦИЯТА НА ЗЕМЯТА
СЕЛСКИЯТ ВЪПРОС В ГЕРМАНИЯ
И ФРАНЦИЯ**

Том 7

**НАЕМЕН ТРУД И КАПИТАЛ
РАБОТНА ЗАПЛАТА, ЦЕНА И ПЕЧАЛБА
КЪМ КРИТИКАТА НА ПОЛИТИЧЕСКАТА
ИКОНОМИЯ
УВОД КЪМ КРИТИКАТА
НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ**

Том 8

АНТИ-ДЮРИНГ

Том 9

**ИЗ ИКОНОМИЧЕСКО-ФИЛОСОФСКИ
РЪКОПИСИ ОТ 1844 г.**

**БЕЛЕЖКИ ПО НАЙ-НОВАТА ПРУСКА
ЦЕНЗУРНА ИНСТРУКЦИЯ**

**ДЕБАТИТЕ НА ШЕСТИЯ РЕЙНСКИ
ЛАНДТАГ**

**КЪМ КРИТИКАТА НА ХЕГЕЛОВАТА
ФИЛОСОФИЯ НА ПРАВОТО**

**КРИТИЧЕСКИ БЕЛЕЖКИ ОТНОСНО
СТАТИЯТА НА «ПРУСАК»**

**УСПЕХИТЕ НА ДВИЖЕНИЕТО ЗА СОЦИАЛНО
ПРЕУСТРОЙСТВО НА КОНТИНЕНТА.**

ПОЛОЖЕНИЕТО В АНГЛИЯ

**ИЗ СВЕТОТО СЕМЕЙСТВО ИЛИ КРИТИКА
НА КРИТИЧЕСКАТА КРИТИКА**

**ИЗ «КАПИТАЛЪТ» — т. I, III и IV
(ТЕОРИИ ЗА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ)**

**ИЗ ИКОНОМИЧЕСКИ РЪКОПИСИ
1857—1859 г.**

**ИЗ ИКОНОМИЧЕСКИ РЪКОПИСИ
1861—1863 г.**

**КЪМ ИСТОРИЯТА НА РАННОТО
ХРИСТИЯНСТВО**

**ИЗ ДОПЪЛНЕНИЯ КЪМ ТРЕТИЯ ТОМ
НА «КАПИТАЛЪТ»
и други**

Том 10

ИЗБРАНИ ПИСМА

ФРИДРИХ ЕНГЕЛС

ЛУДВИГ ФОЙЕРБАХ
И КРАЯТ НА КЛАСИЧЕСКАТА
НЕМСКА ФИЛОСОФИЯ'

LUDWIG FEUERBACH

UND DER AUSGANG DER

KLASSISCHEN DEUTSCHEN PHILOSOPHIE

VON

FRIEDRICH ENGELS

REVIDIRTER SONDER-ABDRUCK AUS DER „NEUEN ZEIT“

MIT ANHANG:

KARL MARX ÜBER FEUERBACH
VOM JAHRE 1845.

STUTTGART

VERLAG VON J. H. W. DIETZ
1888.

Заглавна страница на изданието от 1888 г. на
«Лудвиг Фойербах и краят на класическата немска философия»

Предговор

В предговора на «Към критиката на политическата икономия». Берлин, 1859 г., Карл Маркс разказва как двамата през 1845 г. в Брюксел се заловихме «да разработим задружно противоположността на нашия възглед» — на разработеното предимно от Маркс материалистическо разбиране на историята — «спрямо идеологическия възглед на немската философия, всъщност да разчистим сметките си с нашата предишна философска съвест. Ние изпълнихме намерението си във формата на критика на след-хегеловата философия. Ръкописът, два дебели тома в октава, беше отдавна пристигнал на мястото на издаването му във Вестфалия, когато получихме известието, че изменили се обстоятелства не позволяват отпечатването. На драго сърце предоставихме ръкописа на гризещата критика на мишките, още повече че бяхме постигнали нашата главна цел — изясняване на въпросите за самите нас.»³

Оттогава изминаха повече от четиридесет години и Маркс почина — и нито на един от нас не се удаде случай да се върне към тази тема. Ние откъслечно сме се изказвали за отношението ни към Хегел, но никъде не сме го сторили пълно и системно. А към Фойербах, който пък в известно отношение е междинно звено между Хегеловата философия и нашето схващане, не сме се връщали нито веднъж.

През това време Марксовият мироглед намери привърженици далеч извън границите на Германия и Европа и на всички културни езици по света. От друга страна, класическата немска философия преживява в чужбина — особено в Англия и в Скандинавия — нещо като възраждане, а дори и в Германия като че ли вече са се втръснали еkleктичните чорбалаци, които под името философия се изсърбват в тамошните университети.

При тези обстоятелства все повече и повече ми се струваше необходимо накратко и системно да изложа нашето отношение към Хегеловата философия — как ние изхождахме от нея и как скъсахме с нея. Също така смятах, че наш неизпълнен почетен дълг е напълно да признаем онова влияние, което Фойербах — повече от всеки друг следхегеловски философ — беше оказал върху нас през нашия период на бурните устреми. Затова с готовност се възползвах от случая, когато редакцията на «Neue Zeit» ме помоли да разгледам критически книгата на Шарк за Фойербах³. Моят труд беше публикуван в четвърта-пета книжка от това списание от 1886 г., а сега излиза като отделен, поправен отпечатък.

Преди да дам за печат тези редове, пак потърсих и прегледах стария ръкопис от 1845—1846 г. В него разделът за Фойербах не е завършен. Готовата част представлява изложение на материалистическото разбиране на историята, което изложение доказва само колко непълни са били още нашите тогавашни познания в областта на икономическата история. В ръкописа липсваше критиката на самата доктрина на Фойербах, така че за сегашната ми цел той не можеше да послужи. Но затова пък в една стара тетрадка на Маркс намерих отпечатаните тук в приложението единадесет тезиса за Фойербах. Това са бележки за по-сетнешна доработка, набързо нахвърлени, абсолютно непредназначени за печат, но те са неогрени като първия документ, в който се съдържа гениалният зародиш на новия миросглед.

Лондон, 21 февруари 1888 г.

Фридрих Енгелс

Карл Маркс и Фридрих Енгелс.
Съчинения. Т. 21, с. 369—370.

I

Разглежданото съчинение* ни връща към един период, който по време се намира с едно поколение зад нас, но вече е станал толкова чужд на сегашното поколение в Германия, като да е с цяло столетие по-стар от него. И все пак това е периодът на подготовката на Германия за революцията от 1848 г. — а всичко, което е станало у нас оттогава насам, е само продължение на 1848 г., само изпълнение на завещанието на революцията.

Както във Франция през XVIII в., така и в Германия през XIX в. философската революция представлява въвеждането към политическия преврат. Но каква голяма разлика има между двете! Французите водят открита борба с цялата официална наука, с църквата, често пъти и с държавата; техните съчинения се печатат в чужбина, в Холандия или в Англия, а самите те често пъти са готови да влязат в Бастилията. А немците, напротив, са професори, назначени от държавата учители на младежта, техните съчинения са одобрени учебници, а философската система, която завършва цялото това развитие — Хегеловата система, — е дори, така да се каже, въздигната в ранга на кралска пруска държавна философия! И зад тези професори, зад техните педантично тъмни думи, в техните тромави, скучни периоди ли се е криела революцията? Та нали тъкмо онези, които тогава минаваха за представители на революцията — либералите, — бяха най-ожесточените противници на тази обръкваща главите философия! Но това, което не забелязваха нито правителствата, нито либералите, още през 1833 г. виждаше поне

* «Ludwig Feuerbach» von C. N. Starke, Dr. phil. — Stuttgart, Ferd. Encke. 1885.

един човек — и неговото име е, разбира се, Хайнрих Хайне.⁴

Да вземем един пример. Няма друга философска теза, която толкова да е спечелвала признателността на ограничени правителства и гнева на също така ограничени либерали, както прочутата теза на Хегел:

«Всяко действително е разумно и всичко разумно е действително.»⁵

Та тази теза очевидно обявява за свещено всичко съществуващо, това е философско миропомазване на деспотизма, на полицейската държава, на кралската намеса в правосъдието, на цензурата. Точно така я схващаше Фридрих Вилхелм III, така я схващаха неговите поданици. Но у Хегел съвсем не всичко, което съществува, е и безусловно действително. Според него атрибутът на действителността принадлежи само на онова, което същевременно е и необходимо.

«В своето разгръщане действителността се разкрива като необходимост.»

Затова съвсем не всяко правителствено мероприятие — той сам привежда примера с «налагането на известен данък» — той безусловно смята за нещо действително.⁶ А това, което е необходимо, при последна сметка се оказва и разумно, и следователно, когато тази Хегелова теза бъде приложена към тогавашната пруска държава, тя означава само, че тази държава е разумна и отговаря на разума, доколкото е необходима: а щом тя при все това ни изглежда негодна, но въпреки своята негодност продължава да съществува, тогава негодността на правителството намира своето оправдание и обяснение в съответната негодност на поданиците. Тогавашните прусаци са имали такова правителство, каквото са заслужавали.

Но според Хегел действителността съвсем не е такъв атрибут, който е присъщ на дадено обществено или политическо положение на нещата при всички обстоятелства и във всички времена. Напротив, Римската република е била действителна, но действителна е била и изтласкващата я Римска империя. През 1789 г. френската монархия била станала толкова недействителна, т. е. толкова ли-

шена от всякаква необходимост, толкова неразумна, че е трябвало да бъде унищожена от великата революция, за която Хегел винаги говори с най-голямо въодушевление. Следователно в случая монархията е била недействителното, а революцията — действителното. И така в хода на развитието всичко, което преди е било действително, става недействително, загубва своята необходимост, своето право на съществуване, своята разумност; на мястото на отмиращата действителност идва нова, жизнеспособна действителност — по мирен път, когато старото е достатъчно разумно да умре без съпротива, и насилствено, когато старото се противи на тази необходимост. Така по силата на самата Хегелова диалектика тази Хегелова теза се обръща в своята противоположност: всичко онова, което в обсега на човешката история е действително, с течение на времето става неразумно, следователно то вече по своето предназначение е неразумно и от самото си начало е обременено с неразумност; а всичко онова, което е разумно в главите на хората, е предназначено да стане действително, колкото и да противоречи на съществуващата привидна действителност. По всички правила на Хегеловия метод на мислене тезата за разумността на всичко действително се свежда до другата теза: всичко, което съществува, е достойно да загине*.

Но истинското значение и революционният характер на Хегеловата философия (ние тук трябва да се ограничим само с нея като заключителен етап на цялото философско развитие след Кант) се състоят именно в това, че тя веднъж завинаги сложи край на представите за окончателността на всички резултати на човешкото мислене и дейност. Истината, която философията трябваше да познае, за Хегел вече не беше сбор от готови догматични концепции, които — след като веднъж бъдат открити — трябва само да бъдат заучени наизуст; истината сега се съдържа в самия процес на познанието, в дългия исторически развой на науката, която се изкачва от по-долните към все по-горните стъпала на познанието, без обаче някога с изнамирането на някаква тъй наречена абсолютна истина да достигне до такава точка, по-нататък от която да не може да отиде и при която не ѝ остава нищо друго, освен

* Перефразирани думи на Мефистофел от трагедията на Гьоте «Фауст», част I, сцена трета («Кабинетът на Фауст»). Ред.

да скръсти ръце и с изумление да съзерцава постигнатата абсолютна истина. И както стои въпросът в областта на философското познание, така стои той и в областта на всяко друго познание, и в областта на практическата дейност. Също както и познанието историята никога не може да стигне до окончателен завършек в някакво съвършено, идеално състояние на човечеството; съвършеното общество, съвършената «държава» са неща, които могат да съществуват само във фантазията; напротив, всички следващи едно подир друго исторически състояния са само преходни степени в безкрайния ход на развитието на човешкото общество от низшето към висшето. Всяка степен е необходима, следователно оправдана за времето и условията, на които дължи своя произход; но тя става неустойчива и неоправдана пред лицето на новите, по-висши условия, които постепенно се развиват в неговите недра. Тя трябва да направи място на по-висока степен, която на свой ред също така да стигне до упадък и гибел. Както буржоазията чрез едрата индустрия, конкуренцията и световния пазар практически разрушава всички стабилни, осветени от вековете институции, така тази диалектическа философия разрушава всички представи за окончателна абсолютна истина и за съответните ѝ абсолютни състояния на човечеството. Пред нея не устоява нищо окончателно, абсолютно, свещено; върху всичко и във всичко тя разкрива преходността и пред нея не може да устои нищо освен непрекъснатия процес на ставане и отмиране, на безкрайно възходжане от низшето към висшето, на който процес тя самата е само отражение в мислещия мозък. Наистина тя има и своя консервативна страна: тя признава, че известни степени от развитието на познанието и обществото имат оправдание за своето време и своите условия; но само дотолкова. Консервативността на този начин на мислене е относителна, неговият революционен характер е абсолютен — единственото абсолютно нещо, което той признава.

Тук не е нужно да се спиране на въпроса, дали този начин на мислене напълно отговаря на днешното състояние на природознанието, което предсказва за съществуването на земята възможен, а за нейната обитаемост — твърде сигурен край, и следователно признава, че и човешката история има не само възходящ, но и низходящ клон. Във всеки случай ние се намираме още твърде далеч от

онази повратна точка, от която историята на обществото ще тръгне надолу, и не можем да искаме от Хегеловата философия да се занимава с предмет, който съвременното ѝ природознание още изобщо не е поставяло на дневен ред.

Но това, което наистина трябва да се каже тук, е следното: горепосоченото разсъждение не е така рязко изразено у Хегел. То е извод, който по необходимост следва от неговия метод, но който той нито веднъж не е направил така определено — и то по простата причина, че е бил принуден да създава система, а всяка философска система, според традиционните изисквания, трябва да завършва с някакъв вид абсолютна истина. Така че, колкото Хегел и да подчертава — особено в своята «Логика»⁷, — че тази вечна истина не е нищо друго освен самия логичен (resp*: историческия) процес, той все пак сам се вижда принуден да сложи край на този процес именно защото със своята система трябва да стигне до някакъв край. В «Логика» той отново може да превърне този край в начало, тъй като там крайната точка, абсолютната идея — абсолютна само доколкото той не може да каже за нея абсолютно нищо, се «отчуждава», т. е. се превръща в природа, а по-късно в духа, т. е. в мисленето и в историята, отново се връща към себе си. Но в края на цялата философия подобно връщане към началото е възможно само по *един* път — а именно, когато си представим края на историята в смисъл, че човечеството стига до познанието на тъкмо тази абсолютна идея и заявява, че това познание на абсолютната идея е постигнато в Хегеловата философия. Но с това цялото догматично съдържание на Хегеловата система се обявява за абсолютна истина — в противоречие с неговия диалектически метод, който руши всяка догматика; това би значило избуялата консервативна страна да задуши революционната страна. А това, което важи за философското познание, важи и за историческата практика. Човечеството, което в лицето на Хегел се е добрало до разработката на абсолютната идея, трябва и в практиката да е напреднало дотам, че да може да прокара тази абсолютна идея в действителността. Тъй че абсолютната идея не бива да предявява към своите съвременници прекомерно високи практически политически изисквания. Така в края на «Философия на правото» намираме, че абсолютната

* Respective — съответно. *Ред.*

идея трябвало да се осъществи в онази съсловна монархия, която Фридрих Вилхелм III така упорито и така напразно обещавахе на своите поданици — следователно в ограничено и умерено косвено господство на имотните класове, приспособено към тогавашните немски дребнобуржоазни условия; при това още и по умозрителен път ни се изтъкне необходимостта от аристокрацията.

Така че самата вътрешна необходимост на системата достатъчно обяснява защо един изцяло революционен ход на мислене довежда до твърде кротък политически извод. Специфичната форма на този извод се дължи истинно на това, че Хегел беше немец и че и на неговата глава — както и на главата на неговия съвременник Гюте — висн отзад късче филистерска плитка. И Гюте както и Хегел — всеки в своята област, — е бил същински олимпийски Зевс, но и двамата никога не са се напълно отърсили от немския филистер в себе си.

Но всичко това не е попредило на Хегеловата система да обхване несравнимо по-обширна област, отколкото всяка друга по-раншна система, и да разгърне в тази област такова богатство на мисълта, което и днес ни изумява. Феноменология на духа (която би могла да бъде наречена паралел на ембриологията и палеонтологията на духа, изложение на развоя на индивидуалното съзнание на различните му степени, схванато като съкратено възпроизвеждане на степените, през които исторически преминало човешкото съзнание), логика, философия на природата, философия на духа, а тя пък разработена в нейните отделни исторически подразделения: философия на историята, на правото, на религията, история на философията, естетика и т. н. — във всички тия различни исторически области Хегел се старае да намери и да изтъкне преминаващата нишка на развитието; и тъй като той беше не само творчески гений, но и човек с енциклопедична образованост, навсякъде извършва епохални дела. От само себе си се разбира, че по силата на вътрешната необходимост на «системата» той много често се вижда принуден да прибегва до онези насилствени конструкции, за които неговите лилипутски противници и до днес вдигат такава ужасна врява. Но тези конструкции са само рамката и строителните скели на неговото творение; ако човек не се спира на тях повече, отколкото е нужно, ако навлезе по-дълбоко в грандиозната постройка, ще намери неиз-

бронии съкровища, които и днес още запазват пълна си стойност. При всички философи преходна е тъкма «системата», и то тъкмо защото тя произлиза от една трайна необходимост на човешкия дух: необходимостта да се преодолеят всички противоречия. Но отстраняват ли се веднъж завинаги всички противоречия, ние бихме стигнали тъй наречената абсолютна истина, световната история би завършила, а тя все пак трябва да продължи, въпреки че вече няма да има какво да върши — следователно ново неразрешимо противоречие. Но щом веднъж сме разбрали — и в края на краищата никой друг повече от самия Хегел не ни е помогнал да разберем това, — че да се поставя така задачата на философията, това значи да се поставя за задача на един отделен философ да извърши онова, което само цялото човечество може да извърши в своето постъпателно развитие, щом разберем това, свършено е вече с цялата философия в досегашния смисъл на думата. Оставяме на мира «абсолютната истина», която е непостижима по този път и за всеки отделен човек, и вместо нея преследваме по пътя на положителните науки и на обобщаването на техните резултати посредством диалектичното мислене постижимите относителни истини. С Хегел изобщо завършва философията — от една страна, защото той по най-грандиозен начин обобщава в своята система цялото ѝ развитие, от друга страна, защото, макар и несъзнателно, ни показва пътя, който ще ни изведе от този лабиринт от системи към действителното положително познание за света.

Лесно е да се разбере какво огромно въздействие трябваше да окаже Хегеловата система във философски оцветената атмосфера на Германия. Това беше триумфално шествие, което трая цели десетилетия и не се прекрати и след смъртта на Хегел. Напротив, тъкмо от 1830 г. до 1840 г. «хегелианщината» доби най-изключително господство и повече или по-малко зарази дори своите противници; тъкмо през това време възгледите на Хегел съзнателно или несъзнателно най-обилно проникваха в най-различните науки и даваха подкваса и на популярната литература, и на всекидневния печат, от които обикновеното «образовано съзнание» черпи своя мисловен материал. Но тази победа по цялата линия беше само прелюдия на една вътрешна борба.

Взето в неговата цялост, учението на Хегел, както

видяхме, даваше широк простор за вместиането в него на най-различни практически партийни схващания; а в тогавашния теоретически живот на Германия имаха практическо значение преди всичко две неща: религията и политиката. Оня, който държеше предимно на *системата* на Хегел, можеше да бъде доста консервативен и в двете тия области; оня, за когото най-главното беше диалектическият *метод*, можеше в религиозно и политическо отношение да принадлежи към най-крайната опозиция. Самият Хегел, въпреки доста честите избухвания на революционен гняв в своите съчинения, общо взето, като че ли повече клонеше към консервативната страна; не току-тъй неговата система му е струвала много повече «горчив труд на мисълта», отколкото неговият метод. Към края на тридесетте години разцеплението сред школата се проявяваше все повече и повече. Лявото крило, тъй наречените младохегелианци, в борбата срещу правоверните пиелисти и феодалните реакционери полека-лека се отказваха от онази философски-пренебрежителна въздържаност към парливите въпроси на деня, която дотогава беше осигурявала на тяхното учение търпимостта и дори покровителството на държавата. А когато в 1840 г. правоверната лицемерна набожност и феодално-абсолютистичната реакция се възкачиха дори на престола в лицето на Фридрих Вилхелм IV — тогава откритото вземане на страна стана неизбежно. Борбата все още се водеше с философски оръжия, но вече не за абстрактно-философски цели; касаеше се направо за унищожаване на наследената религия и на съществуващата държава. И ако в «*Deutsche Jahrbücher*»⁸ практическите крайни цели все още се явяваха предимно във философско одеяние, в «*Rheinische Zeitung*»⁹ от 1842 г. младохегелианската школа направо се разкри като философия на възходящата радикална буржоазия и се ползваше от философското було само за заблуждаване на цензурата.

Но тогава политиката беше много трънлива област и затова главната борба се насочи против религията; впрочем и това, особено след 1840 г., косвено беше политическа борба. Първият тласък даде книгата «*Животът на Исус*» от Щраус, излязла в 1835 г.¹⁰ Против развитата в тази книга теория за възникването на евангелските митове по-късно се обяви Бруно Бауер, като доказа, че редица евангелски разкази са изфабрикувани от самите

им автори. Спорът между двамата се водеше под формата философска борба между «самосъзнанието» и «субстанцията», а въпросът, дали евангелските разкази за чудесата са възникнали по пътя на несъзнателно традиционно създаване на митове в недрата на общината или са изфабрикувани от самите евангелисти, беше раздут до въпроса, дали в световната история решаваща действаща сила е «субстанцията» или «самосъзнанието»; и най-после дойде Щирнер, пророкът на сегашния анархизъм — Бакунин е възприел твърде много неща от него — и надхвърли суверенното «самосъзнание» със своя суверенен «единствен»¹¹.

Ние няма повече да разглеждаме тази страна на процеса на разложението на Хегеловата школа. За нас по-важно е следното: повечето от най-решителните младохегелианци по силата на практическите нужди на своята борба срещу положителната религия бяха изтласкани към англо-френския материализъм. А тук те влязоха в конфликт със системата на своята школа. Докато материализмът схваща природата като единствено действителното, в Хегеловата система природата представлява само «отчуждение» на абсолютната идея, като че ли деградация на идеята; тук при всички обстоятелства първично е мисленето и неговият мисловен продукт — идеята, а природата е производното, което изобщо съществува само поради благоволенieto на идеята. И в това противоречие младохегелианците се лутаха, както можеха.

Тогавя се появи съчинението на Фойербах «Същност на християнството»¹². То с един удар разпръсна това противоречие, като отново и без заобикалки възкачи материализма на трона. Природата съществува независимо от всяка философия, тя е основата, върху която сме израстли ние, хората, които сами сме продукт на природата; извън природата и хората не съществува нищо и висшите същества, създадени от нашата религиозна фантазия, са само фантастично отражение на нашата собствена същност. Магията беше развалена; «системата» беше разбита и отхвърлена, противоречието беше разрешено с простата констатация, че то съществува само във въображението. — Човек трябва сам да е преживял освободителното въздействие на тая книга, за да може да добие представа за всичко това. Въодушевляването беше всеобщо: всички изведнъж станахме фойербахянци. В «Светото семей-

ство»¹³ може да се прочете с какъв ентузиазъм Маркс поздравя новия възглед и колко много той — въпреки всички свои критични уговорки — беше повлиян от него.

Дори грешките на книгата допринесоха за нейното въздействие в тогавашния момент. Белетристичният, на места дори надут стил ѝ осигури по-широк кръг читатели и все пак донесе известно освежаване след дългогодишното господство на абстрактната и тъмна хегелнащина. Същото важи и за прекомерното боготворение на любовта, което можеше да бъде извинено, макар и не оправдано, като реакция срещу станалия вече непоносим суверенитет на «чистото мислене». Но това, което не бива да забравяме, е, че тъкмо за тези две слабости на Фойербах се хвана «истинският социализъм», който след 1844 г. се разпространяваше в Германия като епидемия и на мястото на научното познание поставяше белетристичната фраза, на мястото на освобождението на пролетариата чрез икономическо преустройство на производството — освобождаването на човечеството посредством «любовта», накратко, затъна в най-отвратителна белетристика и любвеобилност, чийто типичен представител беше господин Карл Грюн.

Не бива да се забравя още и това: Хегеловата школа се беше разложила, но Хегеловата философия не беше критично преодоляна. Щраус и Бауер взеха по една от нейните страни и полемично ги насочиха една срещу друга. Фойербах разби системата и просто я отхвърли. Но да обявиш дадена философия за погрешна още не значи, че си се справил с нея. А едно такова грандиозно творение като Хегеловата философия, която упражни огромно влияние върху духовното развитие на нацията, не се премахва с просто игнориране. Тя трябваше да бъде «снета» в истинския смисъл на думата, т. е. критически да бъде унищожена нейната форма, а да бъде спасено добитото чрез нея ново съдържание. По-долу ще покажем как стана това.

Но междуременно революцията от 1848 г. също тъй безцеремонно избута настрана цялата философия, както Фойербах беше избутал своя Хегел. А с това и самият Фойербах беше изтикан на заден план.

Големият основен въпрос на всяка философия, и специално на по-новата, е въпросът за отношението между мисленето и битието. Още от много ранни времена, когато хората, нямайки още каквото и да е понятие за строежа на собственото си тяло и подтикнати от съновидения*, стигнали до представата, че тяхното мислене и техните усещания не е дейност на тяхното тяло, а на някаква отделна душа, която обитавала това тяло и го напускала при смъртта — още от тези времена хората трябвало да се замислят за отношението на тази душа към външния свят. Ако тя при смъртта се отделя от тялото и продължава да живее, няма никакъв повод да ѝ се измисля някаква отделна смърт; така възникнала представата за безсмъртието на душата, което на онази степен на развитие съвсем не е изглеждало като утеха, а като непредотвратима съдба и доста често — както при гърците — като истинско нещастие. Не религиозната потребност от утеха е довеждала навсякъде до скучната фантазия за личното безсмъртие, а произтичащото от общата ограниченост на хората затруднение къде да дянат душата — чието съществуване те веднъж вече са приели — след смъртта на тялото. По съвсем същия начин, чрез олицетворяване на природните сили, възникнали първите богове, които при по-нататъшното развитие на религиите все повече и повече приемали извънсветовен облик, докато най-последно в процеса на абстрахиране — почти щях да кажа: дестилиране, — напълно естествен в хода на духовното развитие, от многото повече или по-малко ограничени и взаимно ограничаващи се богове в главите на хората възникнала представата за само единия, изключителен бог на монотеистичните религии.

Така че корените на най-върховния въпрос на цялата философия — въпроса за отношението на мисленето към битието, на духа към природата, — както и корените на всяка религия се намират в ограничените и невежествени

* И днес при диваци и по-низши варвари още е разпространена представата, че явяващите се насън хора са души, които временно напускат тялото; затова реалният човек се държи отговорен и за действията, които неговият сънуван образ е извършил спрямо сънуващия. Това напр. е установил Тури през 1884 г. при индианците в Гвиана.¹⁴

представи от периода на дивачеството. Но този въпрос можал да бъде поставен в цялата му острота, да допълното си значение едва след като европейското чужество се пробудило от дългия зимен сън на християнското средновековие. Въпросът за отношението на мисленето към битието, който впрочем е играл голяма роля средновековната схоластика, въпросът, кое е първичното духът или природата — този въпрос въпреки църква взе по-остра форма: бог ли е създал света, или светът съществува от вечни времена?

Според това, как отговаряли на този въпрос, философите се разделили на два големи лагера. Онези, които твърдели, че духът е съществувал преди природата, следователно в последна сметка приемали някакъв вид творяване на света, а у философите, напр. у Хегел, това сътворяване е още по-объркано и по-нелепо, отколкото християнството, образували лагера на идеализма. Другите, които разглеждали природата като първичното, спадат към различните школи на материализма.

Първоначално двата израза: идеализъм и материализъм, не означават нищо друго и ние тук ги употребяваме само в този смисъл. По-долу ще видим каква обръканоост се получава, когато им се придаде по-друго значение.

Но въпросът за отношението между мисленето и битието има и друга страна: как нашите мисли за заобикалящия ни свят се отнасят към самия този свят? В състояние ли е нашето мислене да познае действителния свят, в състояние ли сме ние в нашите представи и понятия за действителния свят да дадем вярно отражение на действителността? На философски език този въпрос се нарича въпрос за тъждеството на мислене и битие и грамадното мнозинство от философите отговарят на него положитено. Напр. у Хегел този положителен отговор се разбира от само себе си; защото това, което ние познаваме в действителния свят, е тъкмо неговото мисловно съдържание, онова, което прави от света едно осъществяване на етапи на абсолютната идея, която абсолютна идея е съществувала някъде от вечни времена, независимо от света и преди света: а от само себе си се разбира, че мисленето може да познае едно съдържание, което още от самото си начало е съдържание на мисълта. Също така се разбира, че това, което трябва да бъде доказано, тук тихомълком се съдържа още в предпоставката. Но това ни най-малко не пречи на Хегел от

своето доказателство за тъждеството на мислене и битие да направи извода, че тъй като за неговото мислене неговата философия е правилна, тя била и единствено правилната философия и че тъждеството на мисленето и битието трябва да се изрази в това — човечеството веднага да пренесе неговата философия от теорията в практиката и да преустрои целия свят съобразно с Хегеловите принципи. Тази илюзия той споделя с почти всички други философи.

Но наред с това има редица други философи, които оспорват възможността за познаване на света или поне за изчерпателното му познаване. Към тях спадат измежду по-новите философи Юм и Кант и те са играли твърде значителна роля във философското развитие. Решаващите изказвания за опровергаване на това схващане са направени още от Хегел, доколкото това е било възможно от идеалистическа гледна точка; материалистическите добавки на Фойербах са повече остроумни, отколкото дълбоки. Най-съкрушителното опровержение на тези, както и на всички други философски приумици е практиката, а именно експериментът и индустрията. Ако можем да докажем правилността на своето схващане за дадено природно явление, като сами произведем това явление, като го предизвикаме от неговите условия и на това отгоре го заставим да служи на нашите цели — това слага край на Кантовото неуловимо «нещо в себе си». Химическите вещества, произвеждани в растителните и животинските тела, оставиха такива «неща в себе си», докато органичната химия започна да ги изготвя едно подир друго; с това «нешото в себе си» се превърна в нещо за нас, като напр. багрилното вещество на броша — ализарина, който вече не получаваме от корените на отглеждания на полето брош, а много по-евтино и по-просто от каменовъглен катран. Коперниковата слънчева система в продължение на триста години си оставаше хипотеза, за правилността на която човек би могъл да заложи сто, хиляда, десет хиляди срещу едно — но все пак хипотеза; но когато Леверрие въз основа на дадените от тази система данни не само доказа, че трябва да съществува една неизвестна планета, но и изчисли мястото, където тази планета трябва да се намира на небето, и когато Гале наистина намери тази планета¹⁶, Коперниковата система беше доказана. И ако все пак неокантианците се опитват да съживят Кантовото схващане в Германия, а агностиците — Юмовото в Ан-

глия (където то никога не е напълно умирало), това — предвид на обстоятелството, че теорията и практиката отдавна вече са опровергали тези схващания — в научно отношение е регрес, а на практика е само срамежлив начин тайно да се възприеме материализмът, но пред света да се отрича.

Но през този дълъг период от Декарт до Хегел и от Хобс до Фойербах съвсем не само силата на чистата мисъл е тласкала напред философите, както те са си въобразявали. Напротив. Това, което в действителност ги е тласкало напред, е преди всичко могъщият и все по-бързо устремен напредък на природознанието и на индустрията. При материалистите това изпъква на повърхността, но и идеалистическите системи все повече и повече се изпълваха с материалистическо съдържание и се стремяха пантеистично да примирят противоположността между дух и материя: така че в края на краищата Хегеловата система по метод и по съдържание представлява идеалистически поставен с главата надолу материализъм.

С това става ясно защо Щарке в своята характеристика на Фойербах най-напред разглежда неговата позиция към този основен въпрос за отношението между мислене и битие. След кратък увод, в който на ненужно философски тежък език се описват възгледите на предишните философи, по-специално на тези след Кант, и в който Хегел — поради това, че авторът твърде формалистично се залавя на някои места от неговите съчинения — не получава оценката, която заслужава, следва подробно изложение на хода на развитието на самата Фойербахова «метафизика», както той следва от реда на съответните съчинения на този философ. Това изложение е направено усърдно и прегледно, само че — както и цялата книга — е утежнено с един съвсем не навсякъде неизбежен баласт от философски изрази, който е още по-неприятен поради това, че авторът не се придържа към възприетите от дадена школа или дори от самия Фойербах изрази, а смесва изрази от най-различни — главно от ширещите се сега и наричащи се философски направления.

Ходът на развитието на Фойербах е ход на развитието на един — макар и никога напълно ортодоксален — хегелианец към материализма, развитие, което на определен етап довежда до пълно скъсване с идеалистическата система на неговия предшественик. В края на краищата с

непреодолима сила го овладява съзнанието, че Хегеловото предсветовно съществуване на «абсолютната идея», «предсъществуването на логическите категории» още преди появата на света, не е нищо друго освен фантастичен остатък от вярата в някакъв извънсветовен творец; че вещественият, сетивно възприеман свят, към който спадаме и самите ние, е единствено действителното нещо и че нашето съзнание и мислене, колкото и да изглежда свръхсетивно, е продукт на един веществен, телесен орган — на мозъка. Не материята е продукт на духа, а самият дух е само най-висш продукт на материята. Естествено това е чист материализъм. Но стигнал дотук, Фойербах се стъписва. Той не може да преодолее привичния, философски предразсъдък — предразсъдъка не против същината, а против името материализъм. Той казва:

«За мен материализмът е основата на сградата на човешката същност и на човешкото знание; но за мене той не е това, което е за физиолога, за природонаследователя в по-тесния смисъл на думата, като напр. за Молешот, и което той за тях е по необходимост, въз основа на тяхното становище и на тяхната специалност — самата сграда. Назад погледнато, аз съм напълно съгласен с материалистите — но не и напред.»¹⁶

Тук Фойербах смесва материализма като общ мироглед, почиващ на определено разбиране на отношението между материя и дух, със специфичната форма, в която този мироглед се изразявал на определен исторически стадий, а именно в XVIII век. Нещо повече, той го смесва с опошления, вулгаризиран облик, в който материализмът на XVIII в. днес продължава да съществува в главите на природонаследователи и лекари и в който през петдесетте години го проповядваха странстващите проповедници Бюхнер, Фогт и Молешот. Но както идеализмът е преминал през редица степени на развитие, така и материализмът. Той трябва да променя своята форма с всяко епохално откритие дори в областта на природните науки; а откакто и историята започна да се разглежда материалистически, и тук се открива нов път за развитието на материализма.

Материализмът на миналия век беше предимно механистически, защото от всички науки тогава до известна завършеност стигна само механиката, и то само механиката на твърдите земни и небесни тела, накратко механи-

ката на тежестта. Химията съществуваше все още в своя детински, флогистонов вид. Биологията беше още в пелените си; растителният и животинският организъм се изследваха само в груби линии и се обясняваха с чисто механични причини; както животното беше машина в очите на Декарт, така и човекът беше машина в очите на материалистите от XVIII век. Това изключително прилагане на мащаба на механиката върху процеси, които имат химичен и органичен характер и при които законите на механиката нанстина също така действуват, но са изтикани на по-задан план от други, по-висши закони, образува първата специфична, но неизбежна за времето си ограниченост на класическия френски материализъм.

Втората специфична ограниченост на този материализъм се състоеше в неговата неспособност да схване света като процес, като такава материя, която се намира в непрекъснато историческо развитие. Това отговаряше на тогавашното състояние на природознанието и на свързания с това метафизически, т. е. антидиалектически начин на философско мислене. Природата — това са знаели — се намира във вечно движение. Но според тогавашната представа това движение също тъй вечно се въртеше в кръг и затова не мръдваше от мястото си; то предизвикваше винаги все същите резултати. Тогава тази представа беше неизбежна. Кантовата теория за възникването на слънчевата система е била току-що изградена и все още се смяташе само за куриоз. Историята на възникването на Земята, геологията, беше още съвсем непозната, а представата, че сегашните живи природни твари са резултат на дълго еволюционно развитие от простото към по-сложното, тогава изобщо не можеше да бъде научно установена. Така че не историчният възглед за природата беше неизбежен. За този неисторичен възглед толкова по-малко може да се прави упрек на философите от XVIII в., тъй като той се среща и у Хегел. У него природата, като просто «отчуждение» на идеята, не е способна на никакво развитие във времето, а може само да разпростира своето многообразие в пространството, така че тя поставя едновременно и едно до друго всички съдържащи се в нея степени на развитие и е осъдена на вечно повторение на все едни и същи процеси. И тази безсмислица за развитие в пространството, но извън времето — основното условие за всяко развитие — Хегел натрапва на природата тъкмо по времето, когато

се разработваха геологията, ембриологията, растителната и животинската физиология и органичната химия и когато навсякъде въз основа на тези нови науки се появяваха гениални догадки за по-сетнешната еволюционна теория (например Гьоте и Ламарк). Но така повеляваше неговата система и затова заради системата методът трябваше да измени на самия себе си.

Същото неисторично схващане важеше и в областта на историята. Тук погледът беше прикован към борбата против остатъците от средновековието. Средновековието се смяташе като просто прекъсване на историята от хилядогодишно всеобщо варварство; никой не виждаше големия прогрес, постигнат през средновековието: разширяването на културната област на Европа, възникналите в нея една до друга жизнеспособни велики нации, най-после—огромните технически успехи на XIV и XV век. А с това се лишиха от възможността да стигнат до правилно схващане за великата историческа взаимовръзка и историята в най-добрия случай служеше като сборник от примери и илюстрации за нуждите на философите.

Вулгаризаторите, които като амбулантни търговци през петдесетте години пласираха материализма в Германия, в никакъв случай не излязоха извън тези предели на ученията на своите учители. Всички успехи на природознанието, постигнати оттогава насам, им служеха само като нови доводи против съществуването на твореца на Вселената; и наистина в кръга на тяхната търговийка съвсем не влизаше и задачата да развиват по-нататък теорията. И ако идеализмът беше вече изчерпал мъдростта си и беше смъртно ранен от революцията през 1848 г., той поне имаше удовлетворението, че по това време материализмът беше паднал още по-ниско. Фойербах имаше пълно право, когато отказваше да поеме отговорност за този материализъм; но той не биваше да смесва учението на пътуващите проповедници с материализма изобщо.

Впрочем тук трябва да отбележим две неща. Първо, и докато беше жив Фойербах, природознанието все още се намираше в оня буен ферментационен процес, който едва през последните петнадесет години получи своя избистрящ, относителен завършек; нов материал за познанието беше събран в досега небивали размери, но едва в последно време стана възможно установяването на взаимната връзка, а с това и на ред в този хаос от трупаци се

едно след друго открития. Наистина Фойербах доживя трите решаващи открития — откриването на клетка на превръщането на енергията и назованата с името Дарвин еволюционна теория. Но можел ли е усамотени на село философ достатъчно да следи науката, за да оценя напълно открития, които тогава самите природозследователи все още отчасти оспорваха, отчасти не умееха използват, както трябва? Вината за това пада единствен върху жалките немски условия, при които катедрите философия бяха монополизирани от умущащи еkleктични буквоеди, докато Фойербах, който безкрайно много надвишаваше, беше принуден да се поселячи и да мухлясва в едно малко селце. Така че Фойербах не е виновен, че останало недостъпно за него възможното историческо разбиране на природата, което премахва цялата едностранчивост на френския материализъм.

Но, второ, Фойербах има пълно право, че чисто природонаучният материализъм наистина е

«основа на сградата на човешкото знание, но не и самата сграда.»

Защото ние не живеем само в природата, а и в човешкото общество, което не по-малко от природата има своя история на развитие и своя наука. Следователно касаше се науката за обществото, т. е. съвкупността от тъй наречените исторически и философски науки, да бъде съгласувана с материалистическата основа и да бъде преустроена съобразно с тази основа. Но на Фойербах не беше съдено да стори това. Тук той въпреки «основата» остана в плен на традиционните идеалистически окови, и това нещо той сам признава с думите:

«Назад погледнато, аз съм напълно съгласен с материалистите — но не и напред.»

А тук, в областта на обществото, именно Фойербах не мръдна «напред», не надрасна своето становище от 1840 и 1844 г., но то пак главно вследствие на своето отшелничество, което го заставяше — него, който от всички философи беше най-склонен да търси общество, — да разработва своите мисли в своята самотна глава, а не в дружески или враждебни срещи с други хора от неговия калибър. По-късно подробно ще видим колко много си остава той идеалист в тази област.

Тук трябва само да се отбележи още, че Шарке търси идеализма на Фойербах не където трябва.

«Фойербах е идеалист, той вярва в напредъка на човечеството» (с. 19). — «Все пак основата, фундаментът на цялото си остава идеализмът. Реализмът само ни предпазва от заблужденията, когато следваме своите идеални стремления. Нима състраданияето, любовта и въодушевлението за истината и справедливостта не са идеални сили?» (с. VIII).

Първо, тук е наречено идеализъм не друго, а преследването на идеални цели. Но те по необходимост са свързани най-много с Кантовия идеализъм и с неговия «категоричен императив», но самият Кант е нарекъл своята философия «трансцендентален идеализъм» съвсем не защото в нея става въпрос и за нравствени идеали, а по съвсем други причини — нещо, което ще си спомни и Шарке. Предразсъдъкът, че при философския идеализъм ставало въпрос за вярата в нравствени, т. е. в обществени идеали, е възникнал извън философията, у немския филистер, който от стихотворенията на Шилер научава наизуст малкото необходими му трохи от философско образование. Никой не е разкритикувал по-остро безсилния Кантов «категоричен императив» — безсилен, защото иска невъзможното и никога не може да стигне до нещо действително, следователно никой не е осмивал по-жестоко насажданата от Шилер филистерска склонност да се мечтае за неосъществими идеали (вж. напр. «Феноменология»¹⁷) от завършения идеалист Хегел.

Но, второ, неизбежно е, че всичко, което вълнува даден човек, трябва да премине през неговата глава — дори и яденето и пиенето, които започват вследствие на почувствувания от главата глад и жажда и привършват пак вследствие на също тъй почувствуваното от главата насищане. Въздействията на външния свят върху човека се отпечатват в неговата глава, отразяват се в нея като чувства, мисли, нагони, волеизявления — накратко, като «идеални стремления», и в този си вид се превръщат в «идеални сили». И ако човек става идеалист само поради обстоятелството, че изобщо се отдава на «идеални стремления» и признава влиянието на «идеални сили» върху себе си, тогава всеки що-годе нормално развит човек е идеалист по природа, и в такъв случай как тогава изобщо може да има още материалисти?

Трето, убеждението, че човечеството, поне в сегашен момент, общо взето, се движи напред, няма абсолютно общо с противоположността между материализъм и лизъм. Френските материалисти почти фанатично придържали към това убеждение, не по-малко от деисте¹⁸ Волтер и Русо, и често пъти са му принасяли големи лични жертви. Ако някой изобщо е посвещава целия си живот на «въодушевлението за истина и справедливост» — в добрия смисъл на тези думи, това е бил на Дидро. Така че ако Щарке обявява всичко туй за идеализъм — това доказва само, че за него е загубила всякакъв смисъл думата материализъм и цялата противоположност между двете направления.

Фактически тук Щарке прави — макар и може несъзнателно — непростима концесия на филистерски предразсъдък спрямо думата материализъм, предаден традиция от многогодишното попско охулване на материализма. Под материализъм филистерът разбира плюска пиене, похот, плътски наслади, надменност, алчност пари, скъперничество, егоизъм, ламтеж за печалби и борсови спекулации — накратко, всички ония гадни пороци, на които той сам тихомълком се отдава; а под идеализъм — вярата в добродетелта, любовта към цялото човечество и изобщо в един «по-добър свят», с което той се перчи пред другите, но сам вярва в него най-много, докато преживее махмурлука или банкрута, които с необходимост следват обичайните му «материалистически ексцеси, като при това пее любимата си песен: Какво човекът? Полуживотно, полуангел.

Инак Щарке полага много усилия да защити Фойербах от нападките и тезите на разните доценти, които днес Германия си придават важност под името философи За хора, които се интересуват от тези изтърсаци на класическата немска философия, това сигурно е важно; на самия Щарке може да се е струвало необходимо. Но ние ще пощадим читателя.

III

Действителният идеализъм на Фойербах проличава, щом стигнем до неговата философия на религията и неговата етика. Той съвсем не иска да премахне религията —

той иска да я усъвършенствува. Самата философия трябва да се разтвори в религията.

«Периодите на човечеството се различават един от друг само по промените в религията. Едно историческо движение достига до истински дълбини само когато проникне в сърцето на човека. Сърцето не е форма на религията, така че тя да трябва да се съдържа и в сърцето; то е същността на религията»¹³ (цитирано Щарке, с. 168).

Според Фойербах религията е емоционалното, сърдечното отношение между човек и човек, което досега търсело своята истинност в едно фантастично отражение на действителността — при посредничеството на един или много богове, фантастични отражения на разни човешки качества, — а сега направо и непосредствено намира своята истинност в любовта между «аз» и «ти». Така че у Фойербах половата любов в края на краищата остава една от най-висшите, ако не и най-висшата форма на изповядване на неговата нова религия.

Но емоционални отношения между хората, особено пък и между двата пола, са съществували, откак съществуват хора. По-специално половата любов през последните 800 години се е утвърдила така здраво и е завоювала такова място, че през това време се е превърнала в задължителната ос, около която се върти цялата поезия. Съществуващите положителни религии се ограничавали само с това да дават на държавното урегулиране на половата любов, т. е. на брачното законодателство, висшата благословия и могат утре да изчезнат до една, без да се внесе ни най-малка промяна в практиката на любовта и на приятелството. Така във Франция от 1793 г. до 1798 г. християнската религия фактически изчезнала до такава степен, че дори самият Наполеон не могъл да я въведе отново, без да срещне противодействие и трудности, а при това през този период не възникнала никаква необходимост от заместването ѝ с нещо от рода на новата религия на Фойербах.

Идеализмът на Фойербах тук се състои в това, че той не взема почиващите на взаимно влечение отношения между хората — половата любов, приятелството, състраданията, пожертвователността и т. н. — просто като това, което те са сами по себе си, без всякакви, свързани с тях реминисценции за някаква особена религия, която и спо-

ред него принадлежи на миналото, а твърди, че те щели да придобият пълната си валидност едва когато с названието «религия» им се придаде висша благословия. За него главното не е, че тези чисто човешки отношения съществуват, а че на тях трябвало да се гледа като на новата, истинската религия. Те можели да бъдат смятани за пълноценни само когато носят печата на религията. Думата религия иде от глагола religare* и първоначално означава връзка. Следователно всяка връзка между двама души е религия. Такива етимологически фокуси са последната вратичка на идеалистическата философия. На думата се приписва не онова значение, което тя е получила в историческия развой на своята действителна употреба, а това, което тя би трябвало да означава според своя произход. И затова се превъзнасят като «религия» и половата любов, и половите връзки само и само да не изчезне от езика думата религия, така скъпа за идеалистическите възпоминания. Точно тъй говореха през четридесетте години парижките реформисти от направление на Луи Блан, които също така можеха да си представят човек без религия само като някакво чудовище, и ни казваха: «Donc, l'athéisme c'est votre religion!»** И когато Фойербах иска да изгради истинската религия върху основата на един по същество материалистически възглед за природата, това е все едно да смятаме съвременната химия за истинската алхимия. Щом като религията може да съществува и без своя бог, и алхимията може да съществува без своя философски камък. Впрочем между религията и алхимията съществува много тясна връзка. Философският камък има множество богоподобни свойства и египетско-гръцките алхимици от първите два века на нашето летоброене имат пръст в разработката на християнското учение — както доказват данните, посочени у Коп и Бертло.

Съвсем погрешно е твърдението на Фойербах, че

«периодите на човечеството се различават един от друг само по промените в религията».

Големи исторически поврати са били съпроводени от промени в религията само доколкото става дума за трите

* Свързвам. Ред.

** «Значи атеизмът е вашата религия!» Ред.

световни религии, които са съществували досега: будизма, християнството и исляма. Старите, стихийно възникнали племенни и национални религии не са имали пропаганден характер и загубили всяка съпротивителна сила, щом била сломена самостоятелността на тези племена и народи; при германите дори е бил достатъчен простият допир с разпадащата се Римска световна империя и с току-що възприетата от нея християнска световна религия, която отговаряла на икономическия, политическия и идейния строй на Римската империя. Само във връзка с тези повече или по-малко изкуствено възникнали световни религии, особено във връзка с християнството и исляма, може да се каже, че по-общите исторически движения придобиват религиозен облик. Но дори в сферата на разпространение на християнството при революции от истински универсално значение този религиозен облик се ограничава само до първите етапи на борбата на буржоазията за освобождение — от XIII и до XVII в., и при това той не се обяснява, както мисли Фойербах, със сърцето на човека и с неговата потребност от религия, а с цялата преходна история на средновековието, което е познавало само една форма на идеология: религията и теологията. Но когато в XVIII в. буржоазията вече била достатъчно заякнала, за да създаде своя собствена идеология, отговаряща на нейната класова позиция — тогава тя направила своята велика и окончателна революция — френската революция, като апелирала изключително към юридически и политически идеи и обръщала внимание на религията само доколкото тя ѝ преграждала пътя. Но на нея и през ум не ѝ минавало на мястото на старата религия да постави някаква нова религия; известен е неуспехът на Робеспьер в това отношение.

Днешното, основано върху класов антагонизъм и класово господство общество, в което сме принудени да живеем, и без това твърде много стеснява възможността за чисто човешки чувства при общуването с другите хора, така че нямаме никакво основание още повече да си стесняваме тази възможност, като издигаме тези чувства в религия. Също така практикуваната днес историография вече достатъчно много е замъглила, особено в Германия, разбирането на великите исторически класови борби, така че нямаме никаква нужда да правим това разбиране съвсем невъзможно, като превръщаме историята на тези

борби в прост придаък към църковната история. Още **тук** проличава колко сме се отдалечили днес от **Фойербах**. Сега просто е невъзможно вече да се четат «най-хубавите пасажии» от съчиненията му, в които се превъзнася тази нова религия на любовта.

Единствената религия, която **Фойербах** сериозно изследва, е християнството, основаната върху монотеизма световна религия на западния свят. Той изтъква, че християнският бог е само фантастичен рефлекс, отражение на човека. Но и самият този бог е продукт на продължителен процес на абстрахиране, концентрирана квинтесенция на множество предишни племенни и национални богове. Съобразно с това и човекът, чието отражение е този бог, не е действителен човек, а също така квинтесенция на множество действителни хора, абстрактен човек, следователно самият е също така мисловен образ. Същият този **Фойербах**, който на всяка крачка проповядва сетивност, потъване в конкретното, в действителността, става напълно абстрактен, щом почне да говори не за половите, а за някакви други отношения между хората.

Той вижда само една страна на тези отношения: морала. И тук пак ни поразява изумителната бедност на **Фойербах** в сравнение с Хегел. Хегеловата етика, или учение за нравствеността, е философията на правото и обхваща: 1) абстрактното право, 2) моралността, 3) нравствеността, която на свой ред съдържа: семейството, гражданското общество, държавата. Колкото идеалистическа е тук формата, толкова е реалистично съдържанието. Тук наред с морала се включва и цялата област на правото, на икономиката, на политиката. А у **Фойербах** е тъкмо обратното. По форма той е реалистичен, тъй като за отправна точка взема човека; но за света, в който живее този човек, у него няма абсолютно нито дума и затова този човек винаги остава все същият абстрактен човек, който фигурира и във философията на религията. Този човек просто не е роден от майчина утроба, а като пеперудка от пашкул е излетял от бога на монотеистичните религии и затова не живее в действителен, исторически възникнал и исторически определен свят; той наистина общува с други хора, но всеки друг човек е също тъй абстрактен, както и той самият. Във философията на религията поне имахме пред себе си мъж и жена, но в етиката изчезва и тази последна отлика. Наистина у **Фойербах** съвсем рядко се срещат изрази като:

«В дворец човек мисли по-иначе, отколкото в колиба.»²⁰
«Когато от глад, от мизерия нямаш никакви хранителни вещества в тялото си — тогава и в главата ти, в твоите чувства и в твоето сърце няма храна за морала.»²¹ — «Политиката трябва да стане наша религия»²² и т. н.

Но Фойербах никак не знае как да използва тези изрази, те си остават голи фрази и дори Щарке е принуден да признае, че за Фойербах политиката е била недостъпна област, а

«науката за обществото, социологията — Terra incognita»²³.

Също тъй плосък изглежда той в сравнение с Хегел и при разглеждането на противоположността между добро и зло.

«Някои си мислят — пише Хегел, — че казват голяма мъдрост, когато казват: човек по природа е добър; но те забравят, че много по-голяма мъдрост се крие в думите: човек по природа е зъл.»²⁴

У Хегел злото е формата, в която се изразява движещата сила на историческото развитие. При това тук се крие двойк смисъл: от една страна — че всеки нов напредък по необходимост се явява като светотатство спрямо някаква светиня, като бунт против старите, умиращи отношения, които навикът е осветил, а от друга страна — че след появата на класовите антагонизми тъкмо лошите човешки страсти, алчността и властолюбието са станали лостове на историческото развитие. Историята на феодализма и на буржоазията е непрекъснато доказателство за това. Но на Фойербах и през ум не му минава да изследва историческата роля на злото в морален смисъл. Изобищо за него историята е неудобна и досадна област. Дори неговият израз:

«Когато човек произлязъл от недрата на природата, той също така е бил само чисто природно същество, а не човек. Човекът е продукт на човека, на културата, на историята.»²⁵

— дори този израз у него остава съвсем безплоден.

От всичко това става ясно, че изказванията на Фойербах относно морала могат да бъдат само крайно мършави.

* Неизвестна земя. *Ред.*

Нагонът към щастие бил вроден у човека и затова тр вало да образува основата на всеки морал. Но нагонът към щастие бил подложен на двойка корекция. Пър от страна на естествените последици от нашите постъп след пиянството настъпва махмурлук, след прекаляван по привычка — болест. Второ, от страна на техните ществени последици: ако ние не уважаваме същия нагон към щастие у другите хора, те се бранят и смущават на шия собствен нагон към щастие. От това следва, че за да задоволяваме своя нагон, ние трябва да бъдем в състояние правилно да преценяваме последиците от своите постъпки а, от друга страна, сме длъжни да признаваме равнопра вието на съответния нагон у другите хора. Така че разум но самоограничаване по отношение на самите нас и лю бов — пак любов! — в отношенията ни с другите хора — това са основните правила на Фойербаховия морал, от които се извличат всички други негови норми. И нито най-остроумните изказвания на Фойербах, нито най-голе мите похвали на Щарке могат да прикрият празнотата и плиткостта на тези няколко тези.

С това, че даден човек се занимава със себе си, той само в твърде изключителни случаи, и то съвсем не в своя изго да и в изгода на другите хора, задоволява своя нагон към щастие. Напротив, този нагон иска общуване с външния свят, средства за своето задоволяване — т. е. храна, инди вид от другия пол, книги, разговори, спорове, дейност, предмети за потребление и за обработка. Фойербаховият морал или приема като предпоставка, че тези средства и предмети за задоволяване на нагона направо са на раз положение на всеки човек, или пък му дава само добри, но неприложими съвети и следователно не струва и лула тютюн за хората, които са лишени от тези средства. А и самият Фойербах направо казва това:

«В дворец човек мисля по-иначе, отколкото в колиба. Когато от глад, от мизерия нямаш никакви хранителни вещества в тялото си — тогава и в главата ти, в твоите чувства и в твоето сърце няма храна за морала.»

А по-добро ли е положението с еднаквото право и на другите хора при задоволяването на нагона към щастие? Фойербах предявява това искане абсолютно, като валидно за всички времена и обстоятелства. Но откога важи то? Нима някога в древността между роби и господари или

през средновековието между крепостни селяни и барони е ставало и дума за равноправие на нагона към щастие. Нима нагонът на потиснатата класа към щастие не е бивал жестоко и «на законно основание» принасян в жертва пред същия нагон на господстващата класа? — Да, но това било неморално, а сега равноправието било признато. — Признато на думи, след като буржоазията в своята борба против феодализма и за развитие на капиталистическото производство беше принудена да премахне всички съсловия, т. е. лични привилегии, и да въведе отначало частноправното, а след това постепенно и държавноправното, юридическото равноправие на личността. Но нагонът към щастие много малко може да се подхранва с идеални права, а се храни главно с материални средства; и ето капиталистическото производство има грижата на грамадното мнозинство от равноправните личности да се падне само това, което е необходимо колкото да преживяват. Така че ако капитализмът изобщо уважава равноправието на нагона към щастие у мнозинството — то едва ли повече, отколкото са го уважавали робството или крепостничеството. А да не би да е по-добро положението с духовните средства за постигане на щастieto, със средствата за образование? Нима дори «даскалът от Садова»²⁸ не е митична личност?

Нещо повече. Според Фойербаховата теория за морала фондовата борса е най-високият храм на нравствеността — стига само човек винаги да спекулира както трябва. Ако моят нагон към щастие ме отведе в борсата и там аз така правилно преценя последиците от своите постъпки, че те ми донесат само приятни неща и никаква загуба, т. е. ако аз винаги печеля, тогава предписанието на Фойербах е изпълнено. При това аз по този начин не се бъркам в равноправния нагон към щастие на някое друго лице, защото и другият е отишъл в борсата също тъй доброволно, както и аз, и при сключването на спекулативната сделка с мен също тъй добре е следвал своя нагон към щастие, както аз съм сънувал своя. Ако той загуби парите си, именно с това ще бъде доказана безнравствеността на неговата постъпка, тъй като тя е била зле преценена, и когато аз сам му налагам заслуженото наказание, бих могъл дори като някакъв съвременен Радамант да се вия в гърдите. На борсата царува и любовта, стига тя да не е само сантиментална фраза, защото всеки намира у другия

задоволяването на своя нагон към щастие, а тъкмо тоว се иска от любовта и тъкмо в това тя се проявява на практика. И когато аз играя правилно, предвиждайки последиците от своите действия, т. е. с успех аз изпълнявам всички най-строги изисквания на Фойербаховия морал, а това отгоре ставам и богат човек. С други думи, моралът на Фойербах е скроен по мярката на днешното капиталистическо общество, дори той самият да не желани да не подозира това.

А любовта! — Да, у Фойербах любовта винаги и нвсякъде е чудотворният бог, който трябва да помага при всички трудности на практическия живот — и то в обществото, разделено на класи с диаметрално противоположни интереси. А с това от философията изчезва и последният остатък от нейния революционен характер и остава само старата песен: обичайте се един друг, хвърляйте се в обятията си без разлика на пол и съсловие — занесии за всеобщо примирение!

Накратко казано, и с Фойербаховата теория за морал става същото, както и с всичките ѝ предшественички. Тя скроена за всички времена, за всички народи, за всички състояния и тъкмо затова никога и никъде не е приложима и по отношение на действителния свят си остава също тъй безпомощна, както и Кантовият категоричен императив. Фактически всяка класа, дори всяка отделна професия си има свой собствен морал и нарушава и него, където може да стори това безнаказано, а любовта, която трябвало да обединява всички, се проявява във войни, свадни, съдебни процеси, домашни кавги, бракоразводи и по възможност в най-голямо експлоатиране на едни от други.

Но как е било възможно този могъщ тласък, даден от Фойербах, да остане така неплоден за него самия? Просто поради това, че Фойербах не можа да намери пътя от така смъртно мразеното от него царство на абстракциите към живата действителност. Той с всички сили се вкопчва за природата и за човека: но у него природа и човек остават само думи. Той не знае да ни каже нищо определено нито за действителната природа, нито за действителния човек. А от абстрактния Фойербахов човек може да се премине към действителните живи хора само когато те бъдат разгледани в тяхната историческа дейност. Но Фойербах се противопоставяше на това и затуй 1848 г., която той не разбра, означаваше за него само окончателно скъсване с

действителния свят, оттегляне в усамотение. Виновни за това пак са главно немските обществени отношения, които го доведоха до такъв жалък край.

Но крачката, която Фойербах не направи, все пак трябваше да бъде направена: култът към абстрактния човек, който [култ] образуваше ядката на Фойербаховата нова религия, трябваше да бъде заменен с науката за действителните хора и за тяхното историческо развитие. Това по-нататъшно развитие на Фойербаховото становище отвъд пределите на Фойербаховата философия беше започнато от Маркс в 1845 г. в книгата «Светото семейство».

IV

Щраус, Бауер, Щирнер, Фойербах — това бяха издънки на Хегеловата философия, доколкото не напущаха почвата на философията. След като написа «Животът на Исус» и «Догматика»²⁷, Щраус се занимаваше вече само с философска и църковноисторическа белетристика по маниера на Ренан; Бауер постигна нещо само в областта на историята на възникването на християнството, но тук поне нещо значително; Щирнер си остана курioз дори и след като Бакунин го съчета с Прудон и нарече това съчетание «анархизъм»; само Фойербах беше значителен като философ. Но той не само че не можа да прекрачи границите на философията, която уж била наука на науките, витаеща над всички отделни науки и свързваща ги в едно, не само че тя за него си остана недосегаема светиня — но той и като философ се спря наред път, беше долу материалист, а горе идеалист; той не преодоля Хегел с критика, а просто го отхвърли встрани като нещо негодно за употреба, докато сам в сравнение с енциклопедичното богатство на Хегеловата система не успя да даде нищо положително освен една надута религия на любовта и един мършав, безсилен морал.

Но при разложението на Хегеловата школа възникна и едно друго направление — единственото, което наистина даде плодове, и това направление е свързано главно с името на Маркс.*

* Тук нека ми бъде позволено едно лично обяснение. Напослед-

И тук скъсването с Хегеловата философия се извърши чрез връщане към материалистическото становище. Това значи, че решиха да схващат действителния свят — природата и историята — такъв, какъвто той се представя пред всеки, който пристъпва към него без предвзети идеалистически приумици; решиха безмилостно да пожертвуват всяка идеалистическа приумица, която не може да се съгласува с фактите, разглеждани в тяхната собствена, а не в някаква фантастична взаимна връзка. А материализмът изобщо не означава нищо повече от това. Само че този път материалистическият миروглед за пръв път беше взет сериозно и беше последователно проведен — поне в основните си черти — във всички разглеждани области на знанието.

Хегел не беше просто отхвърлен; напротив, беше подхваната неговата изтъкната по-горе революционна страна — диалектическият метод. Но този метод в неговата Хегелова форма беше неизползваем. У Хегел диалектиката е саморазвитие на понятието. Абсолютното понятие не само че съществува от вечни времена — неизвестно къде! — но е и същинската жива душа на целия съществуващ свят. То се развива, за да стигне до самото себе си, през всички предварителни степени, които нашироко са разгледани в «Логиката» и които до едно са включени в него; след това то се «отчуждава», като се превръща в природа, където без съзнание за себе си, предрешено като природна необходимост, преминава през ново развитие и най-после в човека отново стига до самосъзнание: в историята това самосъзнание отново си пробива път от

дък неведнъж изтъкваха мой дял в тази теория, така че съм принуден тук да кажа няколко думи, които ще изчерпат този въпрос. Аз не мога да отрека, че както преди, така и през време на своята четиридесетгодишна съвместна работа с Маркс съм имал известно самостоятелно участие както при обосноваването, така и особено при разработката на теорията. Но най-голямата част от ръководните основни мисли, особено в областта на икономиката и на историята, и по-специално тяхната окончателна точна формулировка, принадлежи на Маркс. Това, което съм допринесъл аз — като изключим в краен случай някои специални области, — Маркс можеше да свърши и без мен. Това, което извърши Маркс, аз не бих могъл да постигна. Маркс стоеше по-високо, виждаше по-надалеч, обгръщаше с погледа си повече и по-бърже от всички нас. Маркс беше гений, а ние в най-добрия случай — таланти. Без него днес теорията съвсем нямаше да бъде това, което е. Затова тя с право носи неговото име.

суровото състояние, докато най-после абсолютното понятие пак напълно стига до себе си в Хегеловата философия. Така че у Хегел проявяващото се в природата и в историята диалектическо развитие — т. е. причинната взаимна връзка на налагащото се през всички зигзагообразни движения и временни отстъпления постъпателно развитие от по-низшето към по-висшето — е само отпечатък от самодвижението на понятието, което се извършва от вечни времена, неизвестно къде, но във всеки случай независимо от всякакъв мислещ човешки мозък. Това идеологическо изопачаване трябваше да бъде отстранено. Ние отново схванахме материалистически понятията на нашата глава като отражения на действителните неща, вместо да схващаме действителните неща като отражения на една или друга степен в развитието на абсолютното понятие. С това диалектиката беше сведена до наука за общите закони на движението както на външния свят, така и на човешкото мислене — две поредици от закони, които по същество са идентични, но по своя израз са различни, доколкото човешката глава може да ги прилага съзнателно, докато в природата — а досега в голяма степен и в човешката история те се налагат по несъзнателен начин, под формата на външна необходимост, сред безкрайна поредица от привидни случайности. Но с това и самата диалектика на понятията стана само съзнателно отражение на диалектическото движение на действителния свят, а по този начин и Хегеловата диалектика, която стоеше на главата, беше преобърната, или по-точно беше изправена на крака.* И забележително е, че тази материалистическа диалектика, която вече от години беше нашето най-добро средство на труда и нашето най-остро оръжие, беше открита не само от нас, но и — независимо от нас и дори от Хегел — от един немски работник, от Йозеф Дицген**.

Но с това революционната страна на Хегеловата философия беше отново подхваната и същевременно освободена

* Изразът «стоеше на главата» («auf den Kopf») Енгелс обяснява в «Анти-Дюринг» по следния начин: «Отначало, в смисъл че човешката глава и откритите в резултат на нейното мислене тези предявяваха претенцията да бъдат смятани за основа на всички действия и обществени отношения, и в по-широк смисъл, че действителността, която противоречеше на тези, беше фактически преобърната с главата надолу.» *Бълг. ред.*

** Вж. «Същност на умствената работа, от едни физически работници». Хамбург. Майснер²⁶.

от идеалистическите гарнитури, които у Хегел бяха труднили последователното ѝ провеждане. Великата новна мисъл, че светът не трябва да се схваща като комплекс от завършени неща, а като комплекс от процеси, които привидно стабилните неща, както и техните мисловни отражения в нашата глава, понятията претърпяват непрекъснато изменение на ставане и отмиране, изменение при което, въпреки цялата привидна случайност и всички моментни отстъпления, се налага в края на краищата едно развитие напред — тази велика основна мисъл, особено от Хегел насетне, така дълбоко е влязла в обикновеният съзнание, че в тази си обща форма вече едва ли среща възражения. Но едно нещо е да я признаеш на думи, а друго — в подробности да я прилагаш в действителност във всяка област на изследването. Но когато човек при изследването постоянно изхожда от тази гледна точка веднъж завинаги се прекратява искането за окончателни решения и за вечни истини; човек тогава винаги съзнава че цялото постигнато познание е по необходимост ограничено и е обусловено от обстоятелствата, при които е било постигнато; но наред с това вече не могат да му импонират непреодолимите противоположности на все още ширещата се стара метафизика: истина и заблуждение, добро и зло, тъждество и различие, необходимост и случайност; човек знае, че тези противоположности имат само относителна валидност, че това, което днес смятаме за истина, има и своя скрита погрешна страна, която по-късно ще се прояви — също както това, което сега сме познали като заблуждение, има и своя истинна страна, по силата на която по-рано е могло да минава за истина; че това, което се приема за необходимост, е съставено само от случайности, а привидно случайното е формата, зад която се крие необходимостта, и тъй нататък.

Старият метод на изследване и на мислене — който Хегел нарича «метафизически» и който се е занимавал предимно с изследването на нещата като нещо дадено и неизменно и остатъци от който все още здраво са заседнали в главите — навремето си е имал голямо историческо оправдание. Необходимо е било да бъдат изследвани нещата, преди да е било възможно изследването на процесите. Най-напред е трябвало да се знае какво представлява дадено нещо, преди да могат да бъдат схванати ставачите в него изменения. Така беше и в природознанието.

Старата метафизика, която приемаше нещата като завършени, е възникнала от такова природознание, което изследва мъртвите и живите неща като завършени. Но когато това изследване стигна дотам, че стана възможна решаващата крачка напред — преходът към систематично изследване на измененията, които стават с тези неща в самата природа, — тогава и в областта на философията настъпи смъртният час на старата метафизика. И наистина, ако природознанието до края на миналия век беше предимно *събираща* наука, наука за завършените неща, през нашия век то е предимно *поддържаща* наука, наука за процесите, за произхода и развитието на тези неща и за взаимната връзка, която свързва тези природни процеси в едно голямо цяло. Физиологията, която изследва процесите в растителния и животинския организъм, ембриологията, която изследва развитието на отделния организъм от зародиша до зрелостта, геологията, която проследява постепенното образуване на земната повърхност — всички те са рожби на нашия век.

Но преди всичко три велики открития тласнаха с гигантски крачки напред нашето познание за взаимната връзка на природните процеси:

Първо, откриването на клетката като онази единица, от размножаването и диференцирането на която се развива цялото тяло на животните и растенията, така че не само стана ясно, че развитието и растежът на всички повисши организми се извършва по силата на един-единствен общ закон, но и в способността на клетката да се променя беше посочен пътят, по който организмите могат да променят своя вид и с това да претърпят нещо повече от индивидуално развитие.

Второ, превръщането на енергията, което ни показва неорганичната природа, че всички действащи преди всичко в неорганичната природа тъй наречени сили — механичната сила и нейното допълнение, тъй наречената потенциална енергия, топлината, излъчването (светлината, гесп.* лъчистата топлина), електричеството, магнетизмът, химическата енергия — са различни форми на проява на универсалното движение, които при определени количествени отношения преминават една в друга, така че на мястото на дадено изчезнало количество от едната

* Съответно. Ред.

отново се проявява определено количество от другата и по този начин цялото движение в природата се свежда до този непрекъснат процес на превръщане на една форма в друга.

И най-после, за пръв път от Дарвин цялостно представеното доказателство, че всички заобикалящи ни днес органични продукти на природата, включително хората, са възникнали в резултат на дълъг процес на развитие от малко на брой първоначално едноклетъчни зародиши, които на свой ред са произлезли от възникнала по химичен път протоплазма или белтък.

Благодарение на тези три велики открития и на останалите грамадни успехи на природознанието ние днес сме стигнали вече дотам, че, общо взето, можем да разкрием взаимната връзка между процесите в природата не само в различните области поотделно, но и между отделните области, и по този начин можем в доста систематична форма, чрез доставяните от самото емпирично природознание факти да дадем прегледна картина на взаимната връзка в природата. По-рано даването на такава цялостна картина беше задача на тъй наречената натурфилософия. Тя можеше да направи това само като заменяше още непознатите действителни взаимни връзки с идеални, фантастични взаимни връзки, като допълваше липсващите факти с измислици и като само във въображението запълваше действителните празноти. Като процедираше така, тя имаше някои гениални мисли, предугади някои по-сетнешни открития, но изкалъпи и доста много безсмислици. Иначе не можеше и да бъде. Днес, когато е достатъчно човек да схваща диалектически резултатите от изследването на природата, т. е. от гледна точка на тяхната собствена взаимна връзка, за да стигне до една задоволителна за нашето време «система на природата», когато диалектическият характер на тази взаимна връзка се налага дори на метафизично школуваните умове на природоизследователите против тяхната воля — днес натурфилософията е окончателно премахната. Всеки опит за нейното съживяване би бил не само излишен, но и *крачка назад*.

Но това, което важи за природата, която сега вече схващаме и като исторически процес на развитие, важи и за всички клонове на историята на обществото и за цялата съвкупност от науки, които се занимават с човешките (и божите) неща. И тук философията на историята, на

правото, на религията и т. н. се състоеше в това, че на мястото на действителната взаимна връзка, която би трябвало да бъде издирена в събитията, е поставяна измислена от самия философ връзка, че историята — и в нейната цялост, и в отделните ѝ части — беше схващана като постепенно осъществяване на идеи, и то, разбира се, винаги на любимите идеи на самия философ. Според това схващане историята несъзнателно, но по необходимост работи за осъществяването на известна идеална, отнапред определена цел, като например у Хегел за осъществяването на неговата абсолютна идея, и неотклонната насоченост към тази абсолютна идея представляваше вътрешната взаимна връзка на историческите събития. По този начин на мястото на действителната, още неразкрита взаимна връзка се поставяше някакво ново — несъзнателно или постепенно осъзнаващо се — мистериозно провидение. Следователно и тук, точно както в областта на природата, задачата беше да бъдат отстранени тези измислени, изкуствени взаимни връзки, като бъдат издирени действителните; задача, която при последна сметка се свежда до откриването на онези общи закони на движението, които се налагат като господстващи в историята на човешкото общество.

Но оказва се, че историята на развитието на обществото в една точка съществено се различава от историята на развитието на природата. В природата — доколкото оставяме настрана обратното въздействие на човека върху природата — си въздействуват една върху друга само безсъзнателни, слепи сили, във взаимодействието на които се проявява общият закон. Никаква желана, съзнателна цел не съществува в нищо от онова, което се извършва в природата — нито в безбройните привидни случайности, които се наблюдават на повърхността, нито в окончателните резултати, които потвърждават наличието на закономерност сред тези случайности. Напротив, в историята на обществото действащите лица са само хора, които са надарени със съзнание, действуват обмислено или под влиянието на своите страсти, работят с оглед на определена цел, нищо не се извършва без съзнателно намерение, без желана цел. Но колкото и да е важна тази отлика за историческото изследване — по-специално за изследването на отделни епохи и събития, — тя ни най-малко не променя факта, че ходът на историята е подчинен на вът-

решни общи закони. Защото и тук на повърхността — въпреки съзнателно желаните цели на всички отделни хора, — общо взето, привидно господства случайността. Желаното се осъществява само в редки случаи, а в повечето случаи множеството желани цели се сблъскват и си противоречат или пък самите цели са поначало неосъществими, или пък са недостатъчни средствата за тяхното осъществяване. Поради това сблъскванията между безбройните отделни воли и отделни постъпки в областта на историята довеждат до такова състояние, което е напълно аналогично на състоянието, което господства в безсъзнателно действащата природа. Целите на действията са желани, но резултатите, които действително произтичат от тези действия, се оказват нежелани или пък — доколкото отначало все пак изглежда, че отговарят на желаната цел — в края на краищата пак имат други последици, съвсем различни от желаните. По този начин изглежда, че случайността, общо взето, господства и в историческите събития. Ала там, където на повърхността има и игра на случайността, тази случайност винаги е подчинена на вътрешни, скрити закони и целият въпрос е само в това да бъдат открити тези закони.

Какъвто и да е ходът на историята, хората я правят така: всеки от тях преследва своите собствени, съзнателно желани цели, а резултатът от това множество действащи в различни посоки воли и от техните многообразни въздействия върху външния свят е именно историята. Следователно въпросът е и в това, какво желаят множеството отделни хора. Волята се определя от страст или от размисъл. Но лостовете, които на свой ред непосредствено определят страстта или размисъла, са от най-различен характер. Това могат да бъдат отчасти външни предмети, отчасти идеални подбуди: честолюбие, «въодушевление за правда и справедливост», лична омраза или дори най-разнообразни индивидуални приумици. Но, от една страна, ние видяхме, че действащите в историята многобройни отделни воли най-често постигат съвсем други — често пъти дори противоположни на желаните — резултати, така че и техните подбуди имат само второстепенно значение за цялостния резултат. От друга страна, възниква въпросът, кои движещи сили стоят зад тези подбуди, кои исторически причини приемат в главите на действащите хора формата на такива подбуди?

Старият материализъм никога не си е поставял този въпрос. Затова неговото разбиране на историята — доколкото изобщо има такава — е по същество прагматично, преценява всичко според мотивите за действието, дели исторически действащите хора на благородни и неблагородни и след това обикновено намира, че благородните са изиграните, а неблагородните — победителите, от което пък старият материализъм извлича извода, че от изучаването на историята няма голяма поука, а ние — че в областта на историята старият материализъм изменя на самия себе си, тъй като приема действащите в нея идеални двигатели за последни причини на събитията, вместо да изследва какво всъщност се крие зад тях, какви са двигателите на тия двигатели. Непоследователността не е в това, че се признава наличността на *идеални* двигатели, а в това, че се спират при тях и не отиват по-назад, към техните движещи причини. Напротив, философията на историята, особено както я застъпва Хегел, признава, че както явно видимите, така и действителните подбуди на исторически действащите хора съвсем не са последните причини на историческите събития, че зад тези подбуди стоят други движещи сили, които именно трябва да бъдат изследвани; но философията на историята не търси тези сили в самата история, а ги внася в историята отвън, от философската идеология. Така напр. вместо да обясни историята на древна Гърция въз основа на нейната собствена вътрешна взаимна връзка, Хегел просто твърди, че тя била само изработване на «формите на прекрасната индивидуалност», осъществяване на «художественото произведение» като такава.²⁹ По този повод той изказва множество хубави и дълбоки мисли за древните гърци, но това не ни пречи днес вече да не се оставяме да ни залъгват с подобни обяснения, които са само голяма фраза.

Следователно, щом се касае за изследване на движещите сили, които — все едно дали съзнателно или несъзнателно, и много често несъзнателно — се намират зад подбудите на исторически действащите хора и представляват същинските първи двигатели на историята, няма да се касае толкова за подбудите на отделни хора, колкото и видни да са те, а за онези подбуди, които раздвижват големи маси, цели народи, а във всеки отделен народ — цели класи; и то не когато ги раздвижат крат-

котрайно, за временни избухвания и бързо изгарящи огънове — а за продължителна дейност, която завършва с голяма историческа промяна. Да се издирят движещите причини, които тук ясно или неясно, пряко или в идеологическа, а дори и във фантастична форма се отразяват като съзнателни подбуди в главите на действащите маси и на техните водачи, тъй наречените велики хора — това е единственият път, който може да ни отведе до познанието на онези закони, които, общо взето, господствуват както в историята, така и в отделните периоди или в отделните страни. Всичко, което раздвижва хората, трябва да премине през тяхната глава; но какъв образ ще приеме то в тази глава, зависи много от обстоятелствата. Работниците сега вече не разрушават машините, както правеха през 1848 г. на Рейн, но това съвсем не значи, че са се примирили с капиталистическото използване на машините.

Но докато през всички предишни периоди изследването на тези движещи причини на историята беше почти невъзможно — поради това, че са били заплетени и скрити връзките на тези причини с техните последици, — нашият сегашен период дотолкова опрости тези взаимни връзки, че загадката можа да бъде разгадана. След въвеждането на едрата индустрия, т. е. поне след сключването на европейския мир в 1815 г., за никого в Англия вече не е било тайна, че там цялата политическа борба се върти около претенциите за господство на две класи: земевладелската аристокрация (*landed aristocracy*) и буржоазната (*middle class*). Във Франция с възвръщането на Бурбоните бил осъзнат същият факт; историците от епохата на реставрацията, от Тиери до Гизо, Миние и Тиер, постоянно изтъкват този факт като ключ за разбирането на френската история от средновековието насам. А от 1830 г. насам като трети борец за господството в тези две страни е призната работническата класа, пролетариатът. Отношенията така са се опростили, че само тези, които нарочно затварят очите си, не виждат в борбата между тези три големи класи и в сблъскването на техните интереси движещата сила на съвременната история — поне в последните две най-напреднали страни.

Но как са възникнали тези класи? Ако произходът на едрото, някога феодално земевладение все пак на пръв поглед би могло да бъде приписан — поне в началото —

на политически причини, на насилствено присвояване, за буржоазията и пролетариата това вече не беше възможно. Тук ясно и очевидно личеше, че произходът и развитието на тези две големи класи се дължат на икономически причини. Също така ясно беше, че борбата между земевладелската класа и буржоазията, също както и борбата между буржоазията и пролетариата, се водеше преди всичко за икономически интереси, за осъществяването на които политическата власт трябваше да служи само като средство. Както буржоазията, така и пролетариатът възникнаха вследствие на промяна на икономическите отношения, по-точно казано на начина на производство. Тези две класи се развиха въз основа на прехода, първо, от цеховия занаят към манифактурата, а след това от манифактурата към едрата индустрия с парни и машинни двигатели. На известна степен на развитието новите производителни сили, които буржоазията пушна в действие — най-напред разделението на труда и съсредоточаването на множество частични работници в едно общо манифактурно предприятие, — и развилите се благодарение на тях условия и потребности на размяната стават несъвместими със съществуващия, исторически наследен и осветен от закона строй на производството, т. е. с цеховите и безбройните други лични и локални привилегии (които за непривилегированите съсловия бяха също така безбройни окови), присъщи на феодалното обществено устройство. Представляваните от буржоазията производителни сили се бунтуваха против представлявания от феодалните земевладелци и от цеховите майстори строй на производството; резултатът е известен: феодалните окови бяха разбити — в Англия постепенно, във Франция — с един удар, а в Германия още не са се справили с тях. Но както манифактурата на определена степен в развитието влезе в конфликт с феодалния строй на производството, така едрата индустрия сега вече влезе в конфликт с буржоазния строй на производството, който заема мястото на феодалния. Скована от този строй, от тесните рамки на капиталистическия начин на производство, едрата индустрия произвежда, от една страна, все по-засилващо се пролетаризиране на цялата огромна народна маса, а от друга страна — все по-голяма маса продукти, за които няма пласмент. Свръхпроизводство и масова мизерия — всяко от тях причина на другото, — това е

абсурдното противоречие, до което стига едрата индустрия и което по необходимост налага освобождаване на производителните сили чрез промяна на начина на производство.

Тъй че поне в областта на съвременната история е доказано, че всички политически борби са класови борби, а всички борби на класите за освобождение, въпреки че по необходимост имат политическа форма — защото всяка класова борба е политическа борба, — при последна сметка се водят за икономическо освобождение. Така че поне в съвременната история държавата, политическият строй е подчиненият елемент, а гражданското общество, царството на икономическите отношения — решаващият елемент. Старият възглед, споделян и от Хегел, виждаше в държавата определящия, а в гражданското общество определения от нея елемент. Наглед това е вярно. Както у отделния човек всички движещи сили на неговите постъпки преминават през неговата глава и трябва да се превърнат в подбуди на неговата воля, за да започне да действа, така всички потребности на гражданското общество — все едно коя е господстващата в момента класа — преминават през волята на държавата, за да придобият, под формата на закони, всеобща валидност. Това е формалната страна на въпроса, която се разбира от само себе си; но пита се: какво съдържание има тази само формална воля — както на отделната личност, така и на държавата — и откъде идва това съдържание, защо се желае тъкмо това, а не нещо друго? И ако потърсим отговор на този въпрос, ще открием, че в съвременната история волята на държавата в общи линии се определя от променящите се потребности на гражданското общество, от надмощието на една или друга класа, а при последна сметка — от развитието на производителните сили и на отношенията на размяна.

Но щом дори в наше, най-ново време, с неговите огромни средства за производство и съобщения, държавата не е самостоятелна област със самостоятелно развитие, а нейното съществуване и нейното развитие при последна сметка се обясняват с икономическите условия на обществения живот, тогава това трябва още повече да важи за всички минали времена, когато произвеждането на материалния живот на хората още не се е извършвало с такива богати средства за производство, следователно, когато необходи-

мостта от такова производство е господствувала в много по-голяма степен над хората. Щом като държавата и днес, в епохата на едрата индустрия и на железниците, общо взето, е само отражение в кондензирана форма, на икономическите потребности на онази класа, която господства в производството, тя по необходимост е трябвало в още по-голяма степен да бъде такова отражение в онази епоха, когато всяко дадено човешко поколение е било принудено да употребява много по-голям дял от целия си живот за задоволяване на своите материални потребности, следователно в сравнение с нас много повече е зависело от тях. Изследването на историята на миналите епохи най-убедително потвърждава това, стига сериозно да навлезе в тази страна на въпроса; разбира се, ние тук не можем да разгледаме подробно това.

Щом икономическите отношения определят държавата и държавното право, от само себе си се разбира, че те определят и частното право, което всъщност само санкционира съществуващите, нормални при дадените обстоятелства икономически отношения между отделните лица. Но формата, в която става това, може да бъде много различна. Може — както е станало в Англия в съответствие с цялото ѝ национално развитие — формите на старото феодално право до голяма степен да бъдат запазени и да им се придаде буржоазно съдържание, че и дори под феодалното наименование направо да се вмъкне буржоазен смисъл; но може и, както в континентална Западна Европа, да се вземе за основа първото световно право на едно стокопроизводително общество, римското право, с неговата ненадмината по точност разработка на всички съществени правни отношения между простите стокопритежатели (купувач и продавач, кредитор и длъжник, договор, зъдължение и т. н.). При това в интереса на едно още дребнобуржоазно и полуфеодално общество това римско право може или просто чрез съдебната практика да бъде смъкнато до равнището на това общество (общо германско право) или пък с помощта на уж просветени, морализиращи юристи да бъде преработено в отделен, отговарящ на даденото обществено равнище законник, който при тези обстоятелства ще бъде долнокачествен и от юридическа гледна точка (пруско право); но може и след една голяма буржоазна революция, въз основа на същото това римско право, да бъде изработен такъв кла-

сически законник на буржоазното общество, както френският Code civil*. Така че ако нормите на гражданското право са само юридически израз на икономичките условия на живота на обществото, според обстоятелствата това може да бъде извършено добре или зл

В лицето на държавата пред нас се явява първата идеологическа власт над човека. Обществото си създава орган за защита на своите общи интереси от вътрешни външни нападения. Този орган е държавната власт. Едва възникнал, този орган придобива самостоятелност по отношение на обществото, и то толкова повече, колкото повече той става орган на определена класа, колкото по пряко осъществява господството на тази класа. Борбата на потиснатата класа против господстващата класа по необходимост става политическа борба, борба преди всичко против политическото господство на тази класа съзнанието за връзката на тази политическа борба с нейната икономическа основа отслабва и може съвсем да изчезне. Но дори когато това не настъпва напълно у участниците, то почти винаги настъпва у историците. Измежду древните историци, които са описвали борбите в Римската република, само Апиан просто и ясно ни казва за какво в последна сметка се е касало: за поземлената собственост.

Но след като държавата стане самостоятелна сила по отношение на обществото, тя скоро поражда и една нова идеология. Особено много загубват съзнанието за връзката с икономическите факти професионалните политици, теоретиците на държавното право и юристите на частното право. Тъй като икономическите факти във всеки отделен случай трябва да придобият формата на юридически мотиви, за да бъдат санкционирани във формата на закон, и тъй като при това съвсем естествено трябва да се държи сметка и за цялата вече съществуваща правова система, затова сега юридическата форма трябва да бъде всичко, а икономическото съдържание — нищо. Държавното право и частното право се разглеждат като самостоятелни области, които имат свое независимо историческо развитие, сами по себе си се поддават на систематично изложение и се нуждаят от такова систематизиране, като последователно се изкореняват всички вътрешни противоречия.

Още по-висши идеологии, т. е. идеологии, които още

* Граждански кодекс. Ред.

повече се отдалечават от материалната, икономическата основа, приемат формата на философия и на религия. Тук взаимовръзката на представите с техните материални условия на съществуване става все по-заплетена, все по-замъглена от междинни звена. Но тази връзка съществува. Цялото време на Ренесанса, като се почне от средата на XV в., както и пробудилата се наново оттогава философия беше по същество продукт на градовете, т. е. на бюргерите; съдържанието на философията по своята същност беше само философски израз на мислите, които отговаряха на развитието на дребните и средните бюргери в едра буржоазия. Това ясно личи при англичаните и французите от миналия век, които често пъти бяха колкото философи, толкова и политико-икономисти, а за Хегеловата школа посочихме това по-горе.

Но нека накратко се спрем още само на религията, тъй като тя стои най-далеч от материалния живот и изглежда най-чужда на него. Религията е възникнала в най-първобитни времена от невежествени, първобитни представи на хората за тяхната собствена и за заобикалящата ги природа. Но веднъж появила се, всяка идеология се развива, като се опира на дадения материал от представи, като го доразвива; иначе тя не би била идеология, т. е. не би била занимаване с мисли като със самостоятелни, независимо развиващи се същности, подчинени само на свои собствени закони. Хората, в чиито глави се извършва този мисловен процес, по необходимост не съзнават, че в края на краищата материалните условия на живота на хората определят протичането на този процес, защото, ако те съзнаваха това, би дошъл краят на цялата идеология. И така, тези първоначални религиозни представи, които в повечето случаи са общи за всяка група от родствени народи, след разделянето на групата своеобразно се развиват у всеки народ, съобразно с условията на живота, в които се е озовал. Сравнителната митология подробно е изследвала този процес при редица групи от народи, по-специално при арийската (тъй наречената индоевропейска) група. Боговете, които по такъв начин си е създал всеки народ, са били национални богове и тяхното царство не се е простирало по-далеч от охраняваната от тях национална област, отвъд границите на която неоспорвано са властвували други богове. Тези богове са можели да живеят в представите само докато съ-

ществувала нацията; с нейната гибел пропадал и те. Тази гибел на старите националности се дължи на Римската световна империя, икономическите условия на чието възникване ние тук няма да разглеждаме. Старите национални богове западнали, дори и римските, които също така били скроени по тясната мярка на града Рим; потребността на световната империя да се допълни с една световна религия ясно проличава в опитите наред с местните богове в Рим да бъдат почитани и да се създадат светилища на всички чуждестранни що-годе почитени богове. Но нова световна религия не се създава по такъв начин, с императорски декрети. Новата световна религия, християнството, вече тихомълком била възникнала като смесица от обобщена ориенталска, главно еврейска теология и вулганизизирана гръцка, главно стоическа философия. Ние тепърва с големи усилия трябва да изследваме как първоначално е изглеждало християнството, тъй като до нас е стигнал само неговият официален вид, в който то станало държавна религия и за която цел е било пригледено на Никейския събор.³⁰ Във всеки случай фактът, че то след 250 години вече станало държавна религия, доказва, че то е било религия, отговаряща на обстоятелствата на времето. През средновековието съвсем успоредно с развитието на феодализма християнството приемало облика на отговарящата на феодализма религия, със съответната феодална йерархия. А когато бюргерското съсловие се замогнало, в противоположност на феодалния католицизъм се развила протестантската ерес, отначало при албигойците в Южна Франция, по времето на найголемия разцвет на тамошните градове.³¹ Средновековието прибавило към теологията и превърнало в нейни подразделения всички останали форми на идеологията: философията, политиката, юриспруденцията. Така то заставяло всяко обществено и политическо движение да приема теологична форма; тъй като умовете на масите били подхранвани изключително с религия, за да се предизвика бурно движение на масите, техните собствени интереси е трябвало да им бъдат представяни в религиозни одеяния. И както градското съсловие още от самото начало си създавало придатък от безимотни, невключени в нито едно от признатите съсловия градски плебеи, надничари и всевъзможни слуги — предшественици на по-късния пролетариат, — така и религиоз-

ната ерес още твърде рано се разделя на бюргерски-умерена и на плебейско-революционна, ненавиждана и от бюргерските еретици.

Неизтребимостта на протестантската ерес отговаряла на непобедимостта на възходящото градско съсловие; когато това съсловие укрепнало достатъчно, неговата до-тогава предимно локална борба с феодалната аристокрация започнала да приема национални размери. Първата голяма акция станала в Германия — тъй наречената Реформация. Бюргерското съсловие не било нито достатъчно силно, нито достатъчно развито, за да може да обедини под своето знаме останалите бунтовни съсловия — градските плебей, низшата аристокрация и селяните. Най-напред била бита аристокрацията; след това селяните се вдигнали на въстание, което представлява връхната точка на цялото това революционно движение; градовете не подкрепили селяните и по този начин революцията била смазана от войските на монарсите, които прибрали и дялата печалба. Оттогава Германия за три столетия изчезва от редицата на самостоятелно намесващите се в историята страни. Но наред с немца Лутер действувал и французинът Калвин; с чисто френска острота той поставил на преден план буржоазния характер на Реформацията, като придал на църквата републикански и демократичен облик. Докато лутеранската реформация в Германия заглъхнала и съсипала самата Германия, калвинистката реформация послужила на републиканците в Женева, Холандия и Шотландия като знаме, освободила Холандия от Испания и от Германската империя и доставила идеологически костюм за второто действие на буржоазната революция, което се разиграло в Англия. Там калвинизмът се утвърдил като истинска религиозна маскировка на интересите на тогавашната буржоазия и затова не бил напълно признат, когато в 1689 г. революцията била приключена с един компромис между част от аристокрацията и буржоазията.³² Отново била възстановена английската държавна църква, но не вече в предишния ѝ облик, като католицизъм с краля в ролята на папа, а силно калвинизирана. Старата държавна църква празнувала веселата католическа неделя и се борила против скучната калвинистка неделя; новата обуржоазена държавна църква пак я въвела и тя и до ден днешен краси Англия.

Във Франция през 1685 г. калвинисткото малцинство

било смазано, покатоличено или прогонено.³³ Но каква полза от това? Още тогава свободомислещият Пиер Бейл развивал най-активната си дейност, а в 1694 г. се родил Волтер. Насилствените мерки на Людовик XIV само облекчили задачата на френската буржоазия да извърши своята революция в единствената подходяща за развитата буржоазия форма, в нерелигиозна, изключително политическа форма. В националните събрания седели не протестанти, а свободомислещи. С това християнството навлязло в своя последен стадий. То вече не било способно и занаят да служи на някоя прогресивна класа като идеологическа маскировка на нейните стремежи; то все повече и повече се превръщало в изключителна собственост на господстващите класи и те го използват като просто средство за управление, като юзда за по-долните класи. При това всяка от господстващите класи използва своя собствена религия: земевладелците аристократи — католическия йезуитизъм или протестантската ортодоксия; либералните и радикалните буржоа — рационализма; а при това е все едно дали тези господа сами вярват или не вярват в своите съответни религии.

И така, виждаме, че веднъж образувана, религията винаги съдържа известни наследени представи, тъй като изобщо във всички идеологически области традицията е голяма консервативна сила. Но промените, които стават с тези представи, се дължат на класовите отношения, т. е. на икономическите отношения на хората, които извършват тези промени. А тук това е достатъчно.

В казаното дотук може да става дума само за общ очерк на Марксовото разбиране на историята, най-много и за поясняването му с някои примери. Доказателствата трябва да се търсят в самата история и тук аз мога май да кажа, че те в достатъчен брой са вече дадени в други съчинения. Но това разбиране слага край и на философията в областта на историята, както диалектичeskото разбиране на природата прави колкото ненужна, толкова и невъзможна всяка натурфилософия. Сега вече задачата и тук, и там не е взаимните връзки да се измислят в главата, а да бъдат откривани в самите факти. В такъв случай за изгонената от природата и историята философия остава само царството на чистата мисъл, доколкото е останало и то самото; учението за законите на самия мисловен процес, логиката и диалектиката.

След революцията от 1848 г. «образована» Германия се отрече от теорията и премина на почвата на практиката. Почиващите на ръчен труд дребни производства и манифактурата бяха заменени с истинска едра индустрия; Германия отново се появи на световния пазар; новата малогерманска империя³⁴ премахна поне най-крещящите спънки, поставени по пътя на това развитие от разпокъсаността на малки държави, от остатъците на феодализма и от бюрокрацията. Но колкото повече спекулацията напускаше работните кабинети на философите, за да изгради своя храм във фондовата борса, толкова образована Германия губеше онзи дълбок теоретичен усет, който беше славата на Германия през времето на нейното най-дълбоко политическо унижение — усета за чисто научно изследване, независимо от това дали постигнатият резултат ще бъде практически използваем или не, дали той ще противоречи на полицейските наредби или не. Наистина официалното германско природознание, особено в областта на детайлните изследвания, все още стоеше на висотата на времето, но американското списание «Science» вече с право отбелязва, че решаващият напредък в областта на изследването на големите взаимни връзки между отделните факти, в обобщаването им в закони се осъществява сега много повече в Англия, а не вече в Германия, както преди. А в областта на историческите науки, включително и философията, заедно с класическата философия съвсем изчезна старият дух на теоретична безкомпромисност: на негово място дойде лишен от мисъл еkleктизъм, страхлива загриженост за кариера и доходи, стигащи до най-долнопробен карьеризъм. Официалните представители на тази наука станаха неприкрити идеолози на буржоазията и на съществуващата държава — но по време, когато и буржоазията, и държавата са открито враждебни на работническата класа.

Само сред работническата класа не се е притъпил немският теоретичен усет. Тук той не може да бъде изкоренен; тук няма никакви съображения за кариера, за печалбарство, за благосклонно покровителство от горе; напротив, колкото по-безкомпромисно и по-смело действа науката, толкова повече тя се съгласува с интересите и стремежите на работниците. Новото направление, което в историята

на развитието на труда видя ключа за разбиране на цялата история на обществото, още от самото начало се обърна преди всичко към работническата класа и сред нея такава съчувствие, каквото нито е търсило, нито е очаквало от страна на официалната наука. Германското работническо движение е наследникът на немската класическа философия.

Написано в началото
на 1886 г.

Карл Маркс и Фридрих Енгелс.
Съчинения. Т. 21, с. 267—314

Карл Маркс

Тезиси за Фойербах³⁶

1. ad Feuerbach

1

Главният недостатък на целия досегашен материализъм — включително и на Фойербаховия — е, че той схваща предмета, действителността, сетивността само във формата на *обект* или *съзерцание*, а не като *човешка сетивна дейност*, като *практика*, не субективно. Затова *дейната* страна е разработена в противоположност на материализма от идеализма, обаче във формата, тъй като той, естествено, не познава действителната, сетивната дейност като такава. Фойербах иска да има работа със сетивни обекти, действително различаващи се от мисловните обекти, но не схваща самата човешка дейност като *предметна* дейност. Затова в «Същност на християнството» той разглежда само теоретичната дейност* като истински човешка, а практиката се схваща и фиксира само в мръсно-търгашеската форма на нейното проявление. Затова той не разбира значението на «революционната», на «практическо-критическата» дейност.

2

Въпросът, дали човешкото мислене притежава предметна истинност, не е въпрос на теорията, а *практически* въпрос. В практиката човек трябва да докаже истинността, т. е. действителността и мощността, «земността»** на своето мислене. Спорът за действителността или недействителността на мислене, което се изолира от практиката, е чисто *схоластичен* въпрос.

* Verhalten — буквално *поведение*. Бел. ред.

** Diesseitigkeit — означава противоположно на «отвъдност». Бел. ред.

Материалистическото учение, че хората са прона обстоятелствата и на възпитанието, че следова променените хора са продукти на други обстоятелс на изменено възпитание, забравя, че обстоятелства променят именно от хората и че трябва да се възпит и самият възпитател. Затова то по необходимост ств дотам да разделя обществото на две части, едната от к стон над обществото (например у Робърт Оуен).

Съвпадането на променянето на обстоятелствата на човешката дейност може да бъде разгледано и рацио нално разбрано само като преобразуваща *практика*

4

Фойербах изхожда от факта на религиозното самоот чуждаване, от раздвояването на света на религиозен, въОб ражаем свят и на действителен свят. Неговата задача състои в това, да сведе религиозния свят до неговата земн основа. Той не забелязва, че след като бъде изпълнена тази задача, все още остава да бъде извършено най-главното. А именно: фактът, че земната основа се откъсва от самата себе си и се пренася в облаците като самостоятелно царство, може да бъде обяснен само със саморазкъсаността и самопротиворечивостта на тази земна основа. Следователно последната трябва най-напред да бъде разбрана в нейната противоречивост, а след това да бъде практически революционизирана чрез отстраняване на това противоречие. Така че например, след като в земното семейство е разкрита тайната на светото семейство, самото земно семейство трябва да бъде подложено на теоретична критика и на практическо революционно преобразуване.

5

Недоволен от *абстрактното мислене*, Фойербах апелира към *съзерцанието*; но той схваща сетивността не като *практическа* човешко-сетивна дейност.

Фойербах свежда религиозната същност до *човешката* същност. Но човешката същност не е абстракция, присъща на отделния индивид. В своята действителност тя е ансамбълът на обществените отношения.

Затова Фойербах, който не се впуска в критиката на тази действителна същност, е принуден:

1) да се абстрахира от историческото развитие, да разглежда религиозното чувство (Gemüt) само за себе си и да предпоставя абстрактен — *изолиран* — човешки индивид;

2) затова той схваща човешката същност само като «род», като вътрешна, няма всеобщност, която свързва множеството индивиди само с *природни* връзки.

7

Затова Фойербах не вижда, че самото «религиозно чувство» е *обществен продукт* и че абстрактният индивид, който той анализира, в действителност принадлежи към определена обществена форма.

8

Общественият живот по своята същност е *практически*. Всички мистерии, които навеждат (verleiten) теорията към мистицизма, намират своето рационално разрешение в човешката практика и в разбирането на тази практика.

9

Най-много, което може да постигне съзерцателният материализъм, т. е. материализмът, който разбира сетивността не като практическа дейност, е да съзерцава отделните индивиди в «гражданското общество».

10

Гледището на стария материализъм е «гражданското» общество; гледището на новия материализъм е *човешкото* общество, или обобщественото човечество.

Философите само по различен начин са *ОБЯСНЯВАЛИ* света, задачата* обаче е той да бъде *изменен*.

Написано през
пролетта на 1845 г.

Карл Маркс и Фридрих Енгелс.
Съчинения. Т. 42, с. 250--252.

Тук се дава с промените,
направени от Енгелс при
публикуването на Тезисите
през 1888 г.

* — es kommt aber darauf.

КАРЛ МАРКС
ФРИДРИХ ЕНГЕЛС

НЕМСКА
ИДЕОЛОГИЯ

Критика на най-новата немска философия
в лицето на нейните представители
Фойербах, Б. Бауер и Щирнер
и на немския социализъм
в лицето на различните му пророци
[Извадки]¹

Предговор

Досега хората винаги са си създавали неправилни представи за самите себе си, за това, което са или което трябва да бъдат. Те са изграждали своите отношения според представите си за бог, за служещия като образец човек и т. н. Създанията на тяхната глава започнаха да господствуват над тях. Те, творците, се преклониха пред своите творения. Да ги освободим от фантазиите, идеите, догмите, от въображаемите същества, под игото на които те линеят. Да вдигнем въстание срещу това господство на мислите. Да ги научим да заменят тези илюзии с мисли, които отговарят на същността на човека, казва един, да се отнасят критично към тях, казва друг, да ги изхвърлят от главата си, казва трети, и. . . съществуващата действителност ще рухне.

Тези невинни и детски фантазии образуват сърцевината на най-новата младохегелианска философия, която в Германия не само се приема с ужас и благоговение от публиката, но и се поднася от самите *философски герои* с тържествено съзнание за нейната светоразтърсваща опасност и престъпна безпощадност. Първият том на тази публикация има за цел да разобличи тези овце, които се смятат за вълци и са смятани за такива, да покаже, че тяхното блеене само повтаря във философска форма представите на немските бюргери, че самохвалствата на тези философски коментатори само отразяват нищетата на германската действителност. Тя има за цел да развенчае и да лиши от всякакъв кредит философската борба със сенките на действителността, борба, която така допада на мечтателния и занесен немски народ.

Веднъж един смелчага си въобразил, че хората се давят във водата само защото са обзети от *мисълта за тежестта*. Ако изхвърлят тази представа от главата си, като я обя-

вят например за суеверна, религиозна, те биха се избавили от всякакъв риск да се удавят. През целия си живот той се борил срещу илюзията на тежестта, за вредните последици от която статистиката му доставяла все нови и многобройни доказателства. Този смелчага е първообразът на съвременните немски революционни философи.

I

Фойербах

Противоположност на материалистическия и идеалистическия възглед

Както възвестяват немските идеолози, през последните години Германия преживяла преврат, който няма равен на себе си. Започналият с Щраус процес на разлагане на Хегеловата система се превърна в световно брожение, което обхвана всички «сили на миналото». В общия хаос се образуваха мощни империи, за да изчезнат веднага отново, появяваха се мигновено герои, за да бъдат отново захвърлени в мрака от по-смели и по-силни съперници. Това беше революция, в сравнение с която френската революция е детска игра, това беше световна борба, пред която борбата на диадохите² изглежда нищожна. С нечувана стремителност едни принципи изтласкваха други, едни герои на мисълта съкрушаваха други и за три години — от 1842 до 1845 — в Германия беше извършена по-основна чистка, отколкото преди за три века.

Всичко това било станало в областта на чистата мисъл.

Касае се наистина за интересно събитие: за процеса на разлагане на абсолютния дух. Когато в него угасна последната искра на живот, различните съставни части на тази *carut mortuum** се разпаднаха, влязоха в нови съединения и образуваха нови вещества. Философите-индустриалци, които бяха живели дотогава от експлоатацията на абсолютния дух, се нахвърлиха сега върху тези нови съединения. Всеки с най-голямо старание започна да се занимава с пласмент на частта, която му се е паднала. Работата не може да мине без конкуренция. В началото тя имаше доста солиден, бюргерски-порядъчен характер. Но по-късно, когато немският пазар се окажа препълнен, а на световния пазар въпреки всички усилия стоката не

* Буквално мъртва глава, тук в смисъл: тленни останки. *Ред.*

се търсеше, цялата работа по обикновен немски маниер беше развалена от фабричното и фиктивното производство, от влошаване на качеството, от фалшификация на суровините, подправяне на етикетите, фиктивни закупки, фалшифициране на полици и от една лишена от всякаква реална почва кредитна система. Конкуренцията се превърна в ожесточена борба, която сега ни хвалят и изобразяват като преврат със световноисторическо значение, като фактор, който е породил огромни резултати и постижения.

За да се оцени правилно цялото това философско шарлатанство, което предизвиква толкова приятни национални чувства дори в гърдите на почтения немски бюргер, за да се покажат нагледно дребнавостта, локалната ограниченост на цялото това младохегелианско движение и особено трагикомичният контраст между действителните деяния на тези герои и илюзиите относно тези деяния, необходимо е да погледнем целия този спектакъл от позиция, която се намира извън Германия.

А. Идеологията изобщо и немската по-специално

Немската критика до най-последните си напъни не е напущала почвата на философията. Всички въпроси на тази критика, която е твърде далеч от това, да изследва своите общофилософски предпоставки, все пак са израснали на почвата на определена философска система, а именно — на системата на Хегел. Не само в нейните отговори, но вече в самите ѝ въпроси се криеше мистификация. Тази зависимост от Хегел е причината, че нито един от тези новопечени критици дори не се опита да се заеме с всеобхватна критика на Хегеловата система, макар всеки от тях да твърди, че е излязъл извън пределите на философията на Хегел. Тяхната полемика срещу Хегел и един срещу друг се ограничава с това, че всеки от тях взема някоя страна на Хегеловата система и я насочва както срещу цялата система, така и срещу ония страни, които другите са взели. В началото взеха Хегеловите категории в техния чист, неподправен вид, като например субстанцията и самосъзнанието; след това профанираха тези категории, като ги назоваха с по-светски имена, като «род», «единствения», «човека» и т. н.

Цялата немска философска критика от Щраус до Щирнер се ограничава с критика на *религиозните* представи.

Отправна точка бяха действителната религия и теологията в собствения смисъл на думата. Що е религиозно съзнание, религиозна представа — това се определяше по-нататък по различни начини. Целият прогрес се състоеше в това, че мнимо господстващите метафизически, политически, правни, морални и други представи също се свеждаха до сферата на религиозните или теологичните представи и още в това, че политическото, правното, моралното съзнание се обявяваше за религиозно или теологично съзнание, а политическият, правният, моралният човек — в последна сметка «човекът изобщо» — се провъзгласяваше за религиозен човек. Господството на религията се предпоставяше. Малко по малко всяко господстващо отношение се обявяваше за религиозно отношение и се превръщаше в култ — култ към правото, култ към държавата и т. н. Навсякъде оперираха само с догми и с вярата в догмите. Светът се канонизираше във все по-големи размери, докато най-после достопочтеният свети Макс успя да го обяви за свещен *en bloc** и така да го ликвидира веднъж завинаги.

Старохегелианците смятаха, че са *разбрали* всичко, щом като то е подведено под една или друга Хегелова логическа категория. Младохегелианците *критикуваха* всичко, като навсякъде виждаха религиозни представи или обявяваха всичко за теологично. Младохегелианците споделят със старохегелианците тяхната вяра, че в съществуващия свят господствуват религията, понятията, всеобщото. Но едните се борят против това господство като узурпация, а другите го прославят като нещо законно.

Тъй като тези младохегелианци смятат, че представите, мислите, понятията, изобщо продуктите на съзнанието, превърнато от тях в нещо самостоятелно, са истински окови за хората — така както старохегелианците ги обявяват за истинските връзки на човешкото общество — става ясно, че младохегелианците трябва да водят борба само срещу тези илюзии на съзнанието. Тъй като според тяхната фантазия отношенията между хората, всичките им действия и цялото им поведение, техните окови и граници са продукти на съзнанието им, младохегелианците напълно последователно предявяват към хората моралното изискване да заменят сегашното си съзнание с човешко, кри-

* Изцяло. *Ред.*

тически или егонистично съзнание и така да премахнат стесняващите ги граници. Това изискване да се измени съзнанието се свежда до изискването другояче да се тълкува съществуващото, т. е. то да бъде признато, като му се даде друго тълкуване. Младохегелианските идеолози въпреки техните мнимо «светоразтърсващи» фрази са най-големи консерватори. Най-младите от тях намериха точен израз за своята дейност, като заявиха, че се борят само срещу «фразите». Те забравиха само, че самите те не противопоставят на тези фрази нищо друго освен фрази и че съвсем не се борят срещу действителния, съществуващия свят, ако се борят само срещу фразите на този свят. Единственият резултат, който можа да постигне тази философска критика, бяха няколкото, и то едностранчиви историко-религиозни разяснения относно християнството; всички други техни твърдения са само по-нататъшни разкрасявания на претенциите им, че с тези незначителни разяснения те били направили световноисторически открития.

Нито на един от тези философи и през ум не му е минавало да си зададе въпроса за връзката на немската философия с немската действителност, за връзката на тяхната критика със собствената им материална среда.

Предпоставките, с които започваме, не са произволни, не са догми; това са действителни предпоставки, от които човек може да се абстрахира само във въображението си. Това са действителни индивиди, тяхната дейност и материалните условия на техния живот, както ония, които заварват вече готови, така и тези, които са създадени от собствената им дейност. Следователно тези предпоставки могат да се констатираат по чисто емпиричен път.

Първата предпоставка на всяка човешка история е, разбира се, съществуването на живи човешки индивиди. Ето защо първият конкретен факт, който трябва да бъде констатиран, е телесната организация на тези индивиди и обусловеното от нея тяхно отношение към останалата природа. Разбира се, ние тук не можем да се задълбочаваме нито във физическите свойства на самите хора, нито в природните условия — геологични, оро-хидрографски, климатични и други отношения, които те заварват. Всяка историография трябва да изхожда от тези природни основи

и от видоизмененията, които те претърпяват в хода на историята благодарение на дейността на хората.

Хората могат да бъдат различавани от животните по съзнанието, по религията — изобщо по каквото желаете. Самите те започват да се различават от животните веднага щом започнат да *произвеждат* необходимите им средства за живот — крачка, която е обусловена от тяхната телесна организация, като произвеждат необходимите им средства за живот, хората косвено произвеждат и самия си материален живот.

Начинът, по който хората произвеждат необходимите им средства за живот, зависи преди всичко от свойствата на самите тия средства, които те заварват в готов вид и които тепърва ще бъдат възпроизведени. Този начин на производство не трябва да се разглежда само в смисъл, че то е възпроизводство на физическото съществуване на индивидите. Това е по-скоро оределен начин на дейност на дадените индивиди, определен облик на тяхната жизнена дейност, техен определен *начин на живот*. Каквато е жизнената дейност на индивидите, такива са и самите те. Това, което те представляват, съвпада следователно с тяхното производство — съвпада както с това, *какво* произвеждат, така и с това, *как* произвеждат. Какво представляват индивидите — това зависи следователно от материалните условия на тяхното производство.

Това производство започва най-напред с *увеличаването на населението*. Самото то пък предполага *общуване*³ [Verkehr] на индивидите помежду им. Формата на това *общуване* на свой ред се обуславя от производството.

Отношенията между различните нации зависят от това, доколко всяка от тях е развила производителните си сили, разделението на труда и вътрешното общуване. Тази постановка е общопризната. Но не само отношението на една нация към другите, а и цялата вътрешна структура на самата нация зависят от степента на развитие на нейното производство и от нейното вътрешно и външно общуване. Равнището на развитие на производителните сили на една нация показва най-нагледно степента, в която е развито разделението на труда. Всяка нова производителна сила — до колкото това не е просто количествено разширяване на известните вече преди това производителни сили (напри-

мер разработването на нови земи) — има за последица ново развитие на разделението на труда.

Разделението на труда в рамките на една нация води преди всичко до отделяне на индустриалния и търговския труд от земеделския труд и с това до отделяне на *града* от *селото* и до противоположност на техните интереси. По-нататъшното развитие на разделението на труда води до обособяване на търговския труд от индустриалния. Същевременно благодарение на разделението на труда в тези различни отрасли се развиват на свой ред различни подразделения индивиди, които сътрудничат в един или друг отрасъл на труда. Съотношението на тия различни подразделения се обуславя от начина, по който се прилага земеделският, индустриалният и търговският труд (патриархализъм, робство, съсловия, класи). При по-развито общуване същите отношения се проявяват и във взаимоотношенията между различните нации.

Различните степени на развитие на разделението на труда са заедно с това и различни форми на собственост; т. е. всяка степен на разделение на труда определя и отношенията на индивидите един към друг съответно на тяхното отношение към материала, оръдията и продуктите на труда.

Първата форма на собственост е собствеността на племето⁴. Тя съответствува на неразвения стадий на производство, когато хората живеят от лов и риболов, скотовъдство или най-много от земеделие. В последния случай тя предполага огромна маса от още необработена земя. На този стадий разделението на труда е още много слабо развито и се ограничава с по-нататъшно разширяване на съществуващото в семейството естествено възникнало разделение на труда. Ето защо обществената структура се ограничава само с разширяване на семейството: патриархалните вождове на племето, подчинените им членове на племето и най-последно — робите. Робството, съществуващо в скрит вид в семейството, се развива само постепенно с увеличаването на населението и на потребностите и с разширяването на външното общуване — както във формата на война, така и във формата на разменна търговия.

Втората форма на собственост е античната общинна и държавна собственост, която възниква от обединяването — в резултат на договор или завладяване — на няколко племена в един *град* и при която робството се запазва.

Наред с общинната собственост се развива вече и движимата, а по-късно и недвижимата частна собственост, но като изключителна, подчинена на общинната собственост форма. Гражданите на държавата владеят само общо своите работещи роби и вече поради това са свързани с формата на общинна собственост. Това е съвместна частна собственост на активните граждани на държавата, принудени да запазват пред робите тази естествено възникнала форма на асоциация. Ето защо цялата основаваща се на този фундамент структура на обществото, а заедно с нея и народовластието западат успоредно именно с развитието на недвижимата частна собственост. Разделението на труда е вече по-развито. Ние срещаме вече противоположността между града и селото, по-късно — противоположността между държавите, едни от които представляват градските, а други — селските интереси, а в самите градове — противоположността между индустрията и морската търговия. Класовите отношения между граждани и роби вече са напълно развити.

С развитието на частната собственост тук за пръв път се установяват отношенията, които ще срещнем отново — само че в по-голям мащаб — при съвременната частна собственост. От една страна, концентрацията на частната собственост, която започнала в Рим много рано (доказателство — аграрният закон на Лициний⁶) и се развила много бързо след гражданските войни насетне и особено при императорите; от друга страна, във връзка с това — превръщането на плебейските дребни селяни в пролетариат, който обаче поради междинното си положение между имотните граждани и робите не се развивал самостоятелно.

Третата форма е феодалната или съсловната собственост. Докато за античността отправна точка бил *градът* и неговата неголяма околност, за средновековието отправна точка било *селото*. Това изменение на отправната точка било обусловено от редкостта и разпръснатостта върху обширна площ на първоначалното население, което не се увеличавало що-годе значително от притока на завоевателите. Ето защо противоположно на Гърция и Рим феодалното развитие започва на много по-широка територия, подготвена от римските завоевания и от свързаното с тях в началото разпространение на земеделието. Последните векове на западащата Римска империя и са-

мото ѝ завладяване от варварите разрушили маса производителни сили; земеделието западнало, индустрията заляняла поради липса на пласмент, търговията замряла или била насилствено прекъсната, селското и градското население намалало. Съществуващите отношения и обусловеният от тях начин на осъществяване на завладяването развили под влиянието на военното устройство на германците феодалната собственост. Подобно на племената и общинната собственост тя също така почива върху известна общност, на която обаче противостоят, като непосредствено произвеждаща класа, не робите както в античния свят, а дребните крепостни селяни. Заедно с пълното развитие на феодализма се появява и противоположността по отношение на градовете. Йерархичната структура на земевладението и свързаната с нея система на въоръжени дружини давали на аристокрацията власт над крепостните. Тази феодална структура, както и античната общинна собственост, била асоциация, насочена срещу поробената произвеждаща класа; различни били само формата на асоциация и отношението към непосредствените производители, защото били налице различни условия за производство.

На тази феодална структура на земевладение съответствувала корпоративната собственост, феодалната организация на занаята в градовете. Тук собствеността се състояла главно в труда на всеки отделен индивид. Необходимостта от обединяване срещу обединената разбойническа аристокрация, нуждата от общи тържища през периода, когато индустриалецът бил същевременно и търговец, засилващата се конкуренция на избягалите крепостни, които се стичали в процъфтяващите градове, феодалната структура на цялата страна — всичко това породило *цеховете*; в резултат на постепенното натрупване чрез спестявания на малки капитали от отделни занаятчии, броят на които оставал неизменен при нарастващото население, се развила системата на калфите и чираците, която породила в градовете йерархия, подобна на йерархията в село.

Следователно главна форма на собствеността през феодалната епоха била, от една страна, поземлената собственост заедно с прикования към нея труд на крепостните, а от друга — собственият труд с малък господстващ над труда на калфите капитал. Структурата и на двата вида собственост се обуславяла от ограничените производствени отношения — от слабата и примитивна обработка

на земята и от индустрията от занаятчийски тип. През време на разцвета на феодализма разделението на труда било незначително. Във всяка страна съществувала противоположност между града и селото; съсловната структура имала наистина рязко изразен характер, но освен делението на князе, аристокрация, духовенство и селяни в селото и на майстори, калфи, чираци, а скоро след това и на плебеи-надничари в градовете не е имало що-годе значително разделение на труда. В земеделието то се затруднявало от парцеларното обработване на земята, наред с което възникнала домашната промишленост на самите селяни; в индустрията изобщо не съществувало разделение на труда в отделните занаяти, а между отделните занаяти то било само твърде незначително. Разделението между индустрия и търговия в по-старите градове съществувало и преди, в по-новите то се развило едва по-късно, когато градовете установили връзка помежду си.

Обединяването на по-широки области във феодални кралства било потребност както за поземлената аристокрация, така и за градовете. Ето защо начело на организацията на господстващата класа — аристокрацията — винаги стоял монарх.

И така, работата се състои в следното: определени индивиди, които по определен начин се занимават с производствена дейност, влизат в определени обществени и политически отношения. Емпиричното наблюдение трябва да разкрие във всеки отделен случай емпирично и без всякаква мистификация и спекулация връзката на обществената и политическата структура с производството. Обществената структура и държавата постоянно възникват от жизнения процес на определени индивиди — не такива, каквито те могат да изглеждат в собствената или в чуждата представа, а такива, каквито са в *действителност*, т. е. както те действуват, материално произвеждат и следователно както работят в определени материални и независещи от техния произвол граници, предпоставки и условия.

Производството на идеите, представите, съзнанието първоначално е вpletено непосредствено в материалната дейност и в материалното общуване на хората, в езика на действителния живот. Образуването на представи, мисленето, духовното общуване на хората тук са още пряк про-

дукт на тяхното материално отношение. Същото важи духовното производство, както то се проявява в езика на политиката, на законите, морала, религията, метафизиката и т. н. на един народ. Хората са производители на своите представи, идеи и т. н., но действителните, действувашите хора, както са обусловени от определено развитие на техните производителни сили и от съответстващото на това развитие общуване, до най-отдалечените му форми Съзнанието никога не може да бъде нещо друго освен осъзнато битие*, а битието на хората е действителният процес на техния живот. Ако в цялата идеология хората и техните отношения се оказват поставени с главата надолу също като в камера-обскура, това явление произлиза също така от историческия процес на техния живот, както обърнатото изображение на предметите в ретината на око то произлиза от непосредствено физическия процес на техния живот.

В пълна противоположност на немската философия която слиза от небето на земята, тук ние се издигаме от земята на небето, т. е. изхождаме не от това, което хората говорят, въобразяват си и си представят, не и от съществуващите само на думи, мислими, въображаеми, представляеми хора, за да стигнем от тях до истинските хора; за нас отправна точка са действително дейните хора и въз основа на техния действителен жизнен процес ние изобразяваме и развитието на идеологическите отражения и отзвучия на този жизнен процес. Дори мъглявите образувания в мозъка на хората са необходими сублимати на техния материален жизнен процес, който може да бъде установен емпирично и е свързан с материални предпоставки. По този начин моралът, религията, метафизиката и другите видове идеология и отговарящите на тях форми на съзнание не запазват задълго привидността на самостоятелност. Те нямат история, те нямат развитие; хората, които развиват своето материално производство и своето материално общуване, изменят заедно с тази си действителност и своето мислене и продуктите на своето мислене. Не съзнанието определя живота, а животът определя съзнанието. При първия начин на разглеждане се изхожда от съзнанието като от жив индивид; при втория, отговарящ на действителния живот, се изхожда от самите действия

* Das Bewußtsein; das bewußte Sein. *Ред.*

телни живи индивиди и съзнанието се разглежда само като *тяхно* съзнание.

Този начин на разглеждане не е лишен от предпоставки. Той изхожда от действителните предпоставки, като нито за миг не ги напуска. Неговите предпоставки са хората, взети не в някаква фантастична завършеност и фиксираност, а в своя действителен емпирично наблюдаван процес на развитие, който протича при определени условия. Когато се изобразява този деен жизнен процес, историята престава да бъде сбор от мъртви факти, както е при емпириците, които сами още са абстрактни, или пък въображаема дейност на въображаеми субекти, както е при идеалистите.

Там, където се прекратява спекулативното мислене — при действителния живот, — там именно започва действителната положителна наука, изобразяването на практическата дейност, на практическия процес на развитие на хората. Прекратяват се фразите за съзнанието, тяхното място трябва да заеме действителното знание. Изобразяването на действителността лишава самостоятелната философия от жизнената ѝ среда. В най-добрия случай тя може да бъде заместена от сумиране на най-общите резултати, които се абстрахират от разглеждането на историческото развитие на хората. Тези абстракции сами за себе си, откъснати от действителната история, нямат абсолютно никаква стойност. Те могат да служат само за едно — да облекчат подреждането на историческия материал, да набележат последователността на отделните му слоеве. Но за разлика от философията тези абстракции съвсем не дават рецепта или схема, по които могат да бъдат натъкмени историческите епохи. Обратно, трудностите започват едва тогава, когато се пристъпи към разглеждането и подреждането на материала — все едно дали той спада към минала епоха или към съвременността, — към действителното му изобразяване. Отстраняването на тези трудности е обусловено от предпоставки, които в никакъв случай не могат да бъдат дадени тук, а произтичат само от изучаването на реалния жизнен процес и дейността на индивидите от всяка отделна епоха. Тук ние ще вземем някоя от тези абстракции, които използваме по отношение на идеологията, и ще ги поясним с исторически примери.

[1] Няма да се затрудняваме, разбира се, да проследяваме нашите мъдри философи относно това, че «освобождението» «на човека» не се е придвижило още нито с крачка напред, тъй като те са разтворили философията, теологията, субстанцията и всичката друга смет в «самосъзнанието», тъй като са освободили «човека» от господството на тези фрази, от които той никога не е бил поробен*; че действителното освобождение не може да се осъществи другояче, освен в действителния свят и с действителни средства, че робството не може да бъде унищожено без парната и без предачната машина, крепостничеството — без подобреното земеделие, че изобщо хората не могат да бъдат освободени, докато не бъдат в състояние да се осигурят напълно в качествено и количествено отношение с храна и пиетета, жилища и облекло. «Освобождението» е историческо дело, а не дело на мисълта и до него ще доведат историческите отношения, състоянието на индустрията, търговията, земеделието и деловите връзки. . . ** [2] след това още, в съответствие с различните степени на тяхното развитие, безсмислицата на субстанцията, на субекта, на самосъзнанието и на чистата критика, напълно тъй, както религиозната и теологическата безсмислица, и след това отново я премахват, когато те се придвижат достатъчно далече в своето развитие***. Разбира се, в такава страна като Германия, където историческото развитие става само в най-жалък вид, тези движения в областта на чистата мисъл, тази издигната в небесата и бездейна оскъдност заменят недостатъка на историческите движения, вкореняват се и против тях трябва да се води борба. Но това е борба от местно значение****.

. . . в действителност и за *практическите* материалисти, т. е. за *комунистите*, целият въпрос е да револю-

* Бележки на Маркс в полето: «Философско и действително освобождение». «Човекът изобщо. Единственият. Индивид». «Геологически, хидрографически и др. т. условия. Човешкото тяло. Потребност и труд». *Ред.*

** Ръкописът е повреден: скъсан е долният край на листа, липсва един ред от текста. *Ред.*

*** Бележка на Маркс в полето: «Фрази и действително движение. Значение на фразите за Германия». *Ред.*

**** Бележка на Маркс в полето: «Езикът е език на действителността». *Ред.*

ционизират съществуващия свят, да встанат практически срещу съществуващото положение на нещата и да го изменят. Макар у Фойербах и да се срещат понякога подобни възгледи, те все пак никога не отиват по-далеч от разпокъсаните догадки и оказват твърде нищожно влияние върху неговия общ мироглед, за да може да се види в тях нещо повече от способни за развитие зародиши. Фойербаховото «разбиране» на сетивния свят се ограничава, от една страна, само със съзерцаването на този свят, а от друга — само с усещането: Фойербах говори за «човека като такъв», а не за «действителния, исторически човек». «Човекът като такъв» всъщност е «немец». В първия случай, при *съзерцанието* на сетивния свят, той неизбежно се натъква на неща, които противоречат на неговото съзнание и усещането му, нарушават предполагаганата от него хармония на всички части на сетивния свят и по-специално хармонията на човека с природата*. За да премахне тези неща, той е принуден да прибегне до някакво двойко съзерцание, заемащо междинно положение между обикновеното съзерцание, което вижда само това, което «се намира под носа му», и по-висшето, философско съзерцание, което съзира «истинската същност» на нещата. Той не забелязва, че заобикалящият го сетивен свят съвсем не е някакво непосредствено, отвеки дадено, винаги равно на себе си нещо, а е продукт на индустрията и на общественото състояние, и то в смисъл, че е исторически продукт, резултат от дейността на редица поколения, всяко от които е стояло на плещите на предидущото, продължило е да развива неговата индустрия и неговия начин на общуване и е видоизменяло съобразно с изменилите се потребности неговия социален строй. Дори предметите на най-простата «сетивна достоверност» му са дадени само благодарение на общественото развитие, благодарение на индустрията и търговския обмен. Вишневото дърво, както почти всички плодни дървета, се е появило в нашия пояс, както е известно, едва преди няколко века благодарение на *търговията* и следователно то е дадено на «се-

* NB. Грешката на Фойербах не е в това, че той подчинява намиращата се под носа му сетивна *видимост* на сетивната действителност, установявана чрез по-точно изучаване на сетивните факти, а в това, че в последна сметка той не може да се справи със сетивността, без да я разглежда «с очите» — т. е. през «очилата» — на философа.

тивата достоверност» на Фойербах само *благодарение* на това действие на определено общество в определено време.

Впрочем при такова разбиране на нещата, когато те се вземат такива, каквито са в действителност и както са възникнали, всяка дълбокомислена философска проблема — както ще бъде доказано още по-ясно по-нататък — се свежда просто до някакъв емпиричен факт. Така например важният въпрос за отношението на човека към природата (или, както казва Бруно (с. 110)⁹ за «противоположностите в природата и историята», като че ли това са две обособени едно от друго «неща», като че ли човек няма винаги пред себе си историческа природа и природната история) — въпрос, който породил всички «безмерно велики творения» за «субстанцията» и «самосъзнанието», този въпрос отпада от само себе си, ако се има предвид, че прословутото «единство на човека с природата» винаги е съществувало в индустрията, като се е видоизменяло във всяка епоха в зависимост от това, дали индустрията е повече или по-малко развита, също както и «борбата» на човека с природата, която довежда до развитие на неговите производителни сили върху съответна база. Индустрията и търговията, производството и размяната на необходимите за живот средства от своя страна обуславят разпределението, разграничаването на различните обществени класи и на свой ред се обуславят от тях във формите на своето движение. И ето че в резултат Фойербах вижда например в Манчестър само фабрики и машини, докато преди сто години там можеше да се видят само чекръци и тъкачни станове, или пък намира в Римска Кампания само пасбища и блата, докато през времето на Август той би намерил там само лозя и вили на римските капиталисти. Фойербах говори особено за съзерцанието на природознанието, споменава за тайни, които са достъпни само за околото на физика и химика, но какво би било природознанието без индустрията и търговията? Дори това «чисто» природознание получава целта си, както и материала си само благодарение на търговията и индустрията, благодарение на сетивната дейност на хората. Тази дейност, този непрекъснат сетивен труд и създаване, това производство е до такава степен дълбоката основа на целия сетивен свят, както той съществува сега, че ако би се прекратило, макар и само за една година, Фойербах щеше да види огромни изменения не само в

света на природата — много скоро не би имало и помен и от целия човешки свят, от неговата, Фойербаховата, собствена способност за съзерцание и дори от собственото му съществуване. Разбира се, при това се запазва приоритетът на външната природа и всичко това е, разбира се, неприложимо към първичните, възникнали чрез *generatio aequivoca** хора. Но това различаване има смисъл само дотолкова, доколкото човекът се разглежда като нещо различно от природата. При това тази предшествуваща човешката история природа не е природата, в която живее Фойербах, не е природата, която, като изключим може би отделни австралийски коралови острови от по-нов произход, сега вече никъде не съществува, следователно не съществува и за Фойербах.

Наистина Фойербах има огромното предимство пред «чистите» материалисти, че признава и човека за «сетивен предмет»; но като се абстрахираме от това, че той разглежда човека само като «сетивен предмет», а не като «сетивна дейност», тъй като и тук той остава в сферата на теорията и разглежда хората не в тяхната дадена обществена връзка, не в заобикалящите ги условия на живот, които ги правят това, което те са в действителност — като се абстрахираме от това, Фойербах никога не стига до реално съществуващите дейни хора, а се залоства на абстракцията «човек» и се ограничава само с това, да признава «действителния, индивидуалния, телесния човек» в областта на усещането, т. е. той не познава никакви други «човешки отношения» «на човек към човека» всъщност любовта и дружбата, и то идеализирани. Той не дава критика на сегашните житейски отношения. Следователно Фойербах никога не стига до разбирането на сетивния свят като съвкупна, жива, сетивна *дейност* на съставляващите го индивиди и поради това е принуден, когато вижда например вместо здрави хора тълпа от скрофульозни, съсипани от работа и туберкулозни бедняци, да прибягва към «висшето съзерцание» и към идеалното «изравняване в рода», т. е. да изпада в идеализъм тъкмо там, където комунистическият материалист вижда необходимост и същевременно условие за преустройство както на индустрията, така и на обществения строй.

Доколкото Фойербах е материалист, историята остава

* — Зараждане от само себе си. *Ред.*

извън зрителното му поле, а доколкото разглежда историята — той съвсем не е материалист. У него материализъм и история са напълно откъснати едно от друго, което впрочем е ясно вече от казаното.

Когато имаме работа със свободните от всякакви предпоставки германци, ние трябва най-напред да констатираме първата предпоставка на всяко човешко съществуване, а следователно и на всяка история, а именно предпоставката, че хората трябва да имат възможност да живеят, за да бъдат в състояние «да правят история»*. Но за живота са нужни преди всичко храна и питие, жилище, облекло и още нещо. И така първият исторически акт е производството на средствата за задоволяване на тези потребности, производството на самия материален живот и при това туй е такъв исторически акт, такова основно условие на всяка история, което и сега, както и преди хиляди години, трябва да се изпълнява всекидневно и всекичасно — за да могат хората дори само да живеят. Дори ако сетивността се свежда, както у свети Бруно, до такъв минимум като тоягата, тя предполага дейност за производството на тази тояга. Ето защо при всяко тълкуване на историята е необходимо най-напред да се има предвид този основен факт в цялото му значение и обем и да му се даде правото. Германците, както е известно, никога не са правили това, ето защо те никога не са имали *земна* основа за историята, а отгук и никога не са имали нито един историк. Французите и англичаните, макар крайно едностранчиво да схващаха връзката на този факт с така наречената история — особено докато бяха в плен на политическата идеология, — все пак направиха първите опити да дадат материалистическа основа на историографията, като най-напред написаха историята на гражданското общество, на търговията и на индустрията.

Вторият факт е, че самата задоволена първа необходимост, действието за задоволяването и вече придобитото оръдие за задоволяването водят до нови потребности и това пораждаване на нови потребности е първият исторически акт. Оттук изведнъж става ясно чия духовна рожба е

* [Бележка на Маркс на полето.] Хегел, Геоложки, хидрографски и т. н. условия. Човешките тела, Потребност, труд.

голямата историческа мъдрост на германците, които смятат, че там, където не им достига положителен материал и където няма място нито за теологична, нито за политическа или литературна безсмислица, няма и никаква история, а има само «предисторическо време», без при това да ни разясняват как от тази безсмислица за «предисторията» се стига до истинската история, макар че, от друга страна, тяхната историческа спекулация особено охотно се нахвърля върху тази «предистория», защото тогава те се смятат за осигурени срещу нахлуването на «грубия факт» и същевременно, макар че тук могат да дадат пълна свобода на спекулативното си влечение, създавайки и разрушавайки хиляди хипотези.

Третото отношение, което от самото начало се включва в хода на историческото развитие, е, че хората, които всеки ден отново произвеждат своя собствен живот, започват да произвеждат други хора, да се размножават: това е отношението между мъж и жена, между родители и деца, *семейството*. Това семейство, което в началото е било единственото социално отношение, по-късно, когато умножилите се потребности пораждат нови обществени отношения, а увеличеното население — нови потребности, става подчинено отношение (като се изключи Германия) и тогава трябва да се разглежда и изучава съгласно съществуващите емпирични данни, а не съгласно «понятието семейство», както правят обикновено в Германия.

Впрочем тези три страни на социалната дейност трябва да се разглеждат не като три различни степени, а именно като три страни, или — за да бъде ясно на германците — като три «момента», които са съществували едновременно от самото начало на историята, от времето на първите хора, и които и сега още са валидни в историята.

И така, производството на живота — както на собствения, посредством труда, така и на чуждия, посредством раждането — се появява веднага като двойко отношение: от една страна, като природно, а, от друга, като обществено, в смисъл че се подразбира съвместна дейност на много индивиди безразлично при какви условия, по какъв начин и за каква цел. Оттук следва, че определен начин на производство или определено индустриално равнище винаги е свързано с определен начин на съвместна дейност, с определено обществено равнище — самият този начин на съвместна дейност е «производителна сила», — че

съвкупността на достъпните за хората производителни сили обуславя общественото състояние и вследствие «историята на човечеството» трябва винаги да се изучава и разработва във връзка с историята на индустрията и размяната. Но ясно е също, че в Германия не може да бъде написана такава история, тъй като на германците им липсват за това не само способност за схващане и материал, но и «сетивна достоверност». И от другата страна на Рейн не може да се придобие никакъв опит по отношение на тези неща, защото там не се твори вече никаква история. Следователно още от самото начало се разкрива една материалистическа връзка между хората, която е обусловена от потребностите и начина на производство и е толкова стара, колкото и самите хора — връзка, която взема все нови форми и следователно представлява «история», без ни най-малко да се нуждае от съществуването на каквато и да било политическа или религиозна нелепост, която отгоре на това да държи хората заедно.

Едва сега, след като вече разгледахме четирите момента, четирите страни на първоначалните исторически отношения, ние намираме, че човекът има и «съзнание»*. Но и него човек има като «чисто» съзнание не от самото начало. Върху «духа» от самото начало тежи проклятието — да бъде «обременен» с материята, която тук се появява във формата на движещи се слоеве въздух, звукове — с една дума, във формата на езика. Езикът е също така древен, както и съзнанието; езикът е практическото, съществуващото и за другите хора и само с това съществуващо и за самия мене действително съзнание, и подобно на съзнанието езикът възниква само от потребността, от настоящата необходимост за общуване с другите хора. Там, където съществува отношение, то съществува за мене; животното не се «отнася» към нищо и изобщо не се «отнася»; за животното неговото отношение към другите не съществува като отношение. Следователно съзнанието от самото начало е обществен продукт и си остава такъв, докато изобщо съществуват хора. Съзнанието, разбира се, отначало е само съзнание за *най-близката* сетивна среда и съзнание за ограничената връзка с други лица и

* «Хората имат история, защото трябва да *произвеждат* своя живот, и то по определен начин; това е обусловено от физическата им организация също така, както и тяхното съзнание.» [Бележка на Маркс на полето.]

неща, които се намират извън започващия да съзнава себе си индивид; същевременно то е съзнание за природата, която първоначално противостои на хората като съвсем чужда, всемогъща и непристъпна сила, към която те се отнасят съвсем по животински и на чиято власт те се подчиняват като добитък; следователно това е чисто животинско съзнание за природата (обожествяване на природата)*; но, от друга страна, съзнанието за необходимостта да се влезе във връзка със заобикалящите индивиди е начало на съзнанието, че човекът изобщо живее в общество. Това начало е също така животинско, както и самият обществен живот на това равнище; това е чисто и просто стадно съзнание и тук човекът се отличава от овена само по това, че неговото съзнание заменя инстинкта, или че неговият инстинкт е осъзнат. Това овнешко, или племенно съзнание получава по-нататъшното си развитие и усъвършенствуване благодарение на увеличаването на производителността, нарастването на потребностите и на лежащото в основата на едното и на другото увеличаване на населението. Заедно с това се развива и разделението на труда, което в началото не било нищо друго освен разделение на труда в половия акт, а след това разделение на труда, което се извършва от само себе си или «възниква естествено» благодарение на природните заложи (например физическа сила), потребностите, случайностите и т. н. и т. н. Разделението на труда става действително разделение едва от момента, когато се появява разделението на материалния и духовния труд**. От този момент нататък съзнанието *може* действително да си въобрази, че е нещо различно от осъзнаването на съществуващата практика, че *може действително* да си представя нещо, без да си представя нещо действително — от този момент нататък съзнанието е в състояние да се еманципира от света и да

* Тук веднага се вижда, че това обобществяване на природата или това определено отношение към природата се обуславя от формата на обществото, и обратно. Тук, както и навсякъде, тъждеството на природата и човек се проявява и в това, че ограниченото отношение на хората към природата обуславя ограниченото им отношение един към друг, а ограниченото им отношение един към друг — тяхното ограничено отношение към природата, именно защото природата още почти не е видоизменена от хода на историята. [*Бележка на Маркс на полето.*]

** С това съпада първата форма на идеолозите — доловете. [*Бележка на Маркс на полето.*]

мине към образуване на «чистата» теория, теология, философия, морал и т. н. Но дори тази теория, теология, философия, морал и т. н. да влизат в противоречие със съществуващите отношения, това може да става само поради това, че съществуващите обществени отношения са влезли в противоречие със съществуващата производителна сила — впрочем в рамките на отношенията на определена нация това може да стане също поради това, че противоречието се проявява не в дадени национални рамки, а между дадено национално съзнание и практиката на други нации*, т. е. между националното и общото съзнание на една нация (както е сега в Германия).

Впрочем съвсем безразлично е какво ще предприеме съзнанието само; от цялата тази глупост ние получаваме само един резултат, а именно, че тези три момента — производителната сила, общественото състояние и съзнанието — могат и трябва да влязат в противоречие помежду си, защото с *разделението на труда* се създава възможността — нещо повече: действителността — духовната и материалната дейност, наслаждението и трудът, производството и потреблението да се падат на различни индивиди, а възможността те да не влизат в противоречие помежду си се крие само в премахването на разделението на труда. Впрочем от само себе си се разбира, че «призраците», «оковите», «висшето същество», «понятието», «съмнението» са само идеалистически спекулативен духовен израз, представа на мнимо изолирания индивид, представа за твърде емпиричните вериги и граници, в които се движи начинът на производство на живота и свързаната с него форма на общуване.

Заедно с разделението на труда, което съдържа всички тези противоречия и почива на свой ред върху естествено възникналото разделение на труда в семейството и върху разделянето на обществото на отделни, противостоящи едно на друго семейства — заедно с това разделение на труда е дадено и *разпределението*, което при това е — както количествено, така и качествено — *неравно* разпределение на труда и неговите продукти, следователно да-

* *Религия.* Германците с идеологията като такава. [Бележка на Маркс на полето.]

дена е собствеността, зародишът и първоначалната форма на която съществува още в семейството, където жената и децата са роби на мъжа. Робството в семейството — наистина още твърде примитивно и латентно — е първата собственост, която впрочем дори в тази си форма напълно отговаря на определението на съвременните икономисти, според което собствеността е разпореждане с чужда работна сила. Впрочем разделението на труда и частната собственост са тъждествени изрази: в единия случай по отношение на дейността се казва същото, което в другия се казва по отношение на продукта на дейността.

По-нататък заедно с разделението на труда е дадено и противоречието между интереса на отделния индивид или на отделното семейство и общия интерес на всички индивиди, които общуват помежду си, при това този общ интерес съществува не само в представата като «всеобщо», но преди всичко в действителността като взаимна зависимост на индивидите, между които е разделен трудът.

Именно благодарение на това противоречие между частния и общия интерес последният интерес като *държава* приема самостоятелна форма, откъсната от действителните — както отделни, така и общи — интереси, и заедно с това форма на илюзорна общност. Но това се извършва винаги върху реалната основа на съществуващите във всеки семеен или племенен конгломерат връзки като например по плът и кръв, по език, по разделение на труда в по-широк мащаб и по други интереси — и специално, както ще покажем по-нататък, върху основата на интересите на класите, които вече обусловени от разделението на труда — се обособяват във всяка подобна съвкупност от хора и една от които господства над всички други. Оттук следва, че всички борби вътре в държавата — борбата между демокрация, аристокрация и монархия, борбата за изборително право и т. н. и т. н. — не са нищо друго освен илюзорни форми — изобщо всеобщото е илюзорна форма на общността, в които се води действителната борба между различните класи (за което немските теоретици нямат и понятие, въпреки че в «Deutsch-Französische Jahrbücher» и в «Светото семейство»⁷ това им беше посочено достатъчно определено). Оттук следва по-нататък, че всяка стремяща се към господство класа — дори ако нейното господство обуславя, както е при пролетариата, премахването на цялата стара обществена форма и на господството изоб-

що — трябва най-напред да завоюва политическата власт, за да може на свой ред да представи своя интерес за всеобщ, което тя е принудена да направи в първия момент.

Именно поради това, че индивидите преследват само своя частен интерес — за тях той не съвпада с общия им интерес — този общ интерес се смята за «чужд» на тях и за «независим» от тях, т. е. пак за частен и своеобразен «всеобщ» интерес, или те самите трябва да се движат в тази разединеност, както при демокрацията. А, от друга страна, *практическата* борба на тези отделни интереси, които винаги *действително* противостоят на общите и илюзорно общите интереси, прави необходима *практическата* намеса и обуздаването на отделните интереси посредством илюзорния «всеобщ» интерес под формата на държава.

И най-после, разделението на труда ни дава и първия пример за това, че докато хората се намират в стихийно възникнало общество, докато следователно съществува несъответствието между частния и общия интерес, докато следователно разделението на дейността става не доброволно, а стихийно — собствената дейност на човека се превръща в чужда, противостояща на него сила, която го подчинява, вместо той да господства над нея. Работата е там, че щом започне разделението на труда, всеки придобива свой определен, изключителен кръг на дейност, който му се натрапва и от който той не може да излезе: той е ловец, рибар или овчар, или критически критик и трябва да си остане такъв, ако не иска да се лиши от средствата за живот — докато в комунистическото общество, където никой няма изключителен кръг на дейност, а всеки може да се усъвършенствува в който си иска отрясъл, обществото регулира общото производство и именно поради това ми дава възможност да правя днес едно, утре — друго, сутрин да ходя на лов, следобед да ловя риба, вечер да се занимавам със скотовъдство, след вечеря да се отдам на критика — както ми се иска, — без да ставам по силата на това ловец, рибар, овчар или критик.

Това закрепване на социалната дейност; това консолидиране на нашия собствен продукт в господстваща над нас веществена сила, която се изплъзва от нашия контрол, която е в разрез с нашите очаквания и унищожава нашите сметки, е един от главните моменти в досегашното историческо развитие. Социалната сила, т. е. умножената произ-

Водителна сила, която възниква в резултат на обусловената от разделението на труда съвместна дейност на различните индивиди, се струва на тези индивиди поради това, че самата съвместна дейност възниква не доброволно, а стихийно, не като тяхна собствена обединена сила, а като някаква чужда, стояща във власт над тях, за чиито произход и тенденция те нищо не знаят, над която следователно те вече не могат да господствуват и която, на-против, преминава сега една своеобразна редица от фази и степени на развитие, които не само не зависят от волята и поведението на хората, но дори направляват тази воля и това поведение. Как в противен случай би могла например собствеността да има изобщо някаква история, да приема различни форми, как би могла например поземлената собственост, в зависимост от различните налични условия, да се развива във Франция от парцеларната форма към централизирането ѝ в малко ръце, а в Англия — от централизирането в малко ръце към парцеларната форма, както действително става днес? Или как се получава, че търговията, която собствено не е нищо друго освен размяна на продукти на различни индивиди и страни, господствува над целия свят благодарение на отношението търсене и предлагане — отношение, което по думите на един английски икономист витае като древна съдба над земята и с невидима ръка разпределя щастие и нещастие между хората, създава царства и ги разрушава, извиква на живот и заставя да изчезват народи, — докато с премахването на базата, на частната собственост, с комунистическото регулиране на производството, което унищожава отчуждеността, с която хората се отнасят към своя собствен продукт, изчезва също и господството на отношението търсене и предлагане и хората отново подчиняват под своята власт размяната, производството, начина на взаимните си отношения?

Това «отчуждаване», казано на разбираем за философа език, може да бъде премахнато, разбира се, само при наличността на две *практически* предпоставки. За да стане «непоносима» сила, т. е. сила, срещу която се извършва революция, необходимо е това отчуждаване да е превърнало масата от човечеството в съвсем «лишени от собственост» хора и в същото време противостоящи на

съществуващия свят на богатството и образованието, а двете тези условия предполагат огромно увеличение на производителната сила, висока степен на развитието ѝ. От друга страна, това развитие на производителните сили (с което същевременно вече е дадено емпиричното съществуване в *световноисторическото*, а не в тясно местното битие на хората) е абсолютно необходима практическа предпоставка още и затова, защото без него само всеобщо се разпространява *недоимъкът*, оскъдицата, следователно с *оскъдицата* отново би трябвало да започне и борбата за необходимото и да възкръсне цялата стара мръсотия. Понататък, то е необходима предпоставка, защото само с това универсално развитие на производителните сили се установява *универсално* общуване на хората, от което, от една страна, явлението «лишена от собственост» маса се появява едновременно при всички народи (общата конкуренция) — всеки от тези народи става зависим от превратите при другите народи — и, най-после, местно ограничените индивиди се сменят от *световноисторически*, емпирично универсални индивиди. Без това 1) комунизмът би могъл да съществува само като нещо местно, 2) самите сили на общуването не биха могли да се развият като *универсални*, а поради това непоносими сили: те биха си останали местни и заобиколени от суеверие «обстоятелства» и 3) всяко разширяване на общуването би унищожило местния комунизъм. Комунизмът е емпирично възможен само като дело на господстващите народи, извършено «изведнъж» и едновременно, което предполага универсално развитие на производителната сила и свързаното с него световно общуване⁹.

Впрочем наличността на маса хора, които живеят само от своя труд — маса работна сила, откъсната от капитала или от възможността макар и ограничено да задоволява своите потребности, — и поради това вече не временното загубване на тази работа вследствие на конкуренцията като осигурен източник на живот предполага *световен пазар*. Пролетариатът може да съществува следователно само в *световноисторически смисъл*, както комунизмът — неговото дело — изобщо е възможен само като «световноисторическо» съществуване. Световноисторическото съществуване на индивидите означава такава тяхно съществуване, което е непосредствено свързано със световната история.

Комунизмът за нас не е *състояние*, което трябва да бъде установено, не е *идеал*, с който трябва да се съобразява действителността. Ние наричаме комунизма *действителното* движение, което премахва сегашното състояние. Условията на това движение се пораждат от съществуващата сега предпоставка.

Формата на общуване, която на всички досегашни исторически стадии се е обуславяла от производителните сили и на свой ред ги е обуславяла, е *гражданското общество*, което, както следва вече от предидущото, има за своя предпоставка и основа простото семейство и сложното семейство, така наречената племенна организация; по-подробно определение на това общество се съдържа в казаното по-горе. Тук вече се вижда, че това гражданско общество е истинското огнище и арената на цялата история, вижда се нелепостта на предишното, пренебрегващо действителните отношения разбиране на историята, което се ограничава с гръмките и пищни дела.

Досега разглеждахме главно само едната страна на човешката дейност — *обработката на природата* от хората. Другата страна, *обработката на хората от хората*. . . *

Произход на държавата и отношение на държавата към гражданското общество.

Историята не е нищо друго освен последователна смяна на отделни поколения, всяко от които използва материалите, капиталите, производителните сили, завещани му от всички предшествувачи поколения; по силата на това дадено поколение, от една страна, продължава наследената дейност при напълно изменени условия, а от друга — видоизменя старите условия посредством напълно изменена дейност. Но всичко това в областта на спекулацията добива толкова изопачен вид, че по-късната история става цел на предидущата, че например на откриването на Америка се приписва за основна цел предиз-

* Общуване и производителна сила. [Бележка на Маркс на полето.]

викването на френската революция. Така историята придобива свои специфични цели и се превръща в «лице наред с други лица» (като: «Самосъзнание», «Критика», «Единствения» и т. н.), докато всъщност това, което се означава с думите «предназначение», «цел», «зародиш», «идея» на предишната история, не е нищо друго освен абстракция от по-късната история, абстракция от онова активно влияние, което предшествуващата история оказва върху следващата.

Колкото повече се разширяват в хода на това развитие отделните въздействащи един на друг кръгове, колкото по-далеч отива премахването на първоначалната затвореност на отделните националности благодарение на усъвършенствувания начин на производство, на общуването и по силата на това — на стихийно развитото се разделение на труда между различните нации, толкова повече историята става световна история. Така че ако например в Англия се изнамира машина, която лишава от хляб безброй работници в Индия и Китай и извършва преврат в цялата форма на съществуване на тези държави, това изобретение става световноисторически факт; също така захарта и кафето разкриха през ХІХ в. световноисторическото си значение с това, че предизвиканият от Наполеоновата континентална система недостиг на тези продукти тласна германците на въстание срещу Наполеон и по този начин стана реалната основа на славните освободителни войни от 1813 година. Оттук следва, че това превръщане на историята в световна история не е никакво абстрактно дело на «самосъзнанието», на световния дух или на още някакъв метафизически призрак, а съвсем материално, емпирично установимо дело, дело, за доказателство на което служи всеки индивид, такъв, какъвто е в живота, както яде, пие и се облича.

В досегашната история безусловно емпиричен факт е също, че отделните индивиди заедно с разширяването на своята дейност до световноисторическа дейност все повече са попадали под властта на чужда за тях сила (това потисничество те също са представляли като шикани на така наречения световен дух и т. н.) — сила, която става все по-масова и в последна сметка се появява като *световен пазар*. Но също тъй емпирично обосновано е, че тази толкова мистериозна за немските теоретици сила ще бъде унищожена чрез събарянето на съществуващия обществен

строй от комунистическата революция (за това — по-долу) и чрез тъждественото с тази революция премахване на частната собственост; при това освобождението на всеки отделен индивид ще се извърши успоредно с превръщането на историята напълно в световна история*. Че действителното духовно богатство на индивида зависи изцяло от богатството на неговите действителни отношения, е ясно от казаното по-горе. Само по силата на това отделните индивиди се освобождават от различните национални и местни рамки, влизат в практическо отношение с производството (също и с духовното) на целия свят и за тях става възможно да придобият способността да се ползват от това всестранно производство на цялата земя (от всичко, което е създадено от хората). *Всеотранната* зависимост, тази първа стихийно възникнала форма на *световноисторическа* съвместна дейност на индивидите, се превръща благодарение на комунистическата революция в контрол и съзнателно господство над силите, които, породени от въздействието на хората един върху друг, досега са им изглеждали съвсем чужди сили и са господствували над тях. Този възглед може отново да се разглежда спекулативно-идеалистически, т. е. фантастично, като «самозраждане на рода» («обществото като субект») и по този начин цялата поредица от следващи един след друг и свързани помежду си индивиди да се схваща като един-единствен индивид, който извършва тайнството на раждането на самия себе си. Тук следователно проличава, че макар индивидите да се създават *един друг* както физически, така и духовно, те все пак не създават самите себе си нито в духа на безсмислицата на свети Бруно, нито в смисъла на «Единствения», на «сътворения» човек.

Най-после получаваме още следните резултати от разбирането на историята, което разгледахме: 1) В своето развитие производителните сили достигат такава степен, на която възникват производителни сили и средства на общуване, които при съществуващите условия носят само бедствия и които вече не са производителни, а разрушителни сили (машини и пари). Заедно с това възниква класа, която е принудена да носи всички тежести на обществото, без да се ползва от неговите блага, и която,

* За производството на съзнанието. [Бележка на Маркс на полето.]

изтикана от обществото, бива тласната в най-решително противоречие с всички останали класи; тази класа съставлява мнозинството от всички членове на обществото и от нея изхожда съзнанието за необходимостта от коренна революция, комунистическото съзнание, което може, разбира се, благодарение на разбирането на положението на тази класа, да се образува и сред другите класи; 2) условията, при които могат да бъдат приложени определени производителни сили, са условията на господството на определена обществена класа, социалната власт на която, произтичаща от нейното имуществено положение, намира всеки път своя *практическо-идеалистически* израз в съответната държавна форма и поради това всяка революционна борба се насочва срещу класата, която е господствувала преди това*; 3) при всички досегашни революции начинът на дейността винаги е оставал незасегнат — винаги въпросът е бил само за друго разпределяне на тази дейност, за ново разделение на труда между други лица, докато комунистическата революция се насочва срещу предишния *начин* на дейност, премахва *труда* и унищожава господството на каквито и да било класи заедно със самите класи, тъй като тази революция се извършва от класата, която в обществото вече не се смята за класа, не се признава като класа и вече е израз на разлагането на всички класи, националности и т. н. в сегашното общество; и 4) както за масовото създаване на това комунистическо съзнание, така и за постигането на самата цел е необходимо масово изменение на хората, което може да стане само в *практическо* движение, в *революция*; следователно революцията е необходима не само поради това, че по никакъв друг начин не е възможно да се събори *господстващата* класа, но и защото *събарящата* класа може да отхвърли от себе си цялата стара мръсотия и да стане способна да създаде нова основа на обществото само в революцията.

И така това разбиране на историята се заключава в следното: като се изхожда именно от материалното производство на непосредствения живот, да се разгледа дей-

* «Тези хора са заинтересувани да запазят сегашното състояние на производството.» [Бележка на Маркс на полето.]

ствителният процес на производството и да се схване свързаната с този начин на производство и породена от него форма на общуване — т. е. гражданското общество на различните му стадии — като основа на цялата история; след това да се изобрази дейността на гражданското общество в сферата на държавния живот, а също така да се обяснят, като се изхожда от него, всички различни теоретически продукти и форми на съзнанието — религия, философия, морал и т. н. и т. н., и да се проследи процесът на тяхното възникване върху тази основа, благодарение на което, разбира се, може да се изобрази целокупният процес (а поради това и взаимодействието между различните страни)*. Това разбиране на историята за разлика от идеалистическото няма защо да търси във всеки период някаква категория, а през цялото време си остава на *почвата* на действителната история, не обяснява практиката, като изхожда от идеята, а обяснява идейните образувания, като изхожда от материалната практика, и съобразно с това стига също така до извода, че всички форми и продукти на съзнанието могат да бъдат унищожени не чрез духовна критика, чрез разтварянето им в «самосъзнанието» или превръщането им в «привидения», «призраци», «причуди» и т. н., а само чрез практическото събаряне на реалните обществени отношения, от които са произлезли тези идеалистически глупости — че не критиката, а революцията е движещата сила на историята, както и на религията, философията и на всяка друга теория. Това разбиране показва, че историята не се разтваря в «самосъзнанието» като «дух от духа», а че всеки неин стадий заварва определен материален резултат, определена сума производителни сили, исторически създадено отношение към природата и на индивидите един към друг, заварва предаваната на всяко следващо поколение от поколенията, което го предшества, маса от производителни сили, капитали и обстоятелства, които макар, от една страна, да се видоизменят от новото поколение, от друга страна, му предписват неговите собствени условия на живот и му придават определено развитие, специален характер. Това разбиране показва следователно, че обстоятелствата също толкова създават хората, колкото и хората създават обстоятелствата.

* Фойербах. [Бележка на Маркс на полето.]

Сумата от производителни сили, капитали и социални форми на общуване, която всеки индивид и всяко поколение заварват като нещо дадено, е реалната основа на това, което философите са си представяли като «субстанция» и «същност на човека», което те са боготворели и срещу което са се борили — реална основа, на чието действие и влияние върху развитието на хората не пречи ни най-малко обстоятелството, че тези философи в качеството на «самосъзнание» и на «Единствени» въстават срещу нея. Условията на живот, които различните поколения заварват, решават също дали периодично повтарящите се в историята революционни сътресения са достатъчно силни или не, за да разрушат основата на всичко съществуващо; и ако тези материални елементи на един тотален преврат — а именно, от една страна, наличните производителни сили, а, от друга, образуването на революционна маса, която въстава не само срещу отделни страни на дотогавашното общество, но и срещу самото дотогавашно «производство на живот», срещу «съвкупната дейност», върху която то се е базирало — не са налице, тогава, както доказва историята на комунизма, за практическото развитие няма никакво значение, че *идеята* за този преврат е била изказана вече стотици пъти.

Цялото досегашно разбиране на историята или съвсем игнорираше тази действителна основа на историята, или я разглеждаше само като нещо второстепенно, което няма никаква връзка с историческия процес. Затова историята винаги трябваше да се пише, като се ръководят от някакъв мащаб, който лежи извън нея; действителното производство на живота се явяваше като нещо праисторическо, а историческото — като нещо откъснато от обикновения живот, стоящо извън и над света. По този начин от историята се изключва отношението между природа и история. Ето защо това разбиране можеше да вижда в историята само гръмки и пищни деяния и религиозна, и изобщо теоретична борба и по-специално при изобразяването на една или друга историческа епоха тя беше принудена да *споделя илюзиите на тази епоха*. Така например, ако някоя епоха си въобразява, че се определя от чисто «политически» или «религиозни» мотиви — макар «религията» и политиката да са само форми на нейните действителни

мотиви, — нейният историк приема това мнение. «Въображението», «представата» на тези определени хора за тяхната действителна практика се превръща в единствено определящата и активна сила, която господствува над практиката на тези хора и я определя. Ако примитивната форма, в която се осъществява разделението на труда при индусите и египтяните, поражда кастовост в държавата и в религията на тези народи, историкът си въобразява, че кастовостта е силата, която е породила тази примитивна обществена форма.

Докато французите и англичаните се придържат поне към политическата илюзия, която все пак е най-близка до действителността, немците се въртят в сферата на «чистия дух» и въздигат религиозната илюзия в движещата сила на историята. Хегеловата философия на историята е последният, доведен до своя «най-чист израз» извод на цялата тази *немска* историография, в която става въпрос не за действителните, нито дори за политическите интереси, а за чистите мисли, които се явяват покъсно също и на свети Бруно като редица от «мисли», едната от които изяжда другата и накрая изчезва в «самосъзнанието»*, а още по-последователен е свети Макс Щирнер, който нищо не знае за действителната история и който си представя историческия процес просто като история на «рицари», разбойници и призраци, история, от виденията на която той може да се спаси, разбира се, само с «безбожието». Това разбиране в действителност е религиозно: то приема религиозния човек като прачовек, от когото изхожда цялата история, а действителното производство на средствата за живот и самия живот заменя във въображението си с религиозно производство на фантазии.

Цялото това разбиране на историята заедно с разлагането му и произтичащите оттук съмнения и колебания е само *национално* дело на германците и има само *местен* интерес за Германия; такъв е например важният, неведнъж обсъждан в последно време въпрос, как собствено може «да се попадне от царството божие в царството човешко», като че ли това «царство божие» някога е съ-

* «Така наречената *обективна* историография се състоеше именно в това, да разглежда историческите отношения откъснато от действителността. Реакционен характер.» [Бележка на Маркс на по-лето.]

ществувало някъде освен във фантазията, а учените господства не са живели постоянно — без сами да знаят това — в «царството човешко», към което сега те търсят път, и като че ли научното развлечение — защото това не е нищо повече от развлечение — да се разясни куриозният характер на това образуване на теоретически задоблачни царства, не се заключава, обратно, тъкмо в това, да се покаже тяхното възникване от действителните земни отношения. Изобщо при тези германци винаги става въпрос само затова да свеждат всяка вече съществуваща безсмислица до някаква друга глупост, т. е. да предполагат, че цялата тази безсмислица има изобщо някакъв особен смисъл, който трябва да бъде разкрит, докато цялата работа се състои само в това, да се обяснят тези теоретични фрази със съществуващите действителни отношения. Действителното практическо ликвидиране на тези фрази, премахването на тези представи от съзнанието на хората, се извършва, както вече казахме, в резултат на изменените условия, а не на теоретични дедукции. За масата хора, т. е. за пролетариата, тези теоретични представи не съществуват и следователно по отношение на него не е нужно да бъдат ликвидирани, а ако тази маса е имала някога някакви теоретични представи, например религия, те вече отдавна са ликвидирани от обстоятелствата.

Чисто националният характер на тези въпроси и на техните решения проличава още и в това, че тези теоретици съвсем сериозно мислят, че измислици като «богочовек», «човек» и т. н. били ръководили отделните епохи на историята — свети Бруно стига дори до твърдението, че само «критиката и критиците са правили историята». А когато самите тези теоретици се залавят за исторически построения, те бързо-бързо прескачат цялото минало, като изведнъж преминават от «монголството» към истински «съдържателната» история, а именно към историята на «Hallische» и «Deutsche Jahrbücher»^o и към историята на изграждането на Хегеловата школа в обща караница. Всички други нации и всички действителни събития се забравят, theatrum mundi* се ограничава с Лайпцигския панаир на книгите и с взаимните препирни на «Критиката», «Човека» и «Единствения». Ако пък нашите теоретици се залавят някога за действително исторически те-

* Световната арена. Ред.

ми, като например за XVIII в., те дават само история на представите, откъсната от фактите и практическите процеси, които лежат в основата на тези представи, а и тази история те дават само с намерението да изобразят разглежданата епоха като несъвършен подготвителен етап, като още ограничена предшественица на истински историческата епоха, т. е. на епохата на немската философска борба от 1840—1844 г. Съобразно с тази цел — да напишат история на миналото, за да покажат в особено ярка светлина славата на някоя неисторическа личност и на нейните фантазии, те не споменават нито едно действително историческо събитие, дори за случаите на действително историческа намеса на политиката в хода на историята, а вместо това дават разказ, основан не върху изследванията върху произволни построения и литературни сплетни, както направи свети Бруно в своята сега забравена «История на XVIII в.». Тези високопарни и надменни бакали на мисли, които си мислят, че се възвисяват безкрайно над всякакви национални предразсъдъци, всъщност са още повече национално ограничени от бистреците по кръчмите политиката филистери, които мечтаят за обединението на Германия. Те не признават за исторически делата на другите народи, те живеят в Германия, с Германия и за Германия. Те превръщат песента за Рейн¹⁰ в духовна кантата и завладяват Елзас и Лотарингия, като ограбват не френската държава, а френската философия, като германизират не френските провинции, а френските мисли. Господин Венедай е космополит в сравнение със светите Бруно и Макс, които под флага на световното господство на теорията възвестяват световното господство на Германия.

От целия този анализ се вижда също колко много греша Фойербах, когато («Wigand's Vierteljahrsschrift», 1845. Т. 2)* с помощта на определението «обществен човек» се обявява за комунист, като превръща това определение в предикат на «човека» и смята следователно, че

* Има се предвид статията на Фойербах «За същността на християнството». «Тримесечник на Виганд» — философско списание на младохегелняните, 1844—1845 г., в което са сътрудничели Б. Бауер, М. Щирнер, Л. Фойербах и др.

може отново да превърне в гола категория думата «комунист», която в съществуващия свят означава привърженик на определена революционна партия. Цялата дедукция на Фойербах по въпроса за отношението на хората помежду им е насочена само към едно — да докаже, че хората се нуждаят и *винаги са се нуждаели* един от друг. Той иска да утвърди съзнанието за този факт, иска следователно, както и другите теоретици, да постигне само правилно съзнание за един *съществуващ* факт, докато задачата на действителния комунист е да събори това съществуващо. Ние впрочем напълно признаваме, че Фойербах, в стремежа си да породи осъзнаването именно на *този* факт, отива толкова далеч, колкото изобщо може да отиде един теоретик, без да престане да бъде теоретик и философ. Но характерното е, че светите Бруно и Макс незабавно поставят Фойербаховата представа за комуниста на мястото на действителния комунист, което вече отчасти се прави, за да могат да се борят и с комунизма като с «дух от духа», като с философска категория, като с равностоен противник, а свети Бруно прави това още и от прагматични интереси. Като пример за признаването и същевременно за неразбирането на съществуващото, което Фойербах все още споделя с нашите противници, ще припомним онова място във «Философия на бъдещето»¹¹, където той развива тезата, че битието на всяко нещо или на човека е същевременно негова същност, че определените условия на съществуване, начин на живот и дейност на един животински или човешки индивид са това, в което неговата «същност» се чувствава задоволена. Тук всяко изключение изрично се схваща като нещастен случай, като ненормалност, която не може да се измени. Ако следователно милионите пролетарии съвсем не се чувствуват задоволени от условията на своя живот, ако «битието» им противоречи на тяхната същност, — то съгласно споменатото място това се явява като неизбежно нещастие, което трябвало спокойно да се изтърпи. Но тези милиони пролетарии или комунисти мислят напълно другояче и когато му дойде време ще докажат това, когато те практически, по пътя на революцията ще приведат своето «битие» в съответствие със своята «същност». Ето защо в подобни случаи Фойербах никога не говори за света на човека, но всеки път се спасява с бягство в областта на външната природа и при това *такава* природа, която още не е подчинена на господството

на хората. Но с всяко ново изобретение, всяка крачка напред на индустрията от тази област се отделя нова част, и почвата, на която израстват примери за подобни фойербаховски тези, става по този начин все по-малко и по-малко. Да се ограничим с една теза: «същност» на рибата е нейното «битие», водата. «Същност» на речната риба е водата на реката. Но тази вода престава да е нейна «същност», тя става вече неподходяща среда за нейното съществуване, щом като тази река бъде подчинена на индустрията, щом като тя бъде замърсена от обогрящи вещества и други отпадъци, щом като започнат да я браздят параходи, щом като нейната вода бъде отведена в канали, където рибата може да бъде лишена от средата на нейното съществуване, просто като се спре подаването на вода. Обявяването на всички противоречия от подобен вид за неизбежна ненормалност въщност не се различава от утешението, което светият Макс Щирнер дава на недоволните, казвайки, че това противоречие е тяхно собствено противоречие, това лошо положение е тяхно собствено лошо положение, като при това те могат или да се успокоят с това, или да оставят собственото си недоволство при себе си, или по фантастичен начин да се разбунтуват против това положение. Толкова малко се различава тази концепция на Фойербах и от упрека на светия Бруно: тези злополучни обстоятелства произтичали от това, че онези, които постигнело нещастие, спирали в калта на «субстанцията», не дошли до абсолютното «самосъзнание» и не познали тези лоши отношения като дух на своя дух.

Мислите на господстващата класа във всяка епоха са господстващите мисли, т. е. класата, която представлява господстващата *материална* сила на обществото, е същевременно и неговата господстваща *духовна* сила. Класата, която се разпорежда със средствата за материално производство, се разпорежда същевременно и със средствата за духовно производство и по силата на това мислите на ония, които нямат средства за духовно производство, се оказват, общо взето, подчинени на тази класа. Господстващите мисли не са нищо друго освен идеален израз на господстващите материални отношения, изра-

зените в мисли господстващи материални отношения; следователно те са израз на отношенията, които именно правят тази една класа господстваща, те са следователно мислите на нейното господство. Индивидите, които образуват господстващата класа, имат между другото и съзнание и следователно мислят; доколкото господствуват именно като класа и определят дадена историческа епоха в целия ѝ обем, от само себе си се разбира, че те правят това във всичките ѝ области, следователно господствуват сред другите и като мислещи, като производители на мисли, те регулират производството и разпределението на мислите на своето време; че следователно техните мисли са господстващите мисли на епохата. Например в страна, където през даден период между кралската власт, аристокрацията и буржоазията се води спор за господство, където следователно господството е разделено, там господстваща мисъл се оказва учението за разделението на властите, което се обявява за «вечен закон».

Разделението на труда, в което ние вече намерихме по-горе една от главните сили на досегашната история, се изявява сега и сред господстващата класа като разделение на духовния и материалния труд, така че в рамките на тази класа една част се проявяват като мислители на тази класа (това са нейните активни, способни за обобщения идеолози, които правят главен източник на своето препитание разработването на илюзиите на тая класа за самата себе си), докато другите се отнасят към тези мисли и илюзии по-пасивно и ги възприемат, защото всъщност те са активните членове на тази класа и поради това имат по-малко време да си създават илюзии и мисли за самите себе си. В тази класа това разделение може да се разрасне дори до известна противоположност и вражда между двете части, но тази вражда отпада от само себе си при всяка практическа колизия, когато самата класа е застрашена, когато изчезва дори и привидността, че господстващите мисли не са мисли на господстващата класа и че те имат власт, различна от властта на тази класа. Съществуването на революционни мисли през определена епоха също предполага вече съществуването на революционна класа, за предпоставките на която необходимото се каза вече по-горе.

Когато обаче при разглеждането на историческото

движение мислите на господстващата класа се отделят от самата господстваща класа, когато им се придава самостоятелност, когато, без да се вземат под внимание условията за производство на тези мисли и техните производители, упорито се настоява, че в дадена епоха са господствували едни или други мисли, когато следователно се игнорира основата на тези мисли — индивидите и историческата обстановка, — тогава може например да се каже, че през периода на господството на аристокрацията са господствували понятията чест, вярност и т. н., а през периода на господството на буржоазията — понятията свобода, равенство и т. н. Общо взето, самата господстваща класа си създава подобни илюзии. Това разбиране на историята, което е общо за всички историци, като се почне главно от XVIII в., по необходимост се натъква на явлението, че започват да господствуват все потвлечени мисли, т. е. мисли, които все повече вземат формата на всеобщност. Работата е там, че всяка нова класа, която заема мястото на господствувала преди нея класа, е принудена за постигането вече на своята цел да представи своя интерес като общ интерес на всички членове на обществото, т. е. изразявайки се абстрактно, да придаде на своите мисли формата на всеобщност, да ги представя като единствено разумни, общоважещи. Класата, която извършва революция — вече поради това, че противостои на друга класа, — от самото начало действа не като класа, а като представител на цялото общество; тя се явява като цялата маса на обществото и противоположност на единствената господстваща класа*. Тя може да направи това, защото в началото нейният интерес действително още повече е свързан с общия интерес на всички останали негосподстващи класи, още не е успял да се развие под натиска на отношенията, съществували дотогава, като специфичен интерес на една специфична класа. Ето защо за много индивиди от другите класи, които не могат да стигнат до господство, победата на тази класа е също от полза, но само дотолкова, доколкото тя поставя

* «(Всеобщността съответствува: 1) на класата contra съсловието, 2) на конкуренцията, на световната размяна и т. н., 3) на по-голямата численост на господстващата класа, 4) на илюзията за общи интереси. В началото тази илюзия е правдива, 5) на илюзиите на идеолозите я на разделението на труда)». [Бележка на Маркс на полето.]

тези индивиди в положение, което им позволява да се издигнат в редиците на господстващата класа. Когато френската буржоазия събори господството на аристокрацията, с това пред много пролетарни се откри възможността да се издигнат над пролетариата, но само доколкото се превръщаха в буржоа. Така че основата, върху която всяка нова класа установява своето господство, е по-широка от основата, върху която се е опирала господстващата преди нея класа; затова по-късно и противоположността между негосподстващата класа и господстващата в момента класа се развива толкова по-остро и по-дълбоко. На тези две обстоятелства се дължи, че борбата, която предстои да се води срещу новата господстваща класа, е насочена на свой ред към по-решително, по-радикално отрицание на дотогавашния обществен строй, отколкото са могли да направят това всички предишни класи, които са се стремили към господство.

Цялата тази привидност, че господството на определена класа е само господство на известни мисли, ще изчезне, разбира се, от само себе си, щом господството на класите престане изобщо да бъде форма на обществения строй, щом следователно изчезне необходимостта един специфичен интерес да се представя като всеобщ, или «всеобщото» като господстващо.

След като господстващите мисли са отделени от господстващите индивиди и преди всичко от отношенията, породени от дадена степен на начина на производство, и по такъв начин е направен изводът, че в историята винаги господствуват мислите — много лесно е след това да се абстрахира от тези различни мисли «мисълта изобщо», идеята и т. н. като това, което господства в историята, и така всички тези отделни мисли и понятия да се представят като «самоопределения» на «понятието», което се развива в историята. В такъв случай напълно естествено е, че всички отношения на хората могат да се извеждат от понятието човек, от въображаемия човек, от същността на човека, от «Човека». Това именно правеше спекулативната философия. Хегел сам признава в края на «Философия на историята»¹², че «разглежда движението само на *понятието*» и изобразил в историята «*инстинската теодицея*» (с. 446). Сега можем отново да се върнем към производителите на «понятието», към теоретичните, идеолозите и философите и да направим извода,

че философите, мислителите като такива открай време са господствували в историята — извод, който, както видяхме, беше изказан вече от Хегел.

И така, целият фокус, с който се доказва суверенността на духа в историята (йерархията у Щирнер), се свежда до следните три похвата.

№ 1. Мислите на господстващите по емпирични причини, при емпирични условия и като материални индивиди трябва да се отделят от тези господстващи индивиди и по този начин да се признае господството на мислите или илюзиите в историята.

№ 2. В това господство на мислите трябва да се внесе известен ред, трябва да се докаже съществуването на някаква мистична връзка между следващите една след друга господстващи мисли, което се постига с това, че те се разглеждат като «самоопределения на понятието» (това е възможно, защото тези мисли действително са свързани една с друга посредством емпиричната си основа и защото взети *само* като мисли, те стават само различия, различия, които са породени от мисленето).

№ 3. За да се отстрани мистичният вид на това «понятие, определящо самото себе си», превръщат го в лице — «самосъзнание» — или, — за да се даде вид на истински материализъм — в редица лица, които в историята са представители на «понятието», в «мислещи», «философи», идеолози, които на свой ред се схващат като творци на историята, като «съвет на стражите», като господстващи*. По този начин от историята се отстраняват всички материалистически елементи и сега могат спокойно да се отпуснат юздите на спекулативния кон.

Този исторически метод, който господствуваше в Германия, а също и причината, поради която той господствуваше предимно там, трябва да бъде обяснен, като се изхожда от неговата връзка с илюзията на идеолозите изобщо, например с илюзиите на юристите, политиците (включително и практическите държавни дейци), както и от догматичните фантазии и изопачавания на тези приятели. Тяхното практическо положение в живота, тяхната професия и разделението на труда обясняват много просто този метод.

* Човекът като такъв — «мислещият човешки дух». [Бележка на Маркс на полето.]

Докато в обикновения живот всеки, *shopkeeper** от-лично умее да различава *това*, за което се представя един или друг човек, от това, което той действително представ-лява, нашата историография още не е стигнала до това банално познание. Тя вярва дословно на всяка епоха, каквото и да говори и да си въобразява тя за себе си.

... ** От първото произтича предпоставката за развито разделение на труда и за широка търговия, от второто — местната ограниченост. В първия случай индивидите трябва да бъдат събрани заедно, във втория те вече се намират до самото налично оръдие за производство като оръдия за производство.

Следователно тук изпъква разликата между естествено възникналите оръдия за производство и оръдията за производство, създадени от цивилизацията. Нивата (во-дата и т. н.) може да се разглежда като естествено въз-никнало оръдие за производство. В първия случай, при естествено възникналите оръдия за производство, инди-видите се подчиняват на природата, а във втория случай те се подчиняват на един продукт на труда. Ето защо и собствеността в първия случай (поземлената собственост) е непосредствено, естествено възникнало господство, а във втория — господство на труда, по-специално за натрупания труд, на капитала. Първият случай предпо-лага, че индивидите са обединени от някаква връзка — семейна, племенна или дори териториална и т. н., а вто-рият случай — че те са независими един от друг и са свързани само посредством размяната. В първия случай размяната е главно размяна между човека и природата, размяна, при която трудът на човека се разменя срещу продуктите на природата, а във втория случай — това е предимно размяна, извършена между хората. В първия случай е достатъчен обикновеният здрав разум, физи-ческата и умствената дейност още изобщо не са отделени една от друга; във втория случай вече трябва практи-чески да се извърши разделението между умствен и фи-зически труд. В първия случай господството на собст-веника на неособственниците може да се опира на личните

* — бакалин. *Ред.*

** Тук липсват четири страници от ръкописа. *Ред.*

отношения, но един или друг вид общност, във втория случай то трябва да вземе веществена форма, като се изрази в нещо трето, в парите. В първия случай съществува дребната индустрия, но тя е подчинена на използването на естествено възникнало оръдие за производство и поради това тук няма разпределение на труда между различните индивиди; във втория случай индустрията се основава върху разделението на труда и съществува само благодарение на това разделение.

Досега ние изхождахме от оръдията за производство и още тук пролича необходимостта от частна собственост на известни степени на индустриалното развитие. В *industrie extractive** частната собственост още изцяло съвпада с труда; в дребната индустрия и навсякъде в досегашното земеделие собствеността е необходимо следствие от съществуващите оръдия за производство; в едрата индустрия противоречието между оръдието за производство и частната собственост е най-напред продукт на тази индустрия, за пораждането на който последната трябва да е достигнала вече високо развитие. Следователно едва при нея става възможно и премахването на частната собственост.

Най-голямото разделение на материалния и духовния труд е отделянето на града от селото. Притовоположността между град и село започва с преминаването от варварството към цивилизацията, от племенното устройство към държавата, от местната ограниченост към нацията и преминава през цялата история на цивилизацията до наше време (Лигата срещу житните закони¹³).

Заедно с града се появява и необходимостта от администрация, полиция, данъци и т. н. — с една дума от общинно устройство, а с това и от политика изобщо. Тук за пръв път се проявило разделянето на населението на две големи класи, непосредствено основано върху разделението на труда и върху оръдията за производство. Градът вече е фактът на концентрацията на населението, на оръдията за производство, капитала, насладите, потребностите, докато в селото се наблюдава диаметрално противоположният факт — изолираност и разпокъсаност.

* Добивна индустрия. Ред.

Противоположността между град и село може да съществува само в рамките на частната собственост. Тя изразява в най-рязка форма подчинението на индивида на разделението на труда и на определена, натрапена му дейност — подчинение, което превръща едного в ограничено градско животно, а другото — в ограничено селско животно и всекидневно отново поражда противоположността между техните интереси. Трудът отново е тук най-главното, той е силата, която стои над индивидите, и докато съществува, тази сила, дотогава трябва да съществува и частната собственост. Премахването на противоположността между града и селото е едно от първите условия за общността — условие, което на свой ред зависи от множество материални предпоставки и което, както се вижда, още от пръв поглед, не може да бъде осъществено само от волята. (Тези условия трябва тепърва подробно да се разгледат.) Отделянето на града от селото може да се разглежда и като отделяне на капитала от поземлената собственост, като начало на едно независимо от поземлената собственост съществуване и развитие на капитала, т. е. на една собственост, основана само върху труда и размяната.

В градовете, които Средновековието не получи в готов вид от миналата история, а бяха образувани наново от станали свободни крепостни, единствената собственост на всеки индивид — ако не се смята малкият капитал, който той е донасял със себе си и който почти целият се е състоял от най-необходимите занаятчийски инструменти — е бил неговият специфичен труд. Конкуренцията на постоянно пристигащите в града избягали крепостни; непрекъснатата война на селото срещу града, а следователно и необходимостта от организирана градска военна сила; оковите на общата собственост върху определено занятие; необходимостта от общи здания за продажба на своите стоки — тогава занаятчиите са били същевременно и търговци — и свързаното с това недопускане на външни лица в тези здания; противоположността на интересите на отделните занаяти; необходимостта от охрана на усвоеното с такъв труд занятие; феодалната организация на цялата страна — тези са били причините за обединяването на труженниците от всеки отделен занаят в цехове. Тук няма да се спираме подробно на многобройните видоизменения на цеховата организация, породени от по-късното историческо развитие. През цялото Средновековие непрекъснато

продължава бягството на крепостните в града. Тези крепостни, преследвани в селата от своите господари, пристигали поотделно в града, където заварвали организирана община, пред която те били безсилни и в рамките на която били принудени да заемат положение, което им се отреждало от нуждата от техния труд и от интересите на техните организирани градски конкуренти. Тези поотделно идващи в града работници никога не могли да станат сила, тъй като в случаите, когато техният труд имал цехов характер и се налагало обучение, цеховите майстори ги подчинявали и ги организирали според своите интереси; ако пък този труд не налагал обучение и поради това имал не цехов, а надничарски характер, работниците никога не могли да се организират и си оставали неорганизирани плебен. Нуждата от надничарски труд в градовете създавала плебса.

Тези градове били истински «съюзи», породени от непосредствените потребности, от грижата за охрана на собствеността и за увеличаване на средствата за производство и средствата за защита на отделните членове. Плебсът в тези градове бил съвсем безсилен вследствие на това, че се състоял от чужди един на друг, дошли тук поотделно индивиди, които неорганизирано противостояли на една организирана, по военному екипирана и ревниво бдяща за тях сила. Калфите и чираците били организирани във всеки занаят така, както това най-добре отговаряло на интересите на майсторите; патриархалните отношения между тях и майсторите придавали на последните двойна сила; от една страна, майсторите упражнявали непосредствено влияние върху целия живот на калфите и, от друга, работата на калфите при един и същ майстор била действителната връзка, която ги обединявала срещу калфите, на другите майстори и ги обособявала от последните; най-после, калфите били свързани със съществуващия ред вече по силата на своята заинтересуваност сами да станат майстори. Ето защо, докато плебеите вдигали понякога бунтове срещу цялото това градско устройство — бунтове, които впрочем не довеждали до никакъв резултат поради безсилието на тези плебеи, — калфите не отивали по-далеч от малки сблъсквания, в рамките на отделните цехове, сблъсквания, неразривно свързани със самото съществуване на цеховия строй. Всички големи въстания в средновековието изхождали от селото, но

поради разпокъсаността и свързаната с нея крайна изостаналост на селяните те също оставали напълно безрезултатни.

Капиталът в тези градове бил естествено възникнал капитал; той се състоял от жилището, занаятчийските инструменти и естествено възникналата, наследствена клиентела; вследствие на неразвитата размяна и на недостатъчното обръщение капиталът не можел да се реализира и поради това преминавал по наследство от бащата у сина. Този капитал за разлика от съвременния не се оценявал в пари — при последния е безразлично в какъв именно предмет се заключава той, — а бил непосредствено свързан с определения труд на собственика, съвсем неделим от него и затова — *съсловен* капитал.

Разделението на труда в градовете между отделните цехове било още съвсем примитивно, а в самите цехове между отделните работници изобщо не се провеждало. Всеки работник трябвало да знае цял цикъл от работи, трябвало да умее да прави всичко, което можело да се прави с неговите инструменти; ограничеността на общуването и слабата връзка между отделните градове, рядкото население и ограничеността на потребностите пречели на по-нататъшното разделение на труда и затова всеки, който искал да стане майстор, трябвало да овладее занаята си в цялата му пълнота. Ето защо при средновековните занаятчии още се наблюдава известен интерес към тяхната специална работа и към сърчното ѝ изпълнение, интерес, който можел да се издига до степента на примитивен художествен вкус. Но по същата причина всеки средновековен занаятчия бил изцяло погълнат от своята работа, отнасял се към нея с робска преданост и бил много по-подчинен, отколкото съвременният работник, който се отнася равнодушно към своята работа.

Следващото разширяване на разделението на труда било отделянето на производството и размяната, образуването на отделна класа на търговците — отделяне, което било наследено в запазените от историческото минало градове (между другото с еврейско население) и много скоро се поставило в нововъзникналите градове. С това се давало възможност за търговска връзка, излизаща извън пределите на най-близката околност — възмож-

ност, осъществяването на която зависело от съществуващите средства за съобщение, от обусловеното от политическите отношения състояние на обществената безопасност по пътищата (както е известно, през цялото средновековие търговците са пътували във въоръжени кервани) и от обусловеното от съответното равнище на културата по-голямо или по-малко развитие на потребностите в достъпните за общуване области.

С концентрацията на размяната в ръцете на отделна класа и с разширяването — благодарение на търговците — на търговията, която излязла извън пределите на най-близката околност на града, веднага възниква и едно взаимодействие между производството и размяната. Градовете влизат във връзка помежду си, от един град в друг се докарват нови оръдия на труда и разделението между производство и размяна скоро предизвиква ново разделяне на производството между отделните градове, във всеки от които преобладава специален отрасъл на индустрията. Постепенно започва да изчезва първоначалната местна ограниченост.

Само от обсега на общуването зависи дали се губят или не се губят за по-нататъшното развитие създадените в една или друга местност производителни сили, по-специално изобретенията. Докато общуването се ограничава с непосредственото съседство, всяко изобретение трябва да се прави отделно във всяка отделна местност; достатъчни са прости случайности като нашествия на варварски народи или дори обикновени войни, за да се доведе една страна с развити производителни сили и потребности до необходимостта да започне всичко отначало. На първите етапи на историческото развитие всеки ден трябвало да се изобретява отново и във всяка местност независимо от другите. Колко малко са били гарантирани от пълна гибел развитите производителни сили дори при сравнително широка търговия показва примерът с финикийците*, повечето от изобретенията на които били загубени задълго в резултат на изтичането на тази нация от търговията, на покоряването им от Александър и последвалия поради това упадък. Друг пример е съдбата на средновековната живопис върху стъкло. Едва когато размя-

* «И производството на стъкло в средните векове». [Бележка на Маркс на полето.]

ната придобива световен характер и се базира върху едрата индустрия, когато всички нации са въввлечени в конкурентната борба, тогава се осигурява запазването на създадените производителни сили.

Най-непосредствена последица от разделението на труда между различните градове било възникването на манифактурите, производствени отрасли, които надраснали рамките на цеховата организация. Историческа предпоставка на първия разцвет на манифактурите — в Италия, а по-късно във Фландрия било общуването с чужди нации. В други страни — например в Англия и Франция — манифактурите първоначално се ограничавали с вътрешния пазар. Освен посочените предпоставки манифактурите били обусловени също от вече нарасналата концентрация на населението — особено на село — и на капитала, който започнал да се натрупва в отделни ръце отчасти в цеховете въпреки цеховите закони, отчасти у търговците.

Онзи вид труд, който от самото начало предполагал макар и още най-примитивната машина, скоро проявил най-голяма способност за развитие. Тъкачеството, с което дотогава селяните се занимавали между другото, за да си набавят необходимото облекло, било първият вид труд, който получил тласък за развитие и по-нататъшно усъвършенствувание благодарение на разширяването на общуването. Тъкачеството било първата и си оставало главната манифактура. Нарасналото с увеличаването на населението търсене на платове за облекло; натрупването и мобилизирането на естествено възникналия капитал започнали в резултат на ускореното обръщение; породената от това и стимулирана от постепенното разширяване на общуването потребност от луксозни предмети дали тласък за количественото и качественото развитие на тъкачеството, измъкнали го от рамките на предишната форма на производство. Наред със селяните, които тъчели за собствено потребление и продължавали — продължават и сега — да правят това, в градовете възникнала нова класа от тъкачи, тъканите на които били предназначени за целия вътрешен пазар и най-вече и за външните пазари.

Тъкачеството — една разновидност на труда, която в повечето случаи не изисква голяма сръчност и скоро се разпада на безброй много отрасли — по силата на цялата си вътрешна природа се съпротивлявало на цеховите окосви. Ето защо с тъкачество се занимавали най-вече без

всякаква цехова организация в селата и паланките, които постепенно се превърнали в градове, и то скоро в най-цъфтящите градове на всяка страна.

С появата на свободната от цехови окови манифактура изведиъж се изменили и отношенията на собственост. Първата крачка напред от естествено възникналия съсловен капитал била обусловена от появата на търговците, чийто капитал поначало бил подвижен, бил капитал в съвременния смисъл на думата, доколкото може да става дума за това при тогавашните отношения. Втората крачка била направена с появата на манифактурата, която на свой ред мобилизирала една маса на естествено възникналия капитал и изобщо увеличила количеството на подвижния капитал в сравнение с количеството на естествено възникналия.

В същото време манифактурата станала убежище за селяните от цеховете, които не ги приемали или пък лошо ги заплащали, така както преди цеховите градове служили на селяните за убежище от [потискащата ги селска аристокрация].

Едновременно с възникването на манифактурите започнал период на скитничество, причинен от премахването на феодалните дружини, от разпускането на войските, които били образувани от всякаква сбирщина и служили на кралете срещу техните васали, от подобряването на земеделието и превръщането на огромни пространства орна земя в пасища. Оттук вече е ясно, че това скитничество било тясно свързано с разпадането на феодализма. Още през XIII в. имало отделни периоди на подобно скитничество, но то става всеобщо и продължително явление едва в края на XV и началото на XVI в. Тези скитници, които били толкова много, че само Хенрих VIII английски заповядал да бъдат обесени 72 000, можели да бъдат заставени да работят само с огромни усилия, след като били доведени до най-крайна нужда, и при това трябвало да се преодолява тяхната най-упорита съпротива. Бързо разцъфтяващите манифактури, поспециално в Англия, постепенно ги погълнали.

С появата на манифактурата различните нации започват да се конкурират, да водят търговска борба, във формата на войни, покровителствени мита и запретителни системи, докато по-рано народите, доколкото се намирали във връзка един с друг, водили помежду си мирна размяна.

Търговията от този момент придобива политическо значение.

С манифактурата се изменя и отношението на работника към работодателя. В цеховете между калфи и майстор съществували патриархални отношения; в манифактурата тези отношения били сменени от паричните отношения между работници и капиталист; докато в селата и в малките градове тези отношения продължавали да имат патриархална окраска, в големите, истински манифактурни градове от тази окраска още в ранния период не останала почти никаква следа.

Манифактурата и изобщо развитието на производството достигнали огромен подем благодарение на разширяването на общуването, предизвикано от откриването на Америка и на морския път за Източна Индия. Новите, внесени оттам продукти, особено влезлите в обръщение маси злато и сребро, които радикално изменили взаимоотношенията на класите и нанесли жесток удар на феодалната поземлена собственост и на трудещите се, авантюристичните походи, колонизацията и преди всичко станалото сега възможно и от ден на ден все по-растящо разширяване на пазарите до размерите на световен пазар — всичко това породило нова фаза на историческото развитие, върху общата характеристика на която тук няма да се спираме по-надълго. В резултат от колонизацията на новооткритите земи търговската борба между нациите получила нова храна, а с това и по-голям обseg и по-ожесточен характер.

Разширяването на търговията и манифактурата ускорило натрупването на подвижния капитал, докато в цеховете, които не получавали никакъв стимул за разширяване на производството, естествено възникналият капитал си оставал неизменен или дори намалявал. Търговията и манифактурата създали едрата буржоазия, а в цеховете се концентрирала дребната буржоазия, която сега за разлика отпреди вече не господствувала в градовете и трябвало да се преклони пред господството на едрите търговци и собствениците на манифактури*. Оттук упадъкът на цеховете, щом те влезли в съприкосновение с манифактурата.

* «Дребна буржоазия — средно съсловие — едра буржоазия.»
[Бележка на Маркс на полето.]

В епохата, за която говорим, отношенията между нациите вземат две различни форми. В началото нищожното количество злато и сребро, което се намирало в обръщение, обусловило забраната на износа на тези метали; от друга страна, индустрията — станала необходима поради нуждата да се даде работа на растящото градско население и най-вече импортирана — не можела да мине без привилегии, които, разбира се, можели да бъдат дадени за борба не само срещу вътрешната, но главно срещу външната конкуренция. Посредством тези първоначални забрани местните цехови привилегии били разпрострени върху цялата нация. Митата възникнали от данъците, събирани от феодалите от минаващите през техните владения търговци, които по този начин се откупвали срещу ограбване — данъци, които по-късно се събирали също от градовете и които при възникването на съвременните държави станали най-удобното средство за хазната да се снабдява с пари.

Появата на американското злато и сребро на европейските пазари, постепенното развитие на индустрията, бързият подем на търговията и предизвиканият от това разцвет на свободната от цеховата система буржоазия и разпространяването на парите придали друго значение на посочените мероприятия. Държавата, която от ден на ден все повече се нуждаела от пари, запазвала и сега по фиксални съображения забраната на износа на злато и сребро; буржоата, за които тези току-що хвърлени на пазара парични маси станали главен предмет на спекула, били напълно доволни; досегашните привилегии станали източник на доход за правителството и се продавали срещу пари; в митническото законодателство се появили износните мита, които само спъвали развитието на индустрията и преследвали чисто фискални цели.

Вторият период настъпил от средата на XVII в. и продължил почти до края на XVIII в. Търговията и корабплаването се разширявали по-бързо от манифактурата, която играела второстепенна роля; колоните започнали да стават големи потребители; отделните нации разделяли помежду си в резултат на продължителни борби откриванията се световен пазар. Този период започва със законите за мореплаването и колониалните монополи. Конкуренцията между нациите се отстранявала по възможност посредством тарифи, забрани, договори; в последна сметка

борбата между конкурентите се водела и решавала с войни (особено морски). Най-могъщата морска държава, Англия, получила надмощие в търговията и манифактурата. Тук вече става тяхната концентрация в една страна.

Манифактурата постоянно се охранявала с покровителствени мита на вътрешния пазар, с монополи на колониалния пазар и колкото е възможно по-много с диференциални мита на външния пазар. Покровителствувала се преработката на произвежданите в дадена страна суровини (вълна и ленено платно в Англия, коприна във Франция), забранявал се износът на произвежданите в страната суровини (вълна в Англия) и се пренебрегвала или се забранявала [преработката] на вносните суровини (памук в Англия). Господстващата в морската търговия и най-мощната колониална нация си осигурявала, разбира се, и най-широко — както в количествено, така и в качествено отношение — развитие на манифактурата. Манифактурата изобщо не можела да мине без охрана, тъй като била достатъчна и най-малката промяна в другите страни, за да се лиши тя от своя пазар и да бъде разорена; при що-годе благоприятни условия тя лесно можела да бъде въведена в една или друга страна, но именно поради това било лесно и да бъде разрушена. Същевременно благодарение на начина, по който тя се водела, особено през XVIII в. в селата, тя така се сраснала с жизнените отношения на огромна маса хора, че нито една страна не се осмелявала да постави на карта съществуването на манифактурата, като разреши свободната конкуренция. Ето защо манифактурата, доколкото тя успява да изнася своите продукти, изцяло зависи от разширяването или ограничаването на търговията и оказва сравнително нищожно обратно въздействие върху нея. С това се обяснява нейното второстепенно значение, а оттук влиянието на търговците през XVIII в. Именно търговците и особено притежателите на кораби най-много държали на държавното покровителство и на монополите; наистина и притежателите на манифактури искали и получавали покровителство, но по политическо значение те винаги отстъпвали на търговците. Търговските градове, специално крайморските, достигнали известна цивилизованост и придобили едробуржоазен характер, докато във фабричните градове продължавала да цари дребнобуржоазната стихия. Срв. Ейкин и т. н.¹⁴ XVIII в. бил векът на търговията. Пинто

изрично казва това¹⁵: «Търговията — това е страстта на нашия век»; и още: «от известно време се говори само за търговия, мореплаване, флота».

Макар че движението на капитала значително се ускорило, то все още си оставало сравнително бавно. Раздробяването на световния пазар на отделни части, всяка от които се експлоатираше от отделна нация, премахването на конкуренцията между нациите, непохватността на самото производство и неразвитостта на паричната система, която още преминавала първите стадии на развитие — всичко това силно спъвало обръщението. Последницата от това бил дребнавият, мръсен търгашки дух, присъщ на всички тогавашни търговци и на всички методи на търговия. В сравнение с притежателите на манифактури, а още повече със занаятчиите те били, разбира се, крупни бюргери — буржоа, но в сравнение с търговците и индустриалците от следващия период те си оставали дребни бюргери. Срв. А. Смит.¹⁶

Този период се характеризира също с отменянето на забраната на износа на злато и сребро, с възникването на търговията с пари, на банките, държавните дългове, книжните пари, на спекулациите с акции и ценни книжа, с ажиотаж с всички стоки, с усъвършенствуването на паричната система изобщо. Капиталът отново изгубил в значителна степен първоначалния си натурален характер, с който бил още свързан.

Неудържимо развиващата се през XVII в. концентрация на търговията и манифактурата в една страна — в Англия — постепенно създаде за тази страна относителен световен пазар, а с това и търсене на манифактурните и продукти, което вече не можело да бъде задоволено от догавашните индустриални производителни сили. Това надраснало производителните сили търсене било движещата сила, която породила третия от времето на средновековието период в развитието на частната собственост, като създаде едрата индустрия — използването на природните сили за индустриални цели, машините и най-широкото разделение на труда. Другите условия на тази нова фаза — свободата на конкуренцията в рамките на нацията, развитието на теоретичната механика (механиката, която била завършена от Нютон, била изобщо най-популярната

наука във Франция и Англия през XVIII в.) и т. н. — вече съществували в Англия. (Свободната конкуренция в рамките на нацията навсякъде трябвало да се завоюва с революция — 1640 и 1688 г. в Англия, 1789 г. във Франция.)

Конкуренцията скоро заставила всяка страна, която не искала да загуби историческата си роля, да прибегне за охрана на своите манифактури към нови митнически мероприятия (предишните мита вече не помагали срещу едрата индустрия) и да въведе скоро след това едрата индустрия, охранявана от покровителствени мита. Въпреки тези охранителни мерки едрата индустрия направила конкуренцията универсална (последната представлява практическа свобода на търговията; покровителствените мита в нея са само палиатив, отбранително оръжие в границите на свободата на търговията), създала съобщителните средства и съвременния световен пазар, подчинила търговията, превърнала целия капитал в индустриален капитал и породила по такъв начин бързото обръщение (развитието на паричната система) и централизация на капиталите. С помощта на универсалната конкуренция тя накарала всички индивиди да напрягат до крайност цялата си енергия. Там, където могла, тя унищожила идеологията, религията, морала и т. н., а там, където не успяла да направи това, ги превърнала в явна лъжа. Тя създала за пръв път световната история, доколкото поставила задоволяването на потребностите на всяка цивилизована нация и на всеки индивид в нея в зависимост от целия свят и доколкото унищожила предишната естествено създадена изолираност на отделните нации. Тя подчинила природознанието на капитала и отнела на разделението на труда последните следи от неговия естествен характер. Тя унищожила изобщо естествеността, доколкото това е възможно в рамките на труда, и превърнала всички естествено създадени се отношения в парични отношения. Вместо предишните естествено възникнали градове тя създала съвременните големи градове, които израствали с мълние-носна бързина. Навсякъде, където прониквала, тя разрушавала занаята и изобщо всички предишни степени на индустрията. Тя завършила победата на града над селото. Нейната [първа предпоставка] е автоматичната система. [Нейното развитие] породило маса производителни сили, за които частната [собственост] станала също такива

окови, каквито били цехът за манифактурата и дребното, селското производство за развиващия се занаят. При господството на частната собственост тези производителни сили се развиват само едностранчиво, като за мнозинството стават разрушителни сили, а маса подобни производителни сили изобщо не могат да намерят приложение при частната собственост. Едрата индустрия създава навсякъде, общо взето, едни и същи отношения между класите на обществото и с това унищожила особеностите на отделните националности. И най-после, докато буржоазията на всяка нация още запазва отделни национални интереси, едрата индустрия създаде класа, която при всички нации има едни и същи интереси и у която вече е унищожена националната особеност — класа, която действително е откъсната от целия стар свят и същевременно му противостои. Едрата индустрия прави непоносими за работника не само отношението към капиталиста, но и самия труд.

Разбира се, едрата индустрия не достига на всички места на дадена страна еднакво равнище на развитие. Това обаче не задържа класовото движение на пролетариата: слой пролетарии, породен от едрата индустрия, застава начело на това движение и увелича след себе си цялата останала маса, а невъвлечените в едрата индустрия работници се оказват по вина на тази едра индустрия в още по-лошо положение от работниците, заети в самата едра индустрия. Също така страните, в които е развита едра индустрия, въздействуват върху *plus ou moins** неиндустриалните страни, доколкото последните в резултат на световното общуване са въввлечени във всеобщата конкурентна борба.

Тези различни форми са също форми на организация на труда, а по този начин и на собствеността. Във всеки период е ставало обединяване на съществуващите производителни сили, доколкото потребностите са правели необходимо това обединяване.

Това противоречие между производителните сили и формата на общуване, което, както видяхме вече неведнъж е съществувало в предшестващата история, без обаче да застрашава нейните основи, е трябвало всеки път

*Повече или по-малко. Ред.

да избива в революция, вземайки същевременно различни странични форми — като съвкупност от колизии, като колизии между различни класи, като противоречие на съзнанието, идейна борба и т. н., политическа борба и т. н. Ако се изхожда от ограничена гледна точка, може да се вземе една от тези странични форми и да се разглежда като база на тези революции; това е толкова по-лесно, защото индивидите, от които са изхождали тези революции, са си създавали в зависимост от културното си равнище и от степента на историческото развитие всевъзможни илюзии относно своята собствена дейност.

Следователно всички исторически колизии според нашето разбиране се коренят в противоречието между производителните сили и формата на общуване. Впрочем за възникване на колизии в някоя страна съвсем не е необходимо това противоречие да бъде доведено до крайност именно в тази страна. Конкуренцията, породена от разширеното международно общуване с по-развити в индустриално отношение страни, е достатъчна, за да предизвика и в страните, с по-малко развита индустрия, подобно противоречие (например конкуренцията на английската индустрия разкри в Германия скрития пролетариат).

Конкуренцията изолира индивидите — не само буржоата, но още повече и пролетарните, въпреки че ги събира на едно място. Ето защо минава много време, докато тези индивиди успеят да се обединят, да не говорим за това, че за това обединяване — ако то не остане само местно — едрата индустрия трябва тепърва да създаде необходимите средства, а именно големите индустриални градове и евтините, бързи съобщителни средства. Ето защо едва след дълга борба може да бъде победена всяка организирана власт, противостояща на тези изолирани индивиди, живеещи в условия, които всекидневно възпроизвеждат тази изолираност. Да се иска противното е равносилно да се иска в тази определена историческа епоха да не съществува конкуренция или

индивидите да избият от главата си отношенията, над които те нямат никакъв контрол поради своята изолираност.

Жилищно строителство. От само себе си се разбира, че при диваците всяко семейство си има пещера или колиба, както при номадите — отделна шатра. Това разделно домашно стопанство става още по-необходимо вследствие по-нататъшното развитие на частната собственост. При земеделските народи общото домашно стопанство е също така невъзможно, както и общото земеделие. Голяма крачка напред е било построяването на градовете. Обаче във всички предишни периоди унищожаването на обособеното стопанство, неделимо от унищожаването на частната собственост, — било невъзможно вече затуй, защото е нямало още материални условия за това. Организирането на общо домашно стопанство предполага развитие на машините, използване на природните сили и на много други производителни сили, например водопровода, газовото осветление, парното отопление и т. н. премахване [на противоположността] между града и селото. Без тези условия самото общо стопанство на свой ред няма да стане нова производителна сила, ще бъде лишено от всякаква материална база, ще бъде основано на чисто теоретична основа, т. е. ще бъде проста прищявка и ще доведе само до манастирско стопанство. — Това, което се оказало още възможно; е концентрацията в градовете и построяването на общи здания за различни определени цели (затвори, казарми и т. н.). От само себе си се разбира, че премахването на разделното стопанство е неделимо от премахването (*Aufhebung*) на семейството.

В средните векове гражданите във всеки град били принудени за защита на своя живот да се обединяват срещу селската аристокрация; разширяването на търговията и създаването на средства за съобщение дали възможност на отделни градове да научат за други градове, които защитавали същите интереси в борба срещу същия противник. От многото местни обединения на жителите на отделните градове само много постепенно възниква *класата* на гражданите. Условието на живот на отделните граждани поради тяхната противоположност на съ-

ществувашите отношения и на обусловения от тях начин на труд станали същевременно условия, общи за всички тях и независими от всеки един поотделно. Гражданите създали тези условия, доколкото те се освободили от феодалните връзки, и на свой ред били създадени тези условия, доколкото били обусловени от своята противоположност на заварения от тях феодализъм. С появата на връзката между отделните градове тези общи за всички тях условия се развили в класови условия. Едни и същи условия, една и съща противоположност, едни и същи интереси трябвало да създадат, общо взето, навсякъде и едни и същи нрави. Самата буржоазия се развива само постепенно заедно с условията на своето съществуване, разпада се отново в зависимост от разделението на труда на различни групи и в края на краищата поглъща всички заварени имотни класи* успоредно с превръщането на цялата заварена собственост в индустриален или търговски капитал (като същевременно превръща по-голямата част от заварените безимотни класи и част от класите, които преди са били имотни, в нова класа — пролетариата). Отделните индивиди образуват класа само дотолкова, доколкото им се налага да водят обща борба срещу някоя друга класа; в останалото те самите противостоят враждебно един на друг като конкуренти. От друга страна, и класата на свой ред става самостоятелна по отношение на индивидите, така че последните намират вече предварително установени условията на своя живот: класата определя тяхното положение в живота, а с това и личната им съдба, подчинява ги на себе си. Това е явление от същата категория, както подчинението на отделните индивиди на разделението на труда, и може да бъде отстранено само чрез премахването на частната собственост и на самия труд**. Как това подчиняване на индивидите на класата се развива същевременно в подчиняване на всевъзможни представи и т. н., ние вече сме посочвали неведнъж.

Ако това развитие на индивидите в рамките на общите условия на съществуване на исторически следващите едни след други съсловия и класи, както и в рамките на

* Тя най-напред поглъща принадлежащите непосредствено на държавата отрасли на труда, а след това — всички ± идеологически съсловия. [Бележка на Маркс на полето.]

** За това, какво означава тук изразът премахване на труда (Aufhebung der Arbeit), вж. настоящия том.

натрапените им вследствие на това общи представи се разглежда *философски*, лесно, разбира се, се стига до фантазията, че в тези индивиди се е развил Родът, или Човекът, или че те са развили Човека, една фантазия, която е гавра с историческата наука. След туй тези различни съсловия и класи могат да се разглеждат като спецификация на всеобщия израз, като подвидове на Рода, като фази в развитието на Човека.

Това подвеждане на индивидите под определени класи не може да бъде премахнато дотогава, докато не се образува такава класа, която вече не ще трябва да защитава какъвто и да било специален класов интерес срещу господстващата класа.

Превръщането на личните сили (отношения) в предметни благодарение на разделението на труда не може да бъде премахнато, като индивидите изхвърлят от главите си общата представа за него, а само като отново подчинят тези предметни сили и премахнат разделението на труда*. Това не може да стане без общността. Едва в общността всеки индивид получава средствата, с които да развива всестранно своите заложби, и следователно едва в общността е възможна личната свобода. В досегашните сурогати на общност — в държавата и т. н. — личната свобода е съществувала само за развитите в рамките на господстващата класа индивиди и само дотолкова, доколкото те са били индивиди от тази класа. Мнимата общност, в която са се обединявали досега индивидите, винаги се е превръщала в нещо самостоятелно, противостоящо на тях, а тъй като тя е била обединение на една класа срещу друга, за подчинената класа тя е била не само съвсем илюзорна общност, но и нови окови. В действителната общност индивидите получават в своята асоциация и посредством нея същевременно своята свобода.

Индивидите винаги са изхождали от самите себе си, но от себе си, разбира се, в рамките на дадените им исторически условия и отношения, а не от «чистия индивид» в духа на идеолозите. Но в хода на историческото разви-

* («Фойербах: Битие и същност.») [Бележка на Енгелс на полето.]

тие — и тъкмо поради това, че при разделението на труда обществените отношения неизбежно се превръщат в нещо самостоятелно — се появява разлика между живота на всеки индивид, доколкото този живот е личен и доколкото е подчинен на един или друг отрасъл на труда и на свързаните с него условия. (Това не трябва да се разбира, в смисъл че например рентниерът, капиталистът и т. н. представат да бъдат личности, а в смисъл че тяхната личност е обусловена и определена от напълно конкретни класови отношения и че тази разлика изпъква едва в тяхната противоположност към друга класа, а за самите тях — едва тогава, когато те банкрутират.) В съсловието (а още повече в племето) това още е прикрито: така напр. един аристократ винаги си остава аристократ, един *roturier** — винаги *roturier*, независимо от другите условия на техния живот; това е неделимо от индивидуалността им качество. Отликата на индивида като личност от класовия индивид, случайният характер, който имат за индивида условията на неговия живот, се появява едва с появата на класата, която самата е продукт на буржоазията. Едва конкуренцията и борбата между индивидите поражда и развива този случаен характер като такъв. Ето защо при господството на буржоазията индивидите си представят, че са по-свободни, отколкото са били преди, защото условията на живота им са случайни за тях; в действителност те, разбира се, са по-малко свободни, защото са повече подчинени на веществена сила. Отликата от съсловието особено ярко проличава в противоположността на буржоазията към пролетариата. Когато съсловието на гражданите, корпорациите и т. н. се вдигнали срещу земевладелската аристокрация, условията на тяхното съществуване — движимото имущество и занаятчийският труд, които съществували латентно още преди откъсването им от феодалната система — са били нещо положително, което се противопоставяло на феодалната поземлена собственост и поради това скоро взело отново своеобразна феодална форма. Във всеки случай избягалите крепостни гледали на предишното си крепостно състояние като на нещо случайно за тяхната личност. Но в това отношение

* В средните векове така били наричани презрително, т. е. простолудие, хората, които не принадлежали към аристокрацията
Бълг. ред.

те постъпвали като всяка класа, която се освобождава от своите окови, и освен това те се освобождавали не като класа, а поотделно. По-нататък, те не излезли извън рамките на съсловното устройство, а само образували ново съсловие и в новото положение запазили дотогавашния си начин на труд и го развили по-нататък, като го освободили от предишните окови, които вече не отговаряли на достигнатата от тях степен на развитие.

Напротив, у пролетариите условие за собствения им живот, трудът, а с това и условията за съществуване на цялото сегашно общество са станали за тях нещо случайно, над което отделните пролетарии нямат никакъв контрол, а и никаква *обществена* организация не може да им даде този контрол. Противоречието между личността на отделния пролетарий и труда, това натрапено му условие на живот, става сега явно за самия него особено защото той още от ранни години е жертва и защото в рамките на своята класа той няма шансове да получи условията, които правят възможно преминаването му в друга класа.

NB. Не трябва да се забравя, че вече необходимостта да се запази съществуването на крепостните и невъзможността за едро стопанство, която влачела след себе си разпределянето на *allotmentes* [дребните поземлени участъци] между крепостните, много скоро свели повинностите на крепостните към феодалите до такова средно равнище на данъците в натура и ангарията, което направило възможно за крепостния натрупването на движимо имущество, а това улеснявало бягството му от неговия господар и му давало възможност да се установи като гражданин, а също пораждало диференциация сред крепостните; тъй че избягалите крепостни били вече наполовина буржоа. При това е ясно също, че крепостните селяни, които знаели някакъв занаят, имали най-много шансове да придобият движимо имущество.

И така, докато избягалите крепостни се стремели само свободно да развият и укрепят своите вече налични условия за съществуване и поради това в последна сметка стигнали само до свободния труд, пролетариите, за да се проявят като личности, трябва да премахнат съществуващото досега условие на своето собствено съществуване, което е същевременно и условие за съществуването на цялото предшествуващо общество, т. е. трябва да премахнат труда. Ето защо те се намират в пряка противополож-

ност към формата, в която индивидите, съставляващи обществото, са давали досега израз на себе си като цяло, а именно към държавата, и трябва да съборят държавата, за да се осъществят като личности.

От всичко изложено дотук следва, че общественото отношение, в което са влезли индивидите от една класа и което било обусловено от техните общи интереси срещу друга класа, винаги е било общност, към която индивидите са се числили само като средни индивиди, само дотолкова, доколкото са живели при условията на съществуване на своята класа; едно отношение, в което те са участвували не като индивиди, а като членове на класата. Точно обратното е при общността на революционните пролетарии, които поставят под свой контрол както условията на своето съществуване, така и условията на съществуване на всички членове на обществото; в тази общност индивидите участвуват като индивиди. Тя е именно такова обединение на индивидите (разбира се, на основата на вече развитите по това време производителни сили), което поставя под техен контрол условията за свободното развитие и движение на индивидите, условия, които досега са били предоставяни на случая и са противостояли като нещо самостоятелно на отделните индивиди именно вследствие на тяхното разединение като индивиди, вследствие на неизбежното за тях обединение, което е било дадено с разделението на труда и което вследствие на тяхното разединение било станало чужда за тях връзка. Досегашното обединение е било само (съвсем не произволно, както това е изобразено например в «Общественият договор»¹⁷, а необходимо) обединение (сравни например образуването на северноамериканската държава и на южноамериканските републики) по условията, в рамките на които индивидите получили след това възможност да използват случайността в свой интерес. Това право безпрепятствено да се използва в рамките на известни условия случайността бе наричано досега лична свобода. Тези условия на съществуване са, разбира се, само съответните производителни сили и форми на общуване.

Комунизмът се отличава от всички досегашни движения по това, че извършва преврат в самата основа на

всички предишни отношения на производство и общуване и за пръв път съзнателно разглежда всички стихийно възникнали предпоставки като творения на предшествуващите поколения, лишава тези предпоставки от стихийност и ги подчинява на властта на обединените индивиди. Ето защо установяването на комунизма има по същество икономически характер: то е създаване на материалните условия за това обединяване; то превръща наличните условия в условия за обединяването. Онова, което комунизмът създава, е тъкмо действителната база, която изключва всичко, съществуващо независимо от индивидите, тъй като това съществуващо не е нищо друго освен продукт на досегашното общуване между самите индивиди. Следователно комунистите практически разглеждат условията, създадени от дотогавашното производство и общуване, като неорганични, но без да си въобразяват, че намерението или предназначението на предишните поколения е било да им доставят материал, и без да смятат, че тези условия са били неорганични за индивидите, които са ги създали.

Разликата между индивида като личност и случайния индивид не е просто разлика в понятията, а исторически факт. В различни времена тя има различен смисъл, например съсловното, а също и *plus ou moins** и семейството е през XVIII в. нещо случайно за индивида. Това е разлика, която не ние трябва да правим за всяка епоха, а която всяка епоха сама прави между различните елементи, които тя заварва, и то не според понятието, а под натиска на материалните житейски колизии. Едно от онези неща, които изглеждат случайни на по-късната епоха в противоположност на предшествуващата — следователно един от наследените от миналата епоха елементи, — е и формата на общуване, която е отговаряла на определено развитие на производителните сили. Отношението на производителните сили към формата на общуване е отношението на формата на общуване към дейността или деятелността на индивидите. (Основната форма на тази дейност е, разбира се, материалната дейност, от която зависи всяка друга дейност: умствена, политическа, ре-

* Повече или по-малко. Ред.

лигиозна и т. н. Едно или друго организиране на материалния живот зависи, разбира се, всеки път от развитите се вече потребности, а самото пораждане на тези потребности, както и тяхното задоволяване, е исторически процес, който не се наблюдава при овците или кучетата (главен аргумент на Щирнер, упорито изтъкван от него *adversus hominem**), макар че овците и кучетата в своя сегашен вид несъмнено са — наистина *malgré eux*** — продукт на исторически процес.) Условието, при които общуват индивидите — докато още не е възникнало противоречието, — са условия, които спадат към тяхната индивидуалност, а не са нещо външно за тях; това са условия, при които тези определени, съществуващи в определени отношения индивиди могат единствено да произвеждат своя материален живот и това, което е свързано с него; следователно те са условия за самодейността на тези индивиди и се създават от тази тяхна самодейност***. Следователно определените условия, при които хората произвеждат, отговарят — докато още не е възникнало противоречието — на тяхната действителна обусловеност, на тяхното едностранчиво битие, едностранчивостта на което проличава едва при появата на противоречието и съществува следователно само за по-късните поколения. Тези условия изглеждат тогава случайни окови и съзнанието, че те са окови, се приписва и на предишната епоха.

Тези различни условия, които в началото бяха условия на самодейността, а по-късно се оказаха нейни окови, образуват в цялото историческо развитие свързана редица от форми на общуване, връзката между които се състои в това, че на мястото на предишната, станала окови форма на общуване идва нова, отговаряща на по-развитите производителни сили, а следователно и на по-прогресивния вид самодейност на индивидите — форма на общуване, която à son tour**** се превръща в окови и се замества от друга форма. Тъй като тези условия на всяка степен на историческото развитие отговарят на едновременно извършващото се развитие на производителните

* Против човека. Ред.

** Против волята си. Ред.

*** «Производство на самата форма на общуване». [Бележка на Маркс на полето.]

**** На свой ред. Ред.

сили, тяхната история е същевременно история на развиващите се и приемани от всяко ново поколение производителни сили, а с това история на развитието на силите на самите индивиди.

Тъй като това развитие се извършва стихийно, т. е. тъй като то не е подчинено на един общ план на свободно обединили се индивиди, то изхожда от различни местности, племена, нации, отрасли на труда и т. н., всеки от които първоначално се развива независимо от другите и едва постепенно влиза във връзка с тях. По-нататък, това развитие се извършва само много бавно; различните степени и интереси никога не се преодоляват напълно, а само се подчиняват на побеждаващите интереси и векове наред продължават да влачат своето съществуване наред с тях. Оттук следва, че дори в рамките на една нация индивидите, дори ако се абстрахираме от техните имуществени отношения, имат съвсем различно развитие и че един по-ранен интерес, чиято присъща на него форма на общуване вече е изтласкана от формата на общуване, която отговаря на по-късен интерес, още дълго продължава по традиция да има власт в лицето на обособилата се от индивидите илюзорна общност (държава, право) — власт, която в последна сметка може да бъде сломена само чрез революция. С това се обяснява също така защо понякога въпроси, които допускат по-обобщен израз, съзнанието може понякога да изглежда като изпреварило съвременните му емпирични отношения, така че в битките на някоя по-късна епоха хората могат да се опират на авторитета на теоретиците на миналото:

Обратно, в страни, които подобно на Северна Америка са започнали развитието си във вече развита историческа епоха, то се извършва много бързо. Такива страни нямат други стихийно възникнали предпоставки освен индивидите, които се заселват там и които са били накаранни да сторят това от неотговарящите на техните потребности форми на общуване в старите страни. Ето защо те започват своето развитие с най-прогресивните индивиди на старите страни, а следователно и с отговарящата на тези индивиди най-развита форма на общуване, преди още тази форма на общуване да може да се наложи в старите страни. Такъв е случаят с всички колонии, доколкото те не са само военни или търговски лагери. Като примери могат да служат Картаген, гръцките колонии и Исландия през

XI и XII век. Подобен процес се наблюдава и при завладяване, ако в завладяната страна се пренася в готов вид развилата се на друга почва форма на общуване. Докато в своята родина такава форма на общуване е още обременена с интереси и отношения, наследени от миналите епохи — на новото място тя може и трябва да се наложи напълно и без препятствия, макар и само за да осигури продължително господство на завоевателите. (Англия и Неапол след завладяването им от норманите, когато те получили най-завършената форма на феодална организация.)

На цялото това разбиране на историята изглежда, че противоречи фактът на завладяването. Досега насилието войната, грабежът, разбойничеството и т. н. се обявяваха за движещата сила на историята. Тук ние можем да се спрем само на главните моменти и затова избираме най-яркия пример — разрушаването на старата цивилизация от един варварски народ и образуването след това на нова структура на обществото. (Рим и варварите, феодализмът и Галия, Източноримската империя и турците.)

У варварския народ-завоевател самата война е още, както се спомена вече по-горе, редовна форма на общуване, която се използва толкова по-широко, колкото повече прирастът на населението при традиционния и единствено възможен за него примитивен начин на производство създава необходимост от нови средства за производство. В Италия, обратно, в резултат от концентрацията на поземлената собственост (предизвикана не само от закупуването и задлъжнялостта, но също и от наследяването, защото вследствие на голямата разпуснатост, която царяла тогава, и редките бракове древните родове постепенно измирали и тяхното имущество преминавало в ръцете на малцина) и в резултат от превръщането на орната земя в пасбища (предизвикано не само от обикновените и сега действащи икономически причини, но и от вноса на награвеното и получено като данък жито и произтичащата оттук липса на потребители за италианските зърнени храни) — в резултат от всичко това свободното население почти изчезнало; дори робите непрекъснато измирали и се налагало постоянно да бъдат заменяни с нови. Робството оставало основата на цялото

производство. Плебеите, които стояли между свободните и робите, никога не се издигали над равнището на лумпен-пролетариата. Рим изобщо винаги си е оставал само град и неговата връзка с провинциите била почти изключително политическа и, разбира се, можела да бъде нарушена също така от политически събития.

Няма нищо по-обикновено от представата, че в историята досега всичко се е свеждало до *завладяване*. Варварите *завладяха* Римската империя и с факта на това завземане е прието да се обяснява преходът от античния свят към феодализма. Но при завладяването от варварите всичко зависи от това, дали завладеният народ е бил развил вече по това време индустриални производителни сили, както е при съвременните народи, или неговите производителни сили почиват главно само на обединението му и на съществуващата форма на общност. По-нататък характерът на завладяването е обусловен от обекта на завладяването. Състоянието на банкера, което се състои от ценни книжа, не може ни най-малко да бъде завладяно, ако завладяващият не се подчини на условията на производство и общуване, които съществуват в завладяната страна. Същото важи и за целия индустриален капитал на една или друга съвременна индустриална страна. И, най-после, навсякъде много скоро идва краят на завладяването. Когато вече не остава нищо за завладяване, трябва да се премине към производство. От тази настъпваща много скоро необходимост от производство следва, че формата на общността, приета от установилите се завоеватели, трябва да отговаря на степента на развитие на производителните сили, която те заварват, а ако първоначално не е така, тази форма трябва да се измени съобразно с производителните сили. С това се обяснява също и фактът, отбелязан навсякъде в епохата след преселението на народите, а именно: робът станал господар и завоевателите много скоро приемали езика, образованието и нравите на завладения народи.

Феодализмът съвсем не е бил пренесен в готов вид от Германия; неговият произход се корени в организацията на военното дело при варварите през време на самото завладяване и тази организация едва след завладя-

ването — благодарение на въздействието на производителните сили, намерени в завладените страни — се развил в истински феодализъм. Доколко тази форма е била обусловена от производителните сили, показват неуспешните опити да се наложат други форми, основани на староримските отживелици (Карл Велики и т. н.).

В едрата индустрия и в конкуренцията всички условия за съществуване, всички обусловености и едностранчивости на индивидите са се слели в двете най-прости форми: частната собственост и труда. Парите правят всяка форма на общуване и самото общуване нещо случайно за индивидите. Следователно вече в парите се корени явлението, че всяко общуване досега е било само общуване на индивидите при определени условия, а не на индивидите като индивиди. Тези условия се свеждат до две: до натрупан труд, или частна собственост, и до действителен труд. Ако едното от двете се прекрати, тогава и общуването спира. Съвременните икономисти — например Сисмонди, Шербюлие и т. н. — сами предпоставят *association des individus** на *association des capitaux***. Но, от друга страна, самите индивиди са напълно подчинени на разделението на труда и поради това са поставени в най-пълна зависимост един от друг. Частната собственост, доколкото противостои на труда в рамките на труда, се развива от необходимостта на натрупването. В началото тя все още има формата на общност, но при по-нататъшното развитие все повече се приближава до съвременната форма на частната собственост. С разделението на труда още от самото начало е дадено и разделението на *условията* на труда, на оръдията на труда и материалите, а с това и раздробяването на натрупания капитал между различни собственици, а с това и разкъсването на капитал и труд, дадени са и различните форми на самата собственост. Колкото повече се развива разделението на труда и колкото повече расте натрупването, толкова по-силно се развива и това разкъсване. Самият труд може да съществува само при условие на това разкъсване.

Следователно тук проличават два факта.*** Първо,

* Асоциацията на индивидите. *Ред.*

** Асоциацията на капиталите. *Ред.*

*** «Сисмонди». [Бележка на Енгелс на полето.]

производителните сили се явяват като нещо напълно независимо и откъснато от индивидите, като особен свят наред с индивидите; причината за това е, че индивидите, чинто сили са те, са раздробени и противостоят един на друг, докато тези сили, от друга страна, стават действителни сили само в общуването и във взаимната връзка на тези индивиди. Следователно на едната страна — съвкупност от производителни сили, които са приели, тъй да се каже, предметна форма и за самите индивиди са вече не сили на индивидите, а сили на частната собственост, и следователно те са сили на индивидите само дотолкова, доколкото последните са частни собственици. В нито един от предишните периоди производителните сили не са приемали тази форма, безразлична към общуването на индивидите *като* на такива, защото самото им общуване е било още ограничено. На другата страна се намира противоположното на тези производителни сили множество на индивидите, от които тези сили са откъснати и които — лишени от всякакво реално жизнено съдържание — са станали абстрактни индивиди, но които само поради това именно получават възможност да влязат във връзка помежду си *като индивиди*.

Единствената взаимовръзка, в която те още се намират с производителните сили и със своето собствено съществуване — трудът, е изгубила при тях всякаква привидност на самодейност и запазва живота им само като го осакатява. Докато в предишните периоди самодейността и производството на материалния живот са били разделени поради това, че са били осъществявани от различни лица и производството на материалния живот още се е смятало поради ограничеността на самите индивиди за второстепенен вид самодейност — сега те толкова са се отдалечили, че изобщо материалният живот е цел, а производството на този материален живот — трудът (който сега е единствено възможната, но както ще видим, отрицателна форма на самодейността) е средство.

И така сега се е стигнало дотам, че индивидите трябва да присвоят съществуващата съвкупност от производителни сили не само за да постигнат самодейност, но и изобщо да осигурят своето съществуване.

Това присвояване е обусловено преди всичко от обекта, който трябва да бъде присвоен, от производителните сили, които са се развили в една съвкупност и съществуват само

в рамките на универсално общуване. Следователно вече по силата на това присвояването трябва да има универсален характер, отговарящ на производителните сили и на общуването. Самото присвояване на тези сили не е нищо друго освен развитие на индустриалните способности, отговарящи на материалните оръдия за производство. Вече поради това присвояването на една съвкупност от оръдия за производство е равносилно на развитието на една съвкупност от способности у самите индивиди.

По-нататък това присвояване е обусловено от присвояващите индивиди. Само съвременните пролетарии, изключени напълно от самодейността, са в състояние да извоюват своята пълна, не вече ограничена самодейност, която се състои в присвояването на една съвкупност от производителни сили и в произтичащото оттук развитие на една съвкупност от способности. Всички предишни революционни присвоявания са били ограничени; индивидите, чиято самодейност е била скована от ограниченото оръдие за производство и от ограниченото общуване, присвоявали това ограничено оръдие за производство и поради това стигали само до нова ограниченост. Тяхното оръдие за производство ставало тяхна собственост, но самите те си оставали подчинени на разделението на труда и на своето собствено оръдие за производство. При всички досегашни присвоявания масата от индивиди оставала подчинена на едно-единствено оръдие за производство; при пролетарското присвояване масата от оръдия за производство трябва да бъде подчинена на всеки индивид, а собствеността — на всички индивиди. Съвременното универсално общуване не може да бъде подчинено на индивидите по никакъв друг начин, освен като бъде подчинено на всички.

Присвояването е обусловено по-нататък от начина, по-който то трябва да бъде осъществено. То може да бъде осъществено само посредством обединяване, което поради характера на самия пролетариат може да бъде пак само универсално, и посредством революция, при която, от една страна, се събаря властта на дотогавашния начин на производство и общуване, а също и на дотогавашната структура на обществото, от друга страна, развиват се универсалният характер и енергията на пролетариата, която му е необходима, за да осъществи това присвояване, после пролетариатът отхвърля от себе си всичко, което

още е останало у него от предишното му обществено положение.

Едва на този стадий самодейността съвпада с материалния живот, което отговаря на развитието на индивидите в цялостни индивиди и на отхвърлянето на всякаква стихийност. Също така си съответствуват превръщането на труда в самодейност и превръщането на дотогавашното обусловено общуване в общуване на индивидите като такива. С присвояването на цялата съвкупност от производителни сили от обединилите се индивиди се прекратява частната собственост. Докато в историята досега едно или друго специфично условие винаги е било случайно, сега случайно става самото обособяване на индивидите, специфичната частна професия на един или друг индивид.

Индивидите, които вече не са подчинени на разделението на труда, философите си представяха като идеал под името «Човек», а целия изобразен от нас процес на развитие те схващаха като процес на развитието на «Човека», така че на мястото на съществувалите досега във всяка историческа епоха индивиди поставяха този «Човек» и го представяха като движеща сила на историята. Така целият исторически процес се схващаше като процес на самоотчуждаването на «Човека»; това се обяснява по същество с обстоятелството, че на мястото на човека от един минал стадий те винаги поставяха средния човек от по-късен стадий и приписваха на предишните индивиди по-късно съзнание. В резултат на това преобръщане, което поначало се абстрахира от действителните условия, стана възможно да се превърне цялата история в процес на развитие на съзнанието.

•

Гражданското общество обхваща цялото материално общуване на индивидите в рамките на определена степен на развитие на производителните сили. То обхваща целия търговски и индустриален живот на даден етап и дотолкова излиза извън пределите на държавата и нацията, макар че, от друга страна, то отново трябва да действа навън като националност и да се изгражда вътре като държава. Изразът «гражданско общество» възникнал в XVIII в., когато отношенията на собственост вече се освободили от античната и средновековна общност [Gemeinwesen]. Буржоазното общество [bürgerliche Gesell-

schaft] като такава се развива едва с буржоазията; обаче със същото име* винаги е била означавана развиващата се непосредствено от производството и общуването обществена организация, която във всички времена образува базата на държавата и на всяка друга идеалистическа надстройка.

Отношение на държавата и правото към собствеността

Първата форма на собственост както в античния свят, така и в средните векове е племенната собственост, обусловена при римляните главно от войната, а при германците — от скотовъдството. При античните народи — поради това че в един град са живеели заедно няколко племена — племенната собственост се явявала като държавна собственост, а правото на отделния индивид върху нея се ограничавало с простото possessio**, което обаче, както и племенната собственост изобщо, се ограничавало само с поземлената собственост. Истинската частна собственост се появява при древните, както и при съвременните народи едва с движимата собственост. — (Робство и общност [Gemeinwesen]) (dominium ex iure Quiritum***). При народите, които водят своя произход от средновековието, племенната собственост преминава редица различни стадии — феодална поземлена собственост, корпоративна движима собственост, манифактурен капитал, — преди да се превърне в съвременния, породен от едрата индустрия и от всеобщата конкуренция капитал, в чиста частна собственост, отхвърлила всяка привидност на общност, изключила каквото и да било въздействие на държавата върху развитието на собствеността. На тази съвременна частна собственост отговаря съвременната държава, която посредством данъците постепенно била откупувана от частните собственици и благодарение на държавните дългове се оказала напълно в тяхната власт; самото съществуване на тази държава, регулирано от повишаването и спадането на курса на държавните ценни книжа на борсата, изцяло зависи от търговския кредит, който частните собственици, буржоата, ѝ оказват. Тъй като буржоазията не е вече *съсловие*, а *класа*, тя е принудена вече да се орга-

* Терминът «bürgerliche Gesellschaft» означава «буржоазно общество», а също и «гражданско общество». *Ред.*

** Владееие. *Ред.*

*** Владение по правото на римските граждани. *Ред.*

низира не в местен, а в национален мащаб и да придаде на обикновените си интереси всеобща форма. Благодарение на освобождаването на частната собственост от общността държавата получила самостоятелно съществуване наред с гражданското общество и извън него; но всъщност държавата не е нищо друго освен форма на организация, която буржоата неизбежно трябва да приемат, за да могат — както вън, така и вътре в държавата — да гарантират взаимно своята собственост и своите интереси. Самостоятелността на държавата съществува в днешно време само в такива страни, в които съсловията още не са се развили напълно в класи, в които съсловията, премахнати вече в по-напредналите страни, още продължават да играят известна роля, като образуват една смесица, в които поради това нито една част от населението не може да достигне до господство над другите му части. Такова именно е положението в Германия. Най-съвършеният пример на съвременна държава е Северна Америка. Най-новите френски, английски и американски автори еднодушно твърдят, че държавата съществува само заради частната собственост, така че това разбиране вече е проникнало и в обикновеното съзнание.

Тъй като държавата е формата, в която индивидите, числящи се към господстващата класа, осъществяват своите общи интереси и в която се съсредоточава цялото гражданско общество на дадена епоха, оттук следва, че всички общи институции се опосредствуват от държавата, получават политическа форма. Оттук илюзията, че законът се основава на волята, и то на откъснатата от реалната си основа *свободна* воля. Също така и правото на свой ред се свежда след това до закона.

Частното право се развива едновременно с частната собственост от процеса на разлагането на естествено възникналата общност. При римляните развитието на частната собственост и на частното право нямало по-нататъшни индустриални и търговски последици, защото целият им начин на производство оставал неизменен.* При съвременните народи, при които индустрията и търговията разложиха феодалната форма на общност, с възникването на частната собственост и частното право започна нова фаза, която се оказва способна за по-нататъшно развитие.

* «Лихварство!» [Бележка на Енгелс на полето.]

Първият град, който разгърнал широка морска търговия през средните векове, Амалфи, създал и морското право. Щом индустрията и търговията — най-напред в Италия, а по-късно и в другите страни — развили по-нататък частната собственост, веднага било отново възприето и отново получило силата на авторитет грижливо разработеното римско частно право. Когато по-късно буржоазията се засилила дотолкова, че владетелите започнали да защитават нейните интереси, за да съкрушат с нейна помощ феодалната аристокрация, във всички страни — във Франция през XVI в. — започнало истинското развитие на правото, което навсякъде, с изключение на Англия, се извършвало върху основата на римския кодекс. Но и в Англия за по-нататъшното развитие на частното право (особено в оная негова част, която се отнася до движимото имущество) се наложило да се обърнат към принципите на римското право. (Не трябва да се забравя, че правото също няма своя собствена история, както и религията.)

В частното право съществуващите отношения на собственост се изразяват като резултат на общата воля. Самото *jus utendi et abutendi** говори, от една страна, за това, че частната собственост е станала съвсем независима от общността, и, от друга — за илюзията, че самата частна собственост се основава изключително върху частната воля, върху произволното разпореждане с предмета. На практика *abuti*** има много определени икономически граници за частния собственик, ако той не иска неговата собственост, а заедно с нея и неговото *jus abutendi**** да преминат в други ръце; защото предметът, разглеждан само по отношение на неговата воля, съвсем не е предмет; той става предмет, действителна собственост, едва в процеса на общуването и независимо от правото (едно отношение, това, което философите наричат идея****). Тази юридическа илюзия, която свежда правото до

* Право на употреба и злоупотреба, т. е. право на разпореждане с вещта по своя воля. *Ред.*

** Злоупотребявам. *Ред.*

*** Право на злоупотреба. *Ред.*

**** «Отношението на философите е равнозначно на идеята. Те познават само отношението на «Човека» към самия себе си и поради това всички реални отношения стават за тях идеи» [Бележка на Маркс на полето.]

чистата воля, неизбежно довежда — при по-нататъшно развитие на отношенията на собственост — до това, че едно или друго лице може юридически да има право върху някакъв предмет, без фактически да го притежава. Ако например вследствие на конкуренцията някой поземлен участък престава да дава рента, собственикът му все пак продължава юридически да има право върху него заедно с *jus utendi et abutendi*. Но той нищо не може да направи с това право: като поземлен собственик той не притежава нищо, ако не притежава освен това достатъчно капитал, за да обработва своята земя. Със същата илюзия на юристите се обяснява обстоятелството, че за тях и за всеки кодекс изобщо е случайност, че индивидите влизат помежду си в отношения, например сключват договори, и че тези отношения се разглеждат от тях като такива, в които по желание може да се влиза и да не се влиза и съдържанието на които изцяло зависи от индивидуалния призвол на договарящите страни.

Всеки път, когато развитието на индустрията и търговията е създавало нови форми на общуване, например застрахователни и т. н. дружества, правото е било принуждавано да ги санкционира като нови видове придобиване на собственост.

Състоянието на Германия в края на миналия век се отразява напълно в Кантовата «Критика на практическия разум». Докато френската буржоазия посредством най-колосалната в историята революция постигна господство и завоюва европейския континент, докато вече еманципираната политически английска буржоазия революционизира промишлеността и подчини Индия политически, а целия останал свят — търговски, безсилните немски бюргери стигнаха само до «добрата воля». Кант се успокои само с «добрата воля», дори ако тя остава съвсем безрезултатна, и пренесе *осъществяването* на тази добра воля, хармонията между нея и потребностите, и влеченията на индивидите, в *отвъдния свят*. Тази добра воля на Кант напълно отговаря на безсилнето, потиснатостта и мизерността на немските бюргери, чиито дребнави интереси никога не са били способни да се развият до общи, национални интереси на една класа и които поради това постоянно са били експлоатирани от буржоазията на

всички останали нации. На тези дребнавни местни интереси отговаряше, от една страна, действителната местна и провинциална ограниченост на немските бюргери, а от друга — тяхното космополитично високомерие. Изобщо от времето на реформацията немското развитие взе съвсем дребнобуржоазен характер. Старата феодална аристокрация беше в по-голямата си част унищожена в селските войни; останаха или имперските дребни князчета, които постепенно придобиха известна независимост и подражаваха на абсолютната монархия в нищожен и провинциален мащаб, или дребни земевладелци, които, след като прахосаха последните си трохи в малките дворове, живееха от доходите от дребни длъжности и малките армии и в правителствените канцеларии — или най-после провинциалните юнкери, от чийто начин на живот би се срамувал и най-скромният английски сквайер или френски *gentilhomme de province**. Земяделнието се водеше по начин, който не беше нито парцелиране, нито едро производство и който въпреки запазената крепостна зависимост и ангария никога не можеше да подтикне селяните към еманципация — както защото самият този начин на стопанисване не допускаше възникването на активно-революционна класа, така и защото липсваше революционната буржоазия, съответстваща на такова селячество.

Що се отнася до бюргерите, ние можем да отбележим тук само някои характерни моменти. Характерно е, че платняната манифактура, т. е. промишлеността, която имаше за основа чекръка и ръчния тъкачен стан, придоби в Германия известно значение тъкмо по времето, когато в Англия тези грубовати инструменти вече бяха изтласкани от машините. Особено знаменателни са взаимоотношенията на Германия с *Холандия*. Холандия — единствената част от Ханзата, която постигна търговско значение — се отдели, като отрязва Германия с изключение на две пристанища (Хамбург и Бремен) от световната търговия, и оттогава започна да господствува над цялата германска търговия. Немските бюргери бяха твърде безсилни, за да ограничат експлоатацията от страна на холандците. Буржоазията на малка Холандия с нейните развити класови интереси беше по-могъща от далеч многобройните немски бюргери с характерната за тях

* *Провинциален благородник. Ред.*

липса на общи интереси и с техните разпокъсани ограничени интереси. На разпокъсаността на интересите отговаряше разпокъсаността на политическата организация — дребни княжества и свободни имперски градове. Откъде можеше да дойде политическа концентрация в една страна, в която липсваха всички икономически условия за тази концентрация? Безсилнето на всяка отделна област на живота (тук не може да се говори нито за съсловия, нито за класи, а най-много — за бивши съсловия и неродени класи) не позволяваше на нито една от тях да завоюва изключително господство. Неизбежната последица от това беше, че в епохата на абсолютната монархия, която се прояви тук в най-осакатена, полупатриархална форма, особената област, на която поради разделението на труда се падна управлението на публичните интереси, придоби извънредна независимост, която се засили още повече в съвременната бюрокрация. Така държавата се конституираше в мнимо самостоятелна сила и това положение, което в други страни беше временно (преходно стъпало), в Германия се е запазило и досега. Това положение на държавата се обясняват също почтеният чиновнически начин на мислене, който вече никъде не се среща, и всички илюзии по отношение на държавата, които са разпространени в Германия; с него се обяснява също и мнимата независимост на немските теоретици от бюргерите, привидното противоречие между формата, в която тези теоретици изразяват интересите на бюргерите, и самите тези интереси.

Характерната форма, която взе в Германия основаният на действителни класови интереси френски либерализъм, ние намираме отново у Кант. Нито той, нито немските бюргери, украсяващ изразител на чийто интереси беше той, не забелязаха, че в основата на тези теоретически мисли на буржоазията лежах материални интереси и една *воля*, обусловена и определена от материалните производствени отношения; ето защо Кант отдели този теоретичен израз от изразените в него интереси, превърна материалномотивираните определения на волята на френската буржоазия в *чисти* самоопределения на «свободната воля», на волята в себе си и за себе си, на човешката воля, и по този начин я превърна в чисто идеологични логически определения и морални постулати. Затова немските дребни буржоа се отдръпнаха в ужас от практиката на

този енергичен буржоазен либерализъм, веднага щом той се прояви както в господството на терора, така и в безсрамния стремеж на буржоазията към печалби.

При господството на Наполеон немските бюргери в още по-голяма степен се отдаваха на своето дребно търгашество и големи илюзии. За дребнотъргашеския дух, който господствуваше тогава в Германия, свети Санчо може да прочете между другото у Жан Пол — ако споменаваме само белетристичните източници, които единствено са му достъпни. Немските бюргери, които ругаеха Наполеон за това, че ги заставял да пият цикория и нарушавал покоя им, като разквартирувал войници по домовете и свиквал набори, изливаха цялото си морално негодувание върху Наполеон, а цялото си възхищение — върху Англия; а всъщност Наполеон, като очисти немските авгневни обори и организира цивилизовани средства за съобщения, им оказа огромна услуга, а англичаните само чакаха удобен случай, за да започнат да ги експлоатират *à tort et à travers**. Същия дребнобуржоазен дух проявиха немските князе, като се въобразиха, че водят борба за принципа на легитимизма, против революцията, докато всъщност те бяха само платени ландскнехти на английската буржоазия. В атмосферата на тези всеобщии илюзии беше напълно в реда на нещата, че привилегированите в областта на илюзиите съсловия — идеолозите, учителите, студентите, членовете на «Тугендбунд» — даваха тон, като изразяваха всеобщото фантазърство и липсата на интереси в подобаващата ми високопарна форма.

Юлската революция — ние отбелязваме само някои най-важни точки и затова изпускаме междинния стадий — натрапи на немците отвън политически форми, съответстващи на развитата буржоазия. Тъй като немските икономически отношения още далеч не бяха достигнали онова стъпало на развитие, на което съответстваха тези политически форми, бюргерите ги приеха само като абстрактни идеи, като принципи в себе си и за себе си, като благочестиви пожелания и фрази, като кантовски самоопределения на волята и на хората, каквито те трябва да бъдат. Затова те се отнесоха към тези форми много по-нравствено и безкористно от другите нации, т. е. проя-

* — безразборно, безогледно. Ред.

виха крайно своеобразна ограниченост и не постигнаха успех в нито един от своите стремежи.

В края на краищата все по-засилващата се външна конкуренция и световните отношения, от които Германия все по-малко и по-малко можеше да остава настрана, сплотиха разпокъсаните местни интереси на немците в известна общност. Немските бюргери започнаха — особено от 1840 г. — да мислят как да осигурят тези общи интереси; те станаха националисти и либерали и започнаха да искат покровителствени мита и конституции. Те следователно стигнаха сега приблизително до онова стъпало, на което се намираще френската буржоазия през 1789 година.

Като пример на организация на труда в «Съюза» на стр. 365 се привеждат споменатите вече по-горе обществени хлебопекарни. В условията на предположеното по-горе вандалско парцелиране тези обществени учреждения трябва да са истинско чудо.

Най-напред трябва да бъде организиран човешкият труд и по този начин да бъде съкратен, за да може след това нашият странствуващ калфа, завършил рано своята работа, «да се наслаждава от себе си като Единствен» (стр. 357); а на стр. 363 «насладата» на Единствения се свежда вече до това, което той допълнително е припечелил. — На стр. 363 жизнейността на Единствения идва вече не веднага след човешката работа, а човешката работа може да се изпълнява като единствена и в такъв случай изисква допълнително възнаграждение. Иначе Единственият, който се интересува съвсем не от своята единственост, а от по-високата заплата, би могъл да сложи под миндера своята единственост и напук на обществото да се задоволи с ролята на обикновен човек, изигравайки по този начин лоша шега на самия себе си.

Съгласно стр. 356 човешката работа съвпада с общо-полезната, а съгласно с. 351 и 363 — единствената работа се разкрива именно в това, че тя като общополезна или поне като полезна за много хора се заплаща допълнително.

И така организацията на труда в «Съюза» се състои в отделянето на човешката работа от единствената работа, в установяването на тарифа за първата и в измъкването на допълнително възнаграждение за втората. Това

допълнително възнаграждение е пак двойко: първо, за единственото изпълнение на *човешката* работа, и, второ, за единственото изпълнение на *единствената* работа което изисква особено сложно счетоводство, тъй като това, което вчера е било единствена работа (например преденето на памучна прежда № 200), става днес човешка работа, и тъй като единственото изпълнение на човешките работи изисква постоянно самошпиониране в собствен интерес и всеобщо шпиониране в обществен интерес. Следователно целият този важен организационен план се свежда до напълно дребнобуржоазно усвояване на закона за търсенето и предлагането, който съществува днес и е развит от всички икономисти. Санчо би могъл да намери още у Адам Смит обяснението, а у американеца Купер количествената формулировка на закона, съгласно който се определя цената на ония видове труд, които той смята за единствени, например на труда на танцьорката, на видния лекар или адвокат. Най-новите икономисти обясниха въз основа на този закон високото заплащане на това, което те наричат *travail improductif**, и ниското заплащане на селскостопанските надничари, както и изобщо всички неравенства в работната заплата. Така с божия помощ ние отново стигаме до конкуренцията, но толкова западнала, че Санчо може да предлага установяване на тарифа, нормиране на работната заплата по законодателен ред както някога през XIV и XV век.

Заслужава да се спомене още, че идеята, която Санчо изтъква тук, се среща също като нещо съвсем ново у господин месия — доктор Георг Кулман от Холщайн.

Това, което Санчо нарича тук човешки работи, е в изключение на неговите бюрократични фантазии същото, което обикновено се разбира под машинен труд и което с развитието на промишлеността все повече се прехвърля върху машината. Наистина в «Съюза» при наличието на изобразената по-горе организация на земевладението използването на машини е невъзможно и затова съгласните със себе си крепостни селяни предпочитат да се споразумяват помежду си за тези работи. Що се отнася до «президентите» и «министрите», Санчо — *this poor localized being***, както би се изразил Оуен — съди

* — непроеизводителен труд. *Ред.*

** — това мизерно местно-ограничено същество. *Ред.*

за тях само по непосредствено заобикалящата го среда.

Тук, както и навсякъде, на Санчо не му върви с неговите практически примери. Така той мисли, че «никой не може да създаде вместо Тебе Твоите музикални произведения, да завърши нахвърляните от Тебе картини. Никой не може да създаде произведенията на Рафаел вместо самия него.» Обаче Санчо е можел да знае, че не самият Моцарт, а друг композитор е написал по-голямата част от Моцартовия «Реквием» и го завършил, че Рафаел е «изпълнил» сам нищожна част от своите фрески.

Той си въобразява, че тъй наречените организатори на труда¹⁶ искали да организират цялата дейност на всеки индивид, докато именно те правят разлика между непосредствено производителен труд, който трябва да бъде организиран, и не непосредствено производителен труд. Що се отнася до последния вид труд, организаторите съвсем не са мислили, както си въобразява Санчо, че всеки трябва да изпълнява труда на Рафаел, а че всеки, у когото се крие един Рафаел, трябва да има възможност безпрепятствено да се развива. Санчо си въобразява, че Рафаел е създал своите картини независимо от съществуващото по негово време в Рим разделение на труда. Ако сравни Рафаел с Леонардо да Винчи и Тициан, той може да види до каква степен художествените произведения на първия са били обусловени от възникналия под флорентинско влияние тогавашен разцвет на Рим, произведенията на Леонардо — от обстановката във Флоренция, а по-късно трудовете на Тициан — от развитието на Венеция, което имало съвсем друг характер. Рафаел, както и всеки друг художник, е бил обусловен от постигнатите преди него технически успехи в изкуството, от организацията на обществото и разделениято на труда в неговата местност и най-после от разделениято на труда във всички страни, с които неговата местност е имала връзки. Ще успее ли индивид като Рафаел да развие своя талант, зависи изцяло от търсенето, което на свой ред зависи от разделениято на труда и от породените от него условия за образование на хората.

Провъзгласявайки единствеността на научния и художествения труд, Щирнер стои тук още далеч под равнището на буржоазията. Сега вече е признато за необходимо да се организира тази «единствена» дейност. Орас Верне нямаше да има време да създаде и една десета от

своите картини, ако ги бе разглеждал като работи, които «може да извърши само този Единствен». Огромното търсене на водевили и романи в Париж извика на живот една организация на труда за тяхното производство, която все още дава по-добри неща от нейните «единствени» конкуренти в Германия. В астрономията хора като Араго, Хершел, Енке и Бесел сметнаха за необходимо да се организират за съвместни наблюдения и едва след това получиха някои сносни резултати. В историографията за «Единствения» е абсолютно невъзможно да създаде нещо, а французите и в тази област отдавна надминаха другите народи благодарение на организацията на труда. Впрочем ясно е, че всички тези организации, основани върху съвременното разделение на труда, все още довеждат до крайно ограничени резултати, представлявайки крачка напред само в сравнение с досегашната тясна обособеност.

Освен това необходимо е още да се изтъкне специално, че Санчо смесва организацията на труда с комунизма и дори се чуди защо «комунизмът» не му дава отговор на неговите съмнения по повод на тази организация. Така гасконският селски момък се чуди защо Араго не може да му каже на коя звезда господ бог е въздигнал своя престол.

Изключителната концентрация на художествен талант в отделни индивиди и свързаното с това задушаване на този талант в широката маса е последица от разделието на труда. Ако дори при известни обществени отношения всеки индивид беше отличен живописец, това съвсем не би изключвало възможността всеки да бъде и оригинален живописец, така че и тук разликата между «човешки» и «единствен» труд се свежда до проста безсмислица. Във всеки случай при комунистическа организация на обществото отпада подчинението на художника на местната и националната ограниченост, което изцяло произтича от разделието на труда, а също и затварянето на художника в рамките на определено изкуство, благодарение на което той е изключително живописец, скулптор и т. н., така че вече само названието на неговата дейност достатъчно изразява ограничеността на неговото професионално развитие и зависимостта му от разделието на труда. В комунистическото общество няма живописци, а най-много хора, които между другото се занимават с живопис.

Санчовата организация на труда ясно показва до каква степен всички тези философски рицари на «субстанцията» се задоволяват просто с фрази. Толкова прославяното от всички тях подчинение на «субстанцията» на «субекта», свеждането на «субстанцията», господстваща над «субекта», до проста «акциденция» на този субект се оказва «празен брътвеж». Ето защо те постъпват благоразумно, като не се спират по-дълго върху разделението на труда, върху материалното производство и материалното общуване, от които именно зависи подчинението на индивидите на определени отношения и на определен вид дейност. У тях изобщо цялата работа се свежда до това, че съчиняват нови фрази за тълкуване на съществуващия свят, които толкова по-определено вземат характер на смешно самохвалство, колкото повече те си въобразяват, че са се издигнали високо над света, и колкото повече противопоставят себе си на света. Печален пример за това е Санчо.

Отношението на «ползност», което в «Съюза» трябва да бъде *единственото* отношение между индивидите, веднага се преобразува във взаимно «изяждане». «Съвършените християни» на «Съюза» изяждат, разбира се, и причастие, само че не един с друг, а изяждайки се един друг.

В каква степен тази теория на взаимната експлоатация, която Бентам излагаше до втръсване, можеше още в началото на този век да се смята за изминал етап на миналия век доказва Хегел в своята «Феноменология». Виж там главата «Борбата на просвещението със суеверието», където теорията за ползността се изобразява като последния резултат от просвещението. — Явно неслепото свеждане на всички многообразни човешки взаимоотношения до *единственото* отношение на ползност, тази явно метафизична абстракция произтича от това, че в съвременното буржоазно общество всички отношения са практически подчинени само на едно абстрактно парично-търгашеско отношение. Тази теория възникна у Хобс и Лок в епохата на първата и втората английска революция, тези първи битки, с които буржоазията завоюва политическата власт. У писателите-икономисти тя се среща, разбира се, и по-рано като мълчалива предпоставка. Истинска наука за тази теория на ползността

е политическата икономия; тя придобива своето истинско съдържание у физиократите, които за пръв път превърнаха политическата икономия в система. Още у Хелвещий и Холбах ние намираме идеализация на това учение, която напълно съответствува на опозиционната роля на френската буржоазия преди революцията. У Холбах цялата дейност на индивидите в тяхното взаимно общуване, например говорът, любовта и т. н., се изобразява като отношение на полезност и използване. Следователно действителните отношения, от които той изхожда, са говорът, любовта, определени прояви на определени свойства на индивидите. Но тук тези отношения нямат *специфичното* си значение, а служат като израз и проява на едно трето, поставено на тяхно място отношение, именно *отношението на полезност или използване*. Това *перифразиране* престава да бъде безсмислено и произволно едва тогава, когато за индивида неговите отношения имат значение не сами по себе си, не като самодейна проява, а като маски, обаче не на категорията използване, а на една действителна трета цел и отношение, наричано отношение на полезност.

Словесният маскарад има смисъл само тогава, когато той е несъзнателен или съзнателен израз на действителен маскарад. В този случай отношението на полезност има напълно определен смисъл, а именно, че аз извличам полза за себе си, причинявайки вреда на другото (*exploitation de l'homme par l'homme**); по-нататък в този случай ползата, която аз извличам от едно отношение, е изобщо чужда на това отношение, така както по-горе, когато говорихме за способността, ние видяхме, че от всяка способност се изисква чужд на нея продукт, едно отношение, определяно от обществените отношения — и то е именно отношението на полезност. Всичко това действително е така при буржоата. За него само *едно* отношение има самостоятелно значение — отношението на експлоатация; всички други отношения съществуват за него само дотолкова, доколкото той може да ги субсумира под това единствено отношение, и дори там, където той среща отношения, които не могат направо да бъдат подчинени на отношението на експлоатация, той ги подчинява на това отношение най-малкото в своето въображе-

* — експлоатация на човек от човека. *Ред.*

ние. Материалният израз на тази полза са парите, представителят на стойността на всички неща, хора и обществени отношения. Впрочем от пръв поглед се вижда, че категорията «използване» е абстрахирана от действителните отношения на общуване, в каквито аз се намирам с други хора, а съвсем не от рефлексията и само от волята, че след това — посредством чисто спекулативен метод — тези отношения се представят, обратно, за действителност на тази абстрахирана от самите тях категория. Съвсем по същия начин и със същото право Хегел изобрази всички отношения като отношения на обективния дух. Следователно теорията на Холбах е исторически правомерна философска илюзия за възходящата тогава във Франция буржоазия, чиято жажда за експлоатация още можеше да се изобразява като жажда за пълно развитие на индивидите в условията на общуване, освободено от старите феодални окови. Впрочем освобождението, както го разбира буржоазията, т. е. конкуренцията, беше за XVIII век единственият възможен начин да се открие за индивидите ново поприще за по-свободно развитие. Теоретическото провъзгласяване на съзнанието, съответстващо на тази буржоазна практика — съзнанието за взаимна експлоатация, — за всеобщо взаимоотношение на всички индивиди беше също така смела и открита крачка напред, беше *просвещение*, разкриващо земния смисъл на политическото, патриархалното, религиозното и идилическото одеяние на експлоатацията при феодализма, одеяние, което съответствуваше на тогавашната форма на експлоатация и беше систематизирано особено от теоретиките на абсолютната монархия.

Дори Санчо да беше направил в своята «Книга» също-то, което направиха в миналия век Хелвеций и Холбах, и това би било смешен анахронизъм. Но ние вече видяхме, че на мястото на дейния буржоазен егонизъм той поставя самохвален, съгласен със себе си егонизъм. Неговата единствена — и то против волята му и без негово знание — заслуга се състои в това, че той изразява въжделенията на съвременните германски дребни буржоа, които се стремят да станат истински буржоа. Напълно естествено е, че на дребнавостта, боязънта и ограничеността на практическите прояви на тия бюргери съответствува кресливото, бомбастично и нескромно самохвалство на «Единствения» между техните философски представители;

на действителните взаимоотношения на тези бюргери напълно подхожда, че те не искат и да знаят за своя теоретически фанфарон и той нищо не знае за тях, че те са несъгласни един с друг и той е принуден да проповядва съгласния със себе си егонизъм. Сега Санчо може би ще разбере с каква пъпна връв е свързан неговият «Съюз» с Митническия съюз¹⁹.

Успехите на теорията на полезността и експлоатацията, нейните различни фази са тясно свързани с различните периоди на развитието на буржоазията. У Хелвещий и Холбах по своето действително съдържание тя никога не е излизала далеч извън рамките на перифразиране начина на изразяване на писателите от времето на абсолютната монархия. У тях тя беше само друг начин на изразяване; по-скоро желание да се сведат всички отношения до отношението на експлоатацията, да се обясни общуването на хората, като се изхожда от техните материални потребности и от начините за тяхното задоволяване — по-скоро това желание, отколкото неговото осъществяване. Задачата беше поставена. Хобс и Лок имаха пред очи както предишното развитие на холандската буржоазия (те и двамата са живели известно време в Холандия), така и първите политически акции на английската буржоазия, чрез които тя разкъса рамките на местната и провинциалната ограниченост, и едно сравнително развито вече стъпало на манифактурата, морската търговия и колонизацията; това се отнася особено до Лок, чиито съчинения се отнасят към първия период на английската политическа икономия, периода на възникването на акционерните дружества, Английската банка и морското господство на Англия. У тях, и особено у Лок, теорията на експлоатацията е още непосредствено свързана с икономическото съдържание.

Хелвещий и Холбах вече имаха пред себе си освен английската теория и предшествувалото я развитие на холандската и английската буржоазия също и френската буржоазия, която още се бореше за своето свободно развитие. Характерният за целия XVIII век комерчески дух бе обхванал особено във Франция всички класи във формата на спекулация. Финансовите затруднения на правителството и произтичащите оттук спорове за данъчното облагане занимаваха още тогава цяла Франция. Към това се присъединяваше и обстоятелството, че Париж през

XVIII век беше единственият световен град, единственият град, в който ставаше лично общуване на представителите на всички нации. Тези предпоставки, съединени с по-универсалния характер, който изобщо е присъщ на французите, придадоха на теорията на Хелвеций и Холбах нейната своеобразна универсална окраска, но същевременно я лишиха от положителното икономическо съдържание, което намираме още у англичаните. Теорията, която у англичаните беше просто констатиране на един факт, става у французите философска система. Тази лишена от положително съдържание универсалност, която намираме у Хелвеций и Холбах, се различава съществено от пълнотата на съдържанието, която за пръв път се проявява у Бентам и Мил. Първата теория съответствува на борещата се, още неразвита буржоазия, втората — на господстващата и развита буржоазия.

Съдържанието на теорията на експлоатацията, което Хелвеций и Холбах оставиха настрана, беше развито и систематизирано от физиократите — съвременници на Холбах; но тъй като последните се базираха на неразвитите икономически отношения на Франция, където още не беше сломен феодализмът, при който главна роля играе земевладението, те бяха до такава степен в плен на феодалните възгледи, че смятаха земевладението и земеделския труд за онази [производителна сила], която определя целия обществен строй.

Теорията на експлоатацията дължи по-нататъшното си развитие в Англия на Годуин и особено на Бентам, който отново постепенно включваше в своето зрительно поле оставеното от французите настрана икономическо съдържание, колкото повече буржоазията си пробиваше път в Англия и във Франция. «Политическата справедливост» на Годуин беше написана през времето на терора, а главните произведения на Бентам — през време на френската революция и след нея, едновременно с развитието на едрата промишленост в Англия. Пълното съединение на теорията за полезността с политическата икономия ние намираме най-после у Мил.

Политическата икономия, която преди се разработваше или от финансиста, банкери и търговци, т. е. изобщо от лица, които непосредствено имаха работа с икономическите отношения, или от всестранно образовани хора като Хобс, Лок, Юм, за които тя имаше значение

като клон на енциклопедичното знание — тази политическа икономия се превърна в отделна наука едва благодарение на физиократите и оттогава започна да се разработва като такава. Като отделна специална наука тя включи в себе си останалите — политически, юридически и т. н. — отношения до такава степен, че ги сведе до икономически отношения. Но тя смяташе това подчинение на всички отношения само за една страна на последните, а в останалото им оставяше и самостоятелно значение извън политическата икономия. Пълното подчинение на всички съществуващи отношения на отношението на полезност, безусловното издигане на това отношение на полезност в единствено съдържание на всички други отношения намираме за пръв път у Бентам, у когото след френската революция и след развитието на едрата промишленост буржоазията се явява вече не като отделна класа, а като класа, чиито условия за съществуване са условия за съществуване на цялото общество.

След като бяха изчерпани сантименталните и моралните перифрази, които у французите образуваха цялото съдържание на теорията на полезността, за нейното по-нататъшно развитие оставаше още само да се отговори на въпроса, как е възможно използването, експлоатацията на индивидите и отношенията. Между това отговорът на този въпрос беше вече даден в политическата икономия, така че единствено възможната крачка напред се състоеше в това да се включи в тази теория икономическо съдържание. Тази крачка направи Бентам. Но в политическата икономия вече беше изказана мисълта, че главните отношения на експлоатация се определят независимо от волята на отделните лица от производството изобщо и че отделните индивиди ги заварват готови. Ето защо на теорията на полезността не оставаше никакъв друг обект за спекулативни размишления освен позицията на отделните лица относно тези главни обществени отношения освен частната експлоатация на наличния свят от отделните индивиди. В това отношение Бентам и неговата школа се разпростряха в обширни морални разсъждения. Благодарение на това цялата критика на съществуващия свят чрез теорията на полезността също придоби ограничен характер. Затворена в кръга на буржоазните условия, на нея ѝ останаха да критикува само ония отношения, които бяха наследени от някоя минала епоха и пречеха на раз-

витнето на буржоазията. Ето защо, макар теорията на полезността да установява връзката на всички съществуващи отношения с икономическите, тя прави това само ограничено.

Теорията на полезността имаше от самото начало характер на теория на общополезността, обаче от тази страна тя се изпълни със съдържание едва тогава, когато започнаха да се разглеждат икономическите отношения, особено разделението на труда и размяната. При разделението на труда частната дейност на отделното лице става общополезна; Бентамовата общополезност се свежда до същата общополезност, която изобщо се проявява в конкуренцията. Благодарение на това, че бяха включени икономическите отношения на поземлената рента, печалбата и работната заплата, започнаха да се разглеждат и определени отношения на експлоатация, прилагана от отделни класи, тъй като начинът на експлоатация зависи от жизненото положение на експлоатиращия. Дотук теорията на полезността можеше да се опира на определени обществени факти, обаче по-нататъшните ѝ разсъждения за начина на експлоатация се свеждат до празно морализиране.

Икономическото съдържание постепенно превърна теорията на полезността в проста апология на съществуващото, в доказване на това, че при съществуващите условия сегашните отношения на хората един към друг били най-изгодни и най-общополезни. Такъв характер има тя у всички най-нови икономисти.

Но ако теорията на полезността имаше поне предимството, че в нея се набелязва връзката на всички съществуващи отношения с икономическите основи на обществото, то у Санчо тя е изгубила всякакво положително съдържание; откъсната от всички действителни отношения, тя се свежда у него до празната илюзия на отделния бюргер за неговата лична «съобразителност», с която той смята да експлоатира света. Впрочем Санчо само в много малко места се занимава с теорията на полезността дори в този разводнен вид; почти цялата «Книга» е изпълнена, както видяхме, със съгласния със себе си егонизъм, т. е. с илюзията за тази илюзия на дребния буржоа. Но както ще видим, Санчо превръща в края на краищата дори тези малко места в празни фрази.

Философията, която проповядва насладата, е толкова древна в Европа, колкото и школата на киренайците. Както в древността *гърците*, така в ново време *французите* са пионерите на тази философия, и то на същото основание, защото техният темперамент и тяхното общество особено ги предразполага към наслада. Философията на насладата винаги е била само остроумна фразеология на известни обществени кръгове, които са имали привилегията на насладата. Като се абстрахираме от това, че начинът и съдържанието на тяхната наслада винаги са се определяли от целия строй на останалото общество и са страдали от всичките му противоречия, философията на насладата ставаше празна *фраза*, щом започваше да претендира за всеобщо значение и се провъзгласяваше за светоглед на обществото изобщо. Тя падаше в тези случаи до равнището на назидателно морализиране, до софистично разкрасяване на съществуващото общество или се превръщаше в своята противоположност, обявявайки за наслада един недобро-волен аскетизъм.

В ново време философията на насладата възникна с упадъка на феодализма и с превръщането на феодалната земевладелска аристокрация в жадната за наслади и разточителна дворцова аристокрация от времето на абсолютната монархия. У тази аристокрация философията на насладата запазва още формата на непосредствен наивен светоглед, който е получил израз в мемоари, стихове, романи и т. н. Тя става истинска философия едва у някои писатели на революционната буржоазия, които, от една страна, по своето образование и начин на живот бяха свързани с дворцовата аристокрация, а от друга — споделяха по-общия начин на мислене, който произтичаше от по-общите условия на съществуване на буржоазията. Поради това те получиха признание и от двете класи, марки и от съвсем различни гледища. Ако у аристокрацията тази фразеология се прилага изключително към висшето съсловие и към условията на живот на това съсловие, то буржоазията я обобщава и прилага към всеки индивид без разлика; по този начин буржоазията абстрахира теорията на насладата от жизнените условия на тези индивиди, превръщайки я в плоска и лицемерна морална доктрина. Когато аристокрацията беше съборена от по-нататъшния ход на развитието и буржоазията влезе в конфликт със своята противоположност — пролетариата,

аристокрацията стана лицемерно-религиозна, а буржоазията — възвишено-морална и строга в своите теории или изпадна в споменатото по-горе лицемерие, макар че на практика аристокрацията съвсем не се отказа ст насладите, а у буржоазията насладата взе дори официална икономическа форма — формата на *лукс*.

Връзката на насладите на индивидите от всяка епоха с класовите отношения и с пораждащите ги условия на производство и общуване, в които тези индивиди живеят, ограничеността на досегашните форми на наслаждение, които се намирали във от действителното съдържание на живота на хората и в противоречие с него, връзката на всяка философия на насладата с достъпните ѝ действителни наслади и лицемерието на подобна философия, която се отнася към всички индивиди без разлика — всичко това, разбира се, можеше да бъде разкрито едва тогава, когато можеше да се пристъпи към критика на условията на производство и общуване на досегашния свят, т. е. когато противоположността между буржоазията и пролетариата породила комунистическите и социалистическите възгледи. С това беше произнесена смъртната присъда на всякакъв морал — бил той морал на аскетизма или на насладата.

В действителност ставало, разбира се, така, че хората си завоювали свободата всеки път дотолкова, доколкото им диктувал и позволявал не техният идеал за човека, а съществуващите производителни сили. В основата на всички досегашни освобождения са лежали обаче ограничени производителни сили; обусловеното от тези производителни сили недостатъчно за цялото общество производство правело възможно едно развитие само тогава, когато едни лица задоволявали своите потребности за сметка на други и по този начин едни — малцинството — получили монопола на развитието, а други — мнозинството — поради постоянната борба за задоволяване на най-необходимите потребности били временно (т. е. до пораждането на нови революционизиращи производителни сили) лишени от възможността за каквото и да било развитие. Така обществото се е развивало досега винаги в рамките на една противоположност, която в древността е била противоположността между свободните и робите, в сред-

ните векове — между аристокрацията и крепостните, в ново време — между буржоазията и пролетариата. С това се обяснява, от една страна, ненормалният, «нечовешкият» начин, по който потиснатата класа задоволявала своите потребности, а от друга — тесните рамки, в които се развивало общуването, а с него и цялата господстваща класа; тази ограниченост на развитието се състои следователно не само в изключването на една класа от развитието, но и в умствената ограниченост на изключващата класа; «нечовешкото» се наблюдава и в господстващата класа. — Това така наречено «нечовешко» е също такъв продукт на съвременните отношения, както и «човешкото»; то е тяхната отрицателна страна, бунтът, който не се базира на нова революционна производителна сила и който е насочен срещу основаните върху съществуващите производителни сили господстващи отношения и срещу съответстващия им начин на задоволяване на потребностите. Положителният израз «човешки» съответствува на определени, *господстващи* на известно стъпало на развитие на производството отношения и на обусловения от тях начин на задоволяване потребностите, както отрицателният израз «нечовешки» съответствува на опитите да се отрекат в съществуващия начин на производство тези господстващи отношения и господстващият при тях начин на задоволяване потребностите, опити, които се пораждат всеки ден отново от същото стъпало на развитие на производството.

Индивидите винаги и при всички обстоятелства «са изхождали *от себе си*», но тъй като те не са били *единствени* в смисъл да не се нуждаят от каквато и да било връзка един с друг и тъй като техните *потребности*, т. е. природата им и начинът за задоволяването им, са ги свързвали един с друг (отношение между половете, размяна, разделение на труда), те е *трябвало* да влизат в отношения един с друг. Но тъй като те влизали в общуване помежду си не като чисти Аз, а като индивиди, намиращи се на определено стъпало на развитие на своите производителни сили и потребности, и тъй като това общуване на свой ред определяло производството и потребностите, то именно личното, индивидуалното отношение на индивидите един към друг; тяхното взаимно отношение като ин-

дивиди създадо — и всеки ден отново създава — съществуващите отношения. Те влизали в общуване един с друг като това, което са били, те изхождали «от себе си», каквито са били, независимо от своя «светоглед». Този «светоглед» — дори така изкривен, както е у философите — винаги се е определял, разбира се, само от техния действителен живот. Оттук, разбира се, следва, че развитието на един индивид е обусловено от развитието на всички други индивиди, с които той се намира в пряко или косвено общуване, и че различните поколения индивиди, които влизат в отношение един с друг, са свързани помежду си, че физическото съществуване на по-късните поколения се определя от техните предшественици, че тези по-късни поколения наследяват натрупаните от предшествуващите ги поколения производителни сили и форми на общуване, което определя техните собствени взаимоотношения. С една дума, ние виждаме, че се извършва развитие и че историята на един отделен индивид съвсем не може да бъде откъсната от историята на предшествуващите го или съвременните му индивиди, а се определя от нея.

Превръщането на индивидуалното отношение в неговата противоположност — в чисто вещно отношение, различаването на индивидуалност и случайност от самите индивиди представлява, както вече показахме, исторически процес и на различни стъпала на развитието взема различни, все по-резки и универсални форми. В съвременната епоха господството на вещните отношения над индивидите, смазването на индивидуалността от случайността взе най-рязка, най-универсална форма и по този начин постави пред съществуващите индивиди напълно определена задача. То постави пред тях задачата вместо господството на отношенията и на случайността над индивидите да се установи господство на индивидите над случайността и отношенията. То не постави, както си въобразява Санчо, искането «Аз да Се развива», което всеки индивид е правил досега и без добрия съвет на Санчо, а властно диктува освобождението от един напълно определен начин на развитие. Тази диктувана от съвременните отношения задача съвпада със задачата за организиране на обществото на комунистически начала.

Ние вече показахме по-горе, че унищожението на обособяването на отношенията в противовес на индивидите,

на подчиняването на индивидуалността на случайността, на подчиняването на личните отношения на индивидите на общите класови отношения и т. н. се обуславя в последна сметка от унищожението на разделението на труда. Ние показахме също, че унищожението на разделението на труда се обуславя от развитието на общуването и на производителните сили до такава универсалност, когато частната собственост и разделението на труда стават окови за тях. Ние показахме по-нататък, че частната собственост може да бъде унищожена само при условие на всестранно развитие на индивидите, тъй като заварените форми на общуване и производителни сили са всестранни и само всестранно развиващи се индивиди могат да ги присвоят, т. е. да ги превърнат в своя свободна жизнедейност. Ние показахме, че съвременните индивиди *трябва* да унищожат частната собственост, тъй като производителните сили и формите на общуване са се развили толкова, че при господството на частната собственост са станали разрушителни сили, и тъй като противоположността между класите е достигнала своите крайни предели. Най-после ние показахме, че унищожението на частната собственост и на разделението на труда е същевременно обединяване на индивидите върху дадената от съвременните производителни сили и от световните сношения основа.

В комунистическото общество — единственото общество, в което самобитното и свободното развитие на индивидите престава да бъде фраза — това развитие се обуславя именно от връзката на индивидите, връзка, която се състои отчасти в икономически предпоставки, отчасти в необходимата солидарност на свободното развитие на всички и най-после в универсалния характер на дейността на индивидите върху основата на наличните производителни сили. Тук следователно става дума за индивиди на определено историческо стъпало на развитие, а съвсем не за които и да било случайни индивиди, да не говорим за неизбежната комунистическа революция, която сама е общо условие за тяхното свободно развитие. Съзнанието на индивидите за техните взаимоотношения ще стане, разбира се, съвсем друго и поради това няма да бъде нито «принципът на любовта» или *dévouement*, нито егоизмът.

Една от най-трудните задачи за философите е да ся-
зат от света на мисълта в действителния свят. *Езикът*
е непосредствената действителност на мисълта. Както
философите обособиха мисленето в самостоятелна сила,
така те трябваше да обособят и езика в самостоятелно, осо-
бено царство. Това е тайната на философския език, в
който мислите, изразени с думи, имат свое собствено съ-
държание. Задачата за слизване от света на мислите в
действителния свят се превръща в задача за слизване от
висотите на езика в живота.

Ние показахме, че обособяването на мислите и идеите
в самостоятелни сили е следствие на обособяването на
личните отношения и връзки между индивидите. Ние по-
казахме, че изключителното систематично занимание с
тези мисли, практикувано от идеолозите и философите,
а значи и систематизирането на тези мисли е следствие
на разделението на труда и че специално немската фило-
софия е следствие на германските дребнобуржоазни от-
ношения. Философите е трябвало само да сведат своя
език до обикновения език, от който той е абстрахиран,
за да познаят в него изопачения език на действителния
свят и да разберат, че нито мислите, нито езикът обра-
зуват сами по себе си особено царство, че те са само *прояви*
на действителния живот.

Същото отношение, което проследихме в първия том
(ср. «Свети Макс», «Политическият либерализъм») между
съществуващите досега немски либерализъм и френското
и английското буржоазно движение, съществува и между
немския социализъм и пролетарското движение във Фран-
ция и Англия. Наред с немските комунисти се появиха
редица писатели, които възприеха някои френски и ан-
глийски комунистически идеи и ги смесиха със своите
немско-философски предпоставки. Тези «социалисти» —
или «истински социалисти», както те сами се наричат —
виждат в задграничната комунистическа литература не
израз и продукт на определено действително движение, а
чисто теоретически съчинения, които — напълно така,
както те си представят възникването на немските фило-
софски системи — са възникнали от «чистата мисъл».
Те не се замислят над това, че в основата на тези съчи-
нения, дори когато проповядват системи, лежат прак-

тическите потребности, лежи съвкупността от жизнените условия на определена класа в определени страни. Те вземат на вяра илюзията на някои от тези литературни представители на партията, като че ли у тях става дума за «най-разумния» обществен строй, а не за потребностите на определена класа и определена епоха. Немската идеология, в плен на която се намират тези «истински социалисти», не им позволява да съгледат действителното отношение. Тяхната дейност по отношение на «ненаучните» французи и англичани се свежда до това — преди всичко да предизвикат у немската публика надлежното презрение към повърхностността или «грубия» емпиризъм на тези чужденци, да възпеят «немската наука» и да ѝ припишат мисията — да изнесе най-после на бял свят истината на комунизма и социализма, да покажат абсолютния, «истинския социализъм». И те незабавно се залавят за работа, за да изпълнят тази мисия в качеството си на представители на «немската наука», макар че в повечето случаи тази «немска наука» си остана за тях почти толкова чужда, колкото и произведенията на французите и англичаните в оригинал — произведения, които те познават само по компилациите на Щайн, Елкерс²⁰ и т. п. В какво се състои тази «истина», която те приписват на социализма и комунизма? С помощта на немската, и особено на Хегеловата и Фойербаховата идеология те се опитват да изяснят идеите на социалистическата и комунистическата литература, които за тях са съвсем неизясними — отчасти вследствие на това, че те не познават дори чисто литературната връзка на тези идеи, а отчасти вследствие на споменатото погрешно разбиране на тази литература от тяхна страна. Те откъсват комунистическите системи, както и комунистическите критически и полемични съчинения от реалното движение, прост израз на което са те, и след това ги поставят в съвсем произволна връзка с немската философия. Те откъсват съзнанието на определени, исторически обусловени области на живота от самите тези области и прилагат към него мярката на истинското, абсолютното, т. е. немско-философското съзнание. Те напълно последователно превръщат отношенията на дадени определени индивиди в отношения на «Човека», те тълкуват мислите на тези определени индивиди за собствените им отношения в смисъл че те били мисли за «Човека». С това те се връщат

от реалната историческа почва на почвата на идеологията, а тъй като те не познават действителната връзка, не им е трудно — с помощта на «абсолютния» или на друг идеологически метод — да конструират фантастична връзка. Този превод на френските идеи на езика на немските идеолози и тази произволно изфабрикувана връзка между комунизма и немската идеология — ето кое образува така наречения «истински социализъм», който гръмогласно се обявява за «гордост на нацията и предмет на завист за всички съседни народи» — както казват торите по повод на английската конституция.

И така този «истински социализъм» не е нищо друго освен преображението на пролетарския комунизъм и повече или по-малко родствените му партии и секти във Франция и Англия на небето на немския дух, и както ще видим, също и на немското сърце. «Истинският социализъм, който уверява, че се основавал върху «науката», е и самият преди всичко някаква екзотерична наука; неговата теоретическа литература съществува само за ония, които са посветени в тайнствата на «мислещия дух». Но той има и екзотерична литература; интересувайки се от обществените, екзотерични отношения, той трябва дори само затова да води своего рода пропаганда. В тази екзотерична литература той апелира вече не към немския «мислещ дух», а към немското «сърце». А това е толкова по-лесно за истинския социализъм, защото, интересувайки се вече не от реалните хора, а от «Човека», той е изгубил всякаква революционна страст и вместо нея е провъзгласил всеобщата любов към хората. Ето защо той се обръща не към пролетарните, а към двете най-многочислени категории хора в Германия — към дребните буржоа с техните филантропични илюзии и към идеолозите на същите тези дребни буржоа, към философите и философските възпитаници; той се обръща изобщо към господстващото понастоящем в Германия «обикновено» и необикновено съзнание.

Вследствие на фактически съществуващите сега в Германия отношения беше неизбежно образуването на тази междинна секта, неизбежен беше опитът за компромис между комунизма и господстващите представи. Неизбежно беше и това, че множеството немски комунисти, за които изходна точка беше философията, дойде и продължава да идва до комунизма именно посредством такъв

преход, докато другите, които не са в състояние да се освободят от оковите на идеологията, ще проповядват този «истински социализъм» до самата си кончина. Ето защо ние не можем да знаем дали са останали на гледната точка на «истинския социализъм», или са отишли напред онези от неговите представители, чиито съчинения, които критикуваме по-долу, бяха написани преди известно време. Ние изобщо нямаме нищо против отделните лица, ние разглеждаме само печатни документи като израз на неизбежното за такова бласто като Германия направление.

Но освен това «истинският социализъм» безспорно откри пред масата младогермански белетристи, доктори-чудотворци и други литератори широко поприще за експлоатация на социалното движение. Липсата на действителна, страстна, практическа партийна борба в Германия превърна в началото дори социалното движение в чисто литературно. «Истинският социализъм» е най-съвършеното социално литературно движение, което възникна във от истинските партийни интереси и което сега, след като се формира комунистическата партия, желае да продължава да съществува независимо от нея. От само себе си се разбира, че от момента на възникването на действителна комунистическа партия в Германия «истинските социалисти» ще бъдат принудени все повече да се ограничават в пределите на дребните буржоа — като своя публика, и в кръга на импотентните и пропаднали литератори — като представители на тази публика.

Ако си представим противоположността между комунизма и света на частната собственост в най-груба форма, т. е. в най-абстрактна форма, в която са отстранени всички реални условия на тази противоположност, получава се противоположност между собствеността и липсата на собственост. При такъв подход отстраняването на тази противоположност може да се разглежда като отстраняване на едната или другата нейна страна, като унищожаване на собствеността, при което се получава всеобща липса на собственост или сиромашия, или пък като унищожаване липсата на собственост, което се състои в установяването на истинската собственост. Всъщност обаче на едната страна се намират действителните

частни собственици, а на другата — лишени от собственост комунистически пролетарни. Тази противоположност се изостря с всеки изминал ден и непреодолимо води към криза. Поради това, ако теоретическите представители на пролетариите желаят да постигнат нещо със своята литературна дейност, те преди всичко трябва да се постараат да свършат с всички фрази, които отслабват съзнанието за остротата на тази противоположност — с всички фрази, които замъгляват тази противоположност и дори позволяват на буржоата да се застрахова за всеки случай, да се приближи до комунистите на почвата на филантропичните мечти. Но ние намираме всичките тези лоши свойства в любимите думички на «истинските социалисти», особено в «истинската собственост». Ние отлично знаем, че шепата немски фразьори не ще може да погуби комунистическото движение. Но все пак в такава страна като Германия, където философските фрази имаха от векове известна сила, където липсата на съществуващите у другите народи резки класови противоречия и без това отслабва остротата и решителността на комунистическото съзнание — в такава страна трябва да се действа срещу всевъзможните фрази, които биха могли да разводнят и отслабят още повече съзнанието за най-пълната противоположност между комунизма и съществуващия ред на нещата.

Тази теория на истинската собственост разглежда цялата съществуваща досега *действителна* частна собственост само като привидност, а абстрахираната от тази действителна собственост представа — като *истина* и *действителност* на тази привидност; тя следователно е от край до край идеологична. Тя изразява само по-ясно и определено представите на дребните буржоа, които в своите благодетелни стремежи и благочестиви пожелания също имат предвид премахването на липсата на собственост.

В тази статия ние отново можахме да се убедим какъв ограничен национален миросглед лежи в основата на мнението универсализъм и космополитизма на немците.

Французите и русите имат земя,
Британците имат морето,
А ние владеем царство на сънища
И тук сме, дорде не са ни разбили.

Ний хегемония имаме тук,
Тука, за щастие, ний сме единни;
Други народи на плоска земя
В по-голямата си част се развиха.*

Немците с огромно чувство на самоудовлетворение противопоставят на другите народи това въздушно царство на сънищата, това царство на «същността на човека», обявявайки го за завършък и цел на световната история; на всички поприща те разглеждат своите фантазии като окончателна присъда, която произнасят върху дейността на другите народи, и тъй като навсякъде са способни да бъдат само зрители, наблюдатели, те се смятат за призвани да съдят целия свят, като твърдят, че целият исторически процес постига крайната си цел в Германия. Ние вече неведнъж отбелязахме, че това надутото и безмерно национално високомерие съответствува на твърде жалка, търгашеска и дребнозанаятчийска практика. Ако националната ограниченост е навсякъде противна, то в Германия тя става отвратителна, защото тук, съединена с илюзията, че германците стояли над националната ограниченост и над всички действителни интереси, тя се противопоставя на онези националности, които открито признават своята национална ограниченост и това, че тя се базира на действителни интереси. Впрочем у всички народи упоритото държане за националността се среща сега само между буржоата и техните литератори.

Написано през 1845—1846 г.

Карл Маркс и Фридрих Енгелс.
Съчинения. Т. 3, с. 7—78.

(Подреждането на текстовете е ново, съобразено с резултатите от научните изследвания на ръкописите на Маркс и Енгелс). 179—182, 380—384, 398—403, 406—408, 421—422, 427—429, 436—437, 445—447, 460—461. Т. 42, с. 332—333.

* Хайне. «Германия. Зимна приказка», глава VII.

ФРИДРИХ ЕНГЕЛС

ДИАЛЕКТИКА
НА ПРИРОДАТА

[Извадки]¹

[Скици на плана]

[Скица на общия план²]

1. Исторически увод: в природознанието поради собственото му развитие метафизическото схващане е станало невъзможно.

2. Ход на теоретичното развитие в Германия от времето на Хегел (стария предговор)³. Връщането към диалектиката става несъзнателно, затова противоречиво и бавно.

3. Диалектиката като наука за всеобщата връзка. Главни закони: превръщане на количеството в качество — взаимно проникване на полярните противоположности и превръщането им една в друга, когато са доведени до крайност — развитие чрез противоречието, или отрицание на отрицанието — спираловидна форма на развитието.

4. Връзка между науките. Математика, механика, физика, химия, биология. Сен Симон (Конт) и Хегел.

5. *Areteus** за отделните науки и тяхното диалектическо съдържание:

1) математика: диалектически спомагателни средства и обрати. — Математически безкрайното съществува действително;

2) механика на небето — сега сведена до *процес*. — Механика: изхождано е от инерцията, която е само отрицателен израз на неунищожимостта на движението;

3) физика — преминаване на молекулярните движения едно в друго. Клаузиус и Лошмид;

4) химия: теории. Енергия;

5) биология. Дарвинизъм. Необходимост и случайност.

* Съображения, забележки. Ред.

Скици на плана

6. Граници на познанието. Дюбоа-Реймон и Негели.⁴ — Хелмхолц, Кант, Юм.
7. Механическата теория. Хекел⁵.
8. Душата на пластидула — Хекел и Негели⁶.
9. Наука и преподаване — Вирхов⁷.
10. Клетъчна държава — Вирхов⁸.
11. Дарвинистката политика и дарвинисткото учение за обществото — Хекел и Шмид⁹. Диференциране на човека чрез *труда*. — Прилагане на политическата икономия към природознанието. Хелмхолцовата «*работа*» («Популярни лекции», II)¹⁰.

[Скица на частичния план¹¹]

1. Движението изобщо.
 2. Привличане и отблъскване. Пренасяне на движение.
 3. Прилагане тук [закона] за запазването на енергията. Отблъскване + привличане. — Приток на отблъскване = енергия.
 4. Тежест — небесни тела — земна механика.
 5. Физика. Топлина. Електричество.
 6. Химия.
 7. Резюме.
 - а) Пред 4: Математика. Безкрайна линия. + и — са равни.
 - б) При астрономията: работата, произвеждана от приливната вълна.
- Двойко изчисление у Хелмхолц, II, с. 120¹². «Силите» у Хелмхолц, свит. II, с. 190¹³.

[Статии и глави]

Увод¹⁴

Съвременното изследване на природата — единственото, което стигна до научно, систематично, всестранно развитие в противоположност на гениалните натурфилософски догадки на древните и на крайно важните, но спорадични и в по-голямата си част безрезултатно изчезнали открития на арабите — съвременното изследване на природата, както и цялата нова история, датира от оная величава епоха, която ние, германците, по сполетялото ни тогава национално нещастие наричаме Реформация, французите — Ренесанс, а италианците — Чинквеченто*, и съдържанието на която никое от тези наименования не изразява изчерпателно. Това е епохата, която започва от втората половина на XV в. Кралската власт, опирайки се на градските жители, сломи мощта на феодалната аристокрация и създаде големите — всъщност основани върху националността — монархии, в които започнаха да се развиват съвременните европейски нации и съвременното буржоазно общество; и докато граждани и аристократи продължаваха да се дърпат за косите, Селската война в Германия пророчески посочи бъдещите класови борби, защото в тази война на сцената излязоха не само въстаналите селяни — това не беше вече нещо ново, — но зад тях се показаха и предшествениците на съвременния пролетариат с червено знаме в ръка и с искане за общност на имотите на уста. В спасените при падането на Византия ръкописи и в изровените от развалините на Рим антични статуи пред изумения Запад се възправи един нов свят — гръцката древност; пред нейните светли образи изчезнаха призраците на седновековието; в Италия настъпи невиджан разцвет на изкуството, който ся-

* Буквално: петстотияте години, т. е. петнадесети век. *Ред.*

ваш беше отблясък на класическата древност и който вече никой не можа да достигне. В Италия, Франция, Германия възникна нова, първата съвременна литература; Англия и Испания скоро след това преживяха класическата епоха на своята литература. Рамките на стария orbis terrarum* бяха разчупени; едва сега всъщност беше открита Земята и положена основата за по-късната световна търговия и за преминаване на занаятчийството в манифактурата, която от своя страна стана изходна точка на съвременната едра индустрия. Духовната диктатура на църквата беше сломена; германските народи в мнозинството си направо я отхвърлиха и приеха протестантството, докато при романските народи все повече пускаше корени възприетото от арабите и подхранвано от новооткритата гръцка философия жизнерадостно свободомислие, което подготви материализма на XVIII век.

Това беше най-големият прогресивен преврат, който човечеството беше преживяло дотогава, епоха, която имаше нужда от титани и роди титани, титани по сила на мисълта, по страст и характер, по многостранност и ученост. Хората, които положиха основите на съвременното господство на буржоазията, бяха всичко друго, само не буржоазно ограничени. Напротив, те бяха повече или по-малко облъхани от приключенския дух на времето. Тогава не е имало почти нито един значителен човек, който да не е правил далечни пътешествия, да не е говорил четири-пет езика, да не е блестял в няколко области. Леонардо да Винчи е бил не само велик художник, но и велик математик, механик и инженер, на когото дължим важни открития от най-различните клонове на физиката; Албрехт Дюрер е бил художник, гравьор, скулптор, архитект и освен това създал фортификационна система, която съдържа някои идеи, които много по-късно бяха подхванати от Монталамбер и от новото германско учение за фортификацията. Макиавели е бил държавник, историк, поет и същевременно първият достоен за споменаване военен писател от новото време. Лутер очисти авгиевите обори не само на църквата, но и на немския език, създаде съвременната немска проза и съчини текста и мелодията на онзи изпълнен с увереност в победата хорал, който

* Буквално: кръг на земите; така древните римляни наричали света, Земята. *Ред.*

стана «Марсилезата» на XVI в.¹⁶ Героите на онова време още не бяха станали роби на разделението на труда, чието влияние, пораждащо ограниченост и едностранчивост, нис тъй често забелязваме у техните следовници. Но особено характерно за тях е, че те почти всички изцяло живеят с интересите на своето време, живо участвуват в практическата борба, вземат страна и се борят кой със слово и перо, кой с меч, а някои и с едното, и с другото. Оттук означи пълнота и сила на характера, които ги правят цялостни хора. Кабинетните учени са изключение: това са или хора от втори и трети ранг, или предпазливи филистери, които не искат да си опарят пръстите.

Изследването на природата също протичаше тогава в обстановката на всеобща революция и самото то беше изцяло революционно: та нали трябваше да си извоюва правото на съществуване. Заедно с великите италианци, от които започва новата философия, то даде своите мъченици на кладите и в тъмниците на инквизицията. И характерно е, че протестантите надминаваха католиците в преследването на свободното изследване на природата. Калвин изгори Сервет, когато той беше пред откриването на кръвообръщението, и при това нареди да го пекат жив два часа, докато инквизицията се задоволи поне просто да изгори Джордано Бруно.

Революционен акт, с който изследването на природата обяви своята независимост и сякаш повтори Лутеровото изгаряне на папската була, беше издаването на безсмъртното произведение, с което Коперник — иаистина плахо и, тъй да се каже, едва на смъртния си одър — призова църковния авторитет на двубой по въпросите на природата¹⁶. Оттогава датира освобождаването на изследването на природата от теологията, макар изясняването на отделните взаимни претенции да продължи до наши дни, а в някои главни далеч още да не е завършено. Но оттогава с гигантски крачки започнаха да се развиват и науките и това развитие се засилваше, ако може така да се каже, пропорционално на квадрата на разстоянието (по време) от своята изходна точка. Като че ли трябваше да се докаже на света, че от този момент нататък за висшия продукт на органичната материя, човешкия дух, важи един закон за движението, обратен на закона за движението на неорганичната материя.

Главната работа в настъпния сега пръв период на

природознанието беше овладяването на намиращия се под ръка материал. В повечето области трябваше да се започне съвсем отначало. Древността беше оставила в наследство Евклид и слънчевата система на Птоломей, арабите — десетичната система, наченките на алгебрата, съвременните цифри и алхимията; християнското средновековие — абсолютно нищо. При това положение по необходимост първо място зае най-елементарното природознание — механиката на земните и небесните тела, и наред с нея, в служба на нея, откриването и усъвършенствуването на математическите методи. Тук бяха извършени велики дела. В края на този период, отбелязан с имената на Нютон и Лейбниц, виждаме тези клонове на науката получили известна завършеност. В основни линии бяха установени най-важните математически методи: аналитичната геометрия — главно от Декарт, логаритмите — от Непер, диференциалното и интегралното смятане — от Лейбниц и може би от Нютон. Същото важи и за механиката на твърдите тела, чиито главни закони бяха изяснени веднъж завинаги. Най-после в астрономията на слънчевата система Кеплер откри законите за движението на планетите, а Нютон ги формулира от гледище на общите закони на движението на материята. Останалите клонове на природните науки бяха далеч дори от такава временна завършеност. Механиката на течните и газообразните тела беше разработена в по-значителна степен едва в края на тоя период.* Физиката в истинския смисъл на думата се намираще още в началната степен на развитие, с изключение на оптиката, която беше постигнала изключителни успехи в резултат от практическите нужди на астрономията: Химията току-що се беше освободила от алхимията посредством теорията за флогистона¹⁷. Геологията още не беше излязла от ембрионалния стадий на минералогията и затова палеонтологията още не можеше да съществува. Най-после в областта на биологията се занимаваха главно все още със събирането и първото систематизиране на огромния материал както ботанически и зоологически, така и анатомически, и същински физиологически. За сравняване на формите на живота, за изучаване на тяхното географско разпространение, на техните климатоло-

* Торичели във връзка с регулирането на алпийските планински потоци. [Бележка на полето.] Ред.

гически и други подобни условия за съществуване още и дума не можеше да става. Тук само ботаниката и зоологията бяха получили приблизителна завършеност благодарение на Линей.

Но онова, което особено характеризира този период, е изработването на един своеобразен общ мироглед, съществината на който е възгледът за *абсолютната неизменяемост на природата*; както и да е възникнала природата, щом веднъж е налице, тя си остава неизменна, докато съществува. Планетите и техните спътници, веднъж приведени в движение от тайнствения «първ тласък», продължавали да се въртят в предписаните им елипси во веки веков или пък до края на всички неща. Звездите си стоели вечно здраво и неподвижно на своите места, взаимно поддържайки се в това положение от «всеобщата гравитация». Земята открай време или от деня на нейното създаване (в зависимост от гледището) си оставала неизменно една и съща. Сегашните «пет части на света» са съществували винаги, те винаги са имали същите планини, долнини и реки, същия климат, същата флора и фауна, ако не се броят измененията или преместванията, извършени от човешка ръка. Растителните и животинските видове били установени веднъж завинаги при тяхното възникване, еднаквото пораждало винаги еднакво и вече било много нещо, когато Линей допускал, че в известни случаи чрез кръстосване можели да възникнат нови видове. В противоположност на историята на човечеството, която се развива във времето, на историята на природата се приписва само разгръщане в пространството. Отрича се всяко изменение, всяко развитие в природата. Толкова революционното в началото природознание изведнъж се оказало изправено пред една напълно консервативна природа, в която всичко и днес е такова, каквото е било в началото, и в която всичко трябвало да остане до края на света или за вечни времена такова, каквото е било от самото начало.

Колкото високо стоеше природознанието от първата половина на XVIII в. над гръцката древност по своите познания и дори по систематизация на материала, толкова то ѝ отстъпвало по идейното овладяване на този материал, по общия възглед върху природата. За гръцките философи светът по същество е нещо възникнало от хаоса, нещо развиващо се, нещо, което става. За природоизследо-

вателите от периода, който разглеждаме, светът е нещо закостеняло, нещо неизменно, а за повечето от тях — нещо създадено с един замах. Науката още дълбоко е затънала в теологията. Тя навсякъде търси и намира като последна причина някакъв тласък отвън, който не може да бъде обяснен със самата природа. Макар и привличането — помпозно наречено от Нютон всеобща гравитация — да се схваща като съществено свойство на материята, откъде иде необяснимата тангенциална сила, която именно определя пътя на планетите? Как са възникнали безбройните видове растения и животни? И как по-специално е възникнал човекът, за когото все пак е установено, че не е съществувал открай време? На всички подобни въпроси природознанието твърде често отговаряше само с това, че обявява за отговорен създателя на всички неща. В началото на този период Коперник се отрича от теологията; Нютон го приключва с постулата за божествения пръв тласък. Върховната обобщаваща мисъл, до която се издигна природознанието от това време, беше мисълта за целесъобразността на установените в природата порядки, плоската Волфова телеология, според която котките са създадени, за да ядат мишките, мишките — за да бъдат изяждани от котките, а цялата природа — за да доказва мъдростта на твореца. Трябва да признаем на тогавашната философия огромната заслуга, че тя не се смути от ограниченото състояние на тогавашните познания за природата, че тя — от Спиноза до великите френски материалисти — упорито се стремеше да обясни света, изхождайки от самия него, като предостави на природознанието на бъдещето да даде детайлното оправдание.

Аз отнасям към този период и материалистите от XVII в., защото те не разполагаха с друг природонаучен материал освен описания по-горе. Епохалното произведение на Кант остана тайна за тях, а Лаплас се появи дълго след тях.¹⁸ Да не забравяме, че този остарял възглед върху природата, макар и целият направен на решето от напредъка на науката, господствуваше* през цялата първа

* «Устойчивостта на стария възглед върху природата създаде почвата за всеобщо обобщаване на цялото природознание като единно цяло: френските енциклопедисти, още чисто механически — едно до друго; след това едновременно Сен Симон и немската натурфилософия, завършена от Хегел.» [Бележки с молив на полето. Ред.]

половина на XIX в., а по същество и днес още се преподава във всички училища.*

Първия пробив в тоя вкаменен възглед върху природата направи не природоизследовател, а философ. През 1755 г. излезе «Всеобща естествена история и теория за небето» от Кант. Въпросът за първия тласък беше изоставен; Земята и цялата слънчева система изпъкнаха като нещо станало в течение на времето. Ако повечето от природоизследователите нямаха онова отвращение към мисленето, което Нютон изразява с предупреждението: физика, пази се от метафизиката!¹⁹ — те би трябвало само от това гениално откритие на Кант да направят изводи, които щяха да им спестят безкрайни блуждения, неизмеримо количество време и труд, разпилени в погрешни посоки. Защото в Кантовото откритие се съдържаха отправната точка на всеки по-нататъшен напредък. Щом Земята е нещо станало, тогава и нейното сегашно геоложко, географско, климатическо състояние, нейните растения и животни също би трябвало да са нещо станало и тя би трябвало да има история не само в пространството — едно до друго, но и във времето — едно след друго. Ако изследванията се бяха насочили веднага и решително в тая посока, природознанието щеше да бъде днес значително понапред. Но какво добро можеше да даде философията? Съчинението на Кант остана без непосредствен резултат, докато много години по-късно Лаплас и Хершел не развиха и обосноваха по-подробно неговото съдържание и така постепено подготвиха признаването на «небулар-

* Колко непохватно чак до 1861 г. може да се придържа към този възглед един човек, чиито научни трудове са дали крайно ценен материал за неговото преодоляване, показват следните класически думи:

«Целият механизъм на нашата слънчева система, доколкото сме в състояние да проникнем в него, е насочен към запазване на съществуващото и неизменната му дълготрайност. Както нито едно животно, нито едно растение на Земята от най-древни времена не е станало по-съвършено или изобщо не е станало друго, както във всички организми срещаме само последователност на степените една до друга, а не една след друга, както нашият собствен род в телесно отношение винаги е оставал все същият — така също в най-голямото многообразие на едновременно съществуващите небесни тела не ни дава право да приемем, че тия форми са само различни степени на развитие; напротив, всичко създадено е еднакво съвършено в себе си» (Madler, «Populäre Astronomie», Berlin. 1861, 5 Aufl., S. 316).

ната хипотеза». По-нататъшните открития най-после ѝ осигуриха победата; най-важните от тях бяха: откриването на собственото движение на неподвижните звезди; доказването, че в световното пространство съществува среда, която оказва съпротивление; установяването чрез спектралния анализ на химическата идентичност на световната материя и съществуването на такива нажежени мъглявинни маси, каквито предполагаше Кант.*

Но позволено е да се съмняваме дали повечето от природонаследователите скоро щяха да осъзнаят противоречието на представата за изменяемостта на Земята, на която живеят неизменяеми организми, ако зараждащият се възглед, че природата не просто *съществува*, а *става* и *изчезва*, не беше получил подкрепа от друга страна. Възникна геологията, която установи не само образувани един след друг и разположени един върху друг земни пластове, но и запазените в тия пластове черупки и скелети на измрели животни, стъбла, листа и плодове на вече несъществуващи растения. Трябваше да се рѣшат да признаят, че не само Земята като цяло, но и нейната сегашна повърхност и живеещите на нея растения и животни имат история във времето. Отначало това признаваха доста неохотно. Теорията на Кювие за претърпяваните от Земята революции беше революционна на думи, но реакционна по същество. На мястото на едно-единствено божествено сътворяване тя поставяше цяла редица повтарящи се творчески актове, превръщаше чудото в същественост на природата. Едва Лайел внесе разум в геологията, като замести внезапните, предизвиквани от прищевките на твореца революции с постепенните действия на едно бавно преобразуване на Земята.**

Лайеловата теория беше още по-несъвместима с допускането на постоянни органични видове от всички предшестващи я теории. Тезата за постепенното преобразуване на земната повърхност и на всички условия за живот

* Откритото също от Кант забавящо въздействие на приливите върху въртенето на Земята е разбрано едва сега. [Бележка с молив на полето. Ред.]

** Недостатъкът на Лайеловия възглед — поне в неговата първоначална форма — беше този, че той схващаше действащите върху Земята сили като постоянни — постоянни както по качество, така и по количество. За него не съществува изстиване на Земята, Земята не се развива в определена посока, тя просто се изменя без вътрешна връзка, случайно.

водеше направо до постепенното преобразуване на организмите и тяхното приспособяване към изменящата се среда, до изменяемостта на видовете. Но традицията е могъща сила не само в католическата църква, но и в природните науки. Самият Лайел дълги години не виждаше това противоречие, а неговите ученици още по-малко. Това може да се обясни само със станалото по това време господстващо в природните науки разделение на труда, което повече или по-малко ограничаваше всеки изследовател в неговата специална област, и само малцина запазиха способността за обхващане на цялото.

Междувременно физиката постигна огромен напредък, чиито резултати бяха резюмирани в епохалната за тоя клон на природознанието 1842 година почти едновременно от трима души. Майер в Хайлброн и Джаул в Манчестър доказаха превръщането на топлинната в механическа сила и на механическата сила в топлинна. Установяването на механическия еквивалент на топлината сложи край на всякакви съмнения относно този резултат. В същото време Гров²⁰ — не професионален природоизследовател, а английски адвокат — доказа чрез проста обработка на постигнатите вече във физиката отделни резултати, че всички така наречени физически сили — механичната сила, топлината, светлината, електричеството, магнетизмът, че дори и така наречената химическа сила — при известни условия преминават една в друга без каквато и да било загуба на сила, и така още веднъж доказа чрез физическо изследване тезата на Декарт, че количеството на наличното в света движение е неизменно. Благодарение на това отделните физически сили — тези, така да се каже, неизменни «видове» на физиката — се превърнаха в различно диференцирани и по определени закони преминаващи една в друга форми на движението на материята. Случайността на съществуването на толкова и толкова физически сили беше отстранена от науката, защото бяха доказани техните взаимни връзки и преминаването им една в друга. Физиката, както по-рано астрономията, стигна до такъв резултат, който по необходимост показва вечния кръговрат на движещата се материя като последен извод.

Смайващо бързото развитие на химията след Лавоазие и особено след Далтон разклати старите представи за света и откъм друга страна. С добиването по неорганичен

начин на съединения, произвеждани дотогава само в живия организъм, тя доказа, че законите на химията са валидни за органичните тела също както за неорганичните, и запълни голяма част от още според Кант навеки непроходимата пропаст между неорганичната и органичната природа.

Най-после и в областта на биологичното изследване систематично предприеманите от средата на миналия век научни пътешествия и експедиции, по-точното проучване на европейските колонии във всички части на света от живеещите там специалисти, както и успехите на палеонтологията, анатомията и физиологията изобщо, особено след системното използване на микроскопа и откриването на клетката, натрупаха толкова много материал, че прилагането на сравнителния метод стана възможно и същевременно необходимо.* От една страна, благодарение на сравнителната физическа география бяха установени условията за живот на различните флори и фауни, а, от друга страна, бяха сравнени един с друг различните организми по отношение на техните хомологични органи, и то не само в състояние на зрелост, но на всички стадии на развитието им. Колкото по-дълбоко и по-точно се извършваше това изследване, толкова повече се стопяваше пред него характеризиранията по-горе закостеняла система на една неизменно фиксирана органична природа. Не само все повече и безвъзвратно се сливаха едни в други отделните видове растения и животни, но се появиха животни като ланцетника и лепидосирена²¹, които се надсмиваха на цялата дотогавашна класификация**, и най-сетне се натъкнаха на организми, за които дори не можеше да се каже дали принадлежат към растителното или към животинското царство. Празниците в палеонтологическия архив все повече се запълваха и принуждаваха и най-непримиримия да признае поразителния паралелизъм, който съществува между историята на развитието на органичния свят като цяло и историята на развитието на отделния организъм и който е ариаднината нишка, която трябваше да изведе от лабиринта, в който, както изглеждаше, все повече затъваха ботаниката и зоологията. Характерно е, че почти

* На полето е написано с молив: «Ембриология». Ред.

** На полето е написано с молив: «Цератодус. Същото е и е археоптерикса и т. в.»²² Ред.

едновременно с атаката на Кант срещу учението за вечността на слънчевата система К. Ф. Волф през 1759 г. предприе първата атака срещу теорията за неизменността на видовете и провъзгласи учението за еволюцията²³. Но това, което у него беше само гениална антиципация, у Окен, Ламарк, Бер прие определена форма и точно след 100 години, през 1859 г., беше победоносно доведено докрай от Дарвин²⁴. Почти едновременно беше установено, че протоплазмата и клетката, признати по-рано като последни съставни форми на всички организми, се срещат и самостоятелно живеещи като най-низши органични форми. С това беше сведена до минимум пропастта между неорганичната и органичната природа, а също беше отстранено и едно от най-сериозните затруднения, които стояха дотогава пред теорията за произхода на организмите. Новият възглед върху природата беше готов в основните си черти: всичко застинало се раздвижи, всичко неподвижно стана подвижно, всичко онова особено, което се смяташе за вечно, стана преходно, доказано беше, че цялата природа се движи във вечен поток и кръговрат.

И така ние отново се върнахме към възгледа на великите основатели на гръцката философия, че цялата природа — от най-малките до най-големите тела, от пещчинката до Слънцето, от протистите²⁵ до човека — се намира във вечно възникване и изчезване, в безспирно течение; в непрекъснато движение и изменение. Само с тази съществена разлика, че това, което при гърците беше гениална интуиция, при нас е резултат от строго научно експериментално изследване и затова има много по-определена и ясна форма. Наистина емпиричното доказателство на този кръговрат не е съвсем лишено от празнини, но те са незначителни в сравнение с това, което е вече твърдо установено, и всяка година те все повече и повече се заляхват. И как би могло доказателството да бъде без празнини в едни или други подробности, като знаем, че най-важните клонове на знанието — извънпланетарната астрономия, химията, геологията — съществуват като науки едва от един век, а сравнителният метод във физиологията — едва от 50 години, че основната форма на почти

всяко развитие на живота, клетката, е открита преди по-малко от четиридесет години!*

От стремително въртящите се нажежени газови маси, чиито закони на движение ще бъдат може би открити, след като наблюденията в продължение на няколко века ни дадат възможност да си изясним собственото движение на звездите, са се развили чрез сгъстяване и охлаждане безбройните слънца и слънчеви системи на нашия световен остров, ограничен от най-крайните звездни пръстени на Млечния път. Това развитие явно не е протичало навсякъде еднакво бързо. Астрономията все повече е принудена да признае съществуването в нашата звездна система на тъмни, не само планетарни тела, следователно на изгаснали слънца (Медлер); от друга страна (според Секи), част от газообразните мъгляви петна спадат като още незавършени слънца към нашата звездна система, което не изключва други мъглявини, както твърди Медлер, да са далечни самостоятелни световни острови, относителната степен на развитие на които трябва да установи спектроскопът.²⁶

Как от отделна газова маса се развива слънчева система, Лаплас го е доказал подробно по един ненадминат досега начин; науката по-късно го потвърждаваше все повече и повече.

Върху тъй образувалите се отделни тела — слънца, планети и спътници — господства отначало онака форма на движение на материята, която наричаме топлина. За химически съединения на елементите не може да става и дума дори при една температура, каквато и днес още има Слънцето; доколко при това топлината се превръща в електричество или магнетизъм, ще покажат по-нататъшните наблюдения на Слънцето; че извършващите се на Слънцето механически движения произлизат изключително от конфликта на топлината с тежестта, може още сега да се смята за почти установено.

Колкото по-малки са отделните тела, толкова по-бързо изстиват те. Най-напред изстиват спътници, астероиди, метеори — както нашата Луна, която отдавна е умряла.

* В ръкописа този абзац е отделен от предишния и следващия абзац с хоризонтални черти и зачеркнат с полегата черта, както Енгелс е правил обикновено с онези части от ръкописа, които е използвал в други свои трудове. *Ред.*

По-бавно изстиват планетите, най-бавно — централното тяло.

Със засилващото се изстиване все повече излиза на преден план взаимодействието на преминаващите една в друга физически форми на движението, докато накрая бъде достигната една точка, от която започва да се проявява химическото сродство, когато химически индиферентните дотогава елементи един след друг се диференцират химически, получават химически свойства и се съединяват едни с друг. Тези съединения непрекъснато се променят заедно с понижаването на температурата, която влияе различно не само върху всеки елемент, но и върху всяко отделно съединение от елементи, заедно със зависещото от това изстиване преминаване на част от газообразната материя отначало в течно, след това в твърдо състояние и със създадените в резултат на това нови условия.

Времето, когато планетата добива твърда кора и струпвания на вода върху своята повърхност, съвпада с времето, когато нейната собствена топлина започва все повече да отстъпва на заден план в сравнение с изпращаната ѝ от централното тяло топлина. Нейната атмосфера става арена на метеорологически явления в съвременния смисъл на думата, нейната повърхност — арена на геоложки изменения, при които предизвиканите от атмосферни валежи наслоявания вземат все повече превес над бавно отслабващите въздействия навън на огненотечното вътрешно ядро.

Когато най-после температурата се понижи толкова, че поне на значителна част от повърхността не преминава вече онези граници, в които белтъкът е жизнеспособен, тогава при наличността на благоприятни химически предварителни условия се образува жива протоплазма. Какви са тези предварителни условия, ние днес още не знаем и в това няма нищо чудно, защото досега дори още не е установена химическата формула на белтъка и ние дори още не знаем колко химически различни белтъчни тела съществуват, и защото едва от около десет години е известен фактът, че напълно безструктурен белтък изпълнява всички съществени функции на живота: смилане, отделяне, движение, свиване, реакция срещу дразнене, размножение.

Минали са може би хилядолетия, докато се създадат условията, при които е станало възможно да се направят следващата крачка напред и от този безформен белтък

чрез образуване на ядро и обвивка да възникне първата клетка. Но с тая първа клетка била дадена и основата за формобразуването на целия органичен свят. Най-напред са се развили, както можем да приемем според всички данни на палеонтологическия архив, безброй видове безклетъчни и клетъчни протисти, от които до нас е стигнал само *eozoon canadense*²⁷ и от които едни постепенно се диференцирали в първите растения, а други — в първите животни. А от първите животни са се развили, главно чрез по-нататъшно диференциране, безбройните класове, разреди, семейства, родове и видове животни и най-после формата, в която нервната система стига до най-пълното си развитие, формата на гръбначните животни, и пак най-после измежду тях гръбначното животно, в което природата стига до осъзнаване на самата себе си — човекът.

И човекът възниква чрез диференциране. Той се диференцира не само индивидуално, от една-единствена яйчева клетка до най-сложния организъм, който природата произвежда — не, но и исторически. Когато след хилядолетна борба ръката най-после се диференцирала от крака и се установил изправеният вървеж, тогава човекът се отделил от маймуната, тогава била положена основата за развитието на членоразделната реч и за мощното развитие на мозъка, което оттогава издълбало непроходимата пропаст между човека и маймуната. Специализирането на ръката — това означава *оръдие*, а оръдието означава специфично човешка дейност, преобразуващо обратно въздействие на човека върху природата, производство. И животните в по-тесен смисъл имат оръдия, но само като членове на своето тяло: мравката, пчелата, бобърът; и животните произвеждат, но тяхното производително въздействие върху околната природа е по отношение на последната равно на нула. Само човекът е успял да сложи своя печат върху природата: той не само е преместил различни растения и животни, но и така е изменил външния вид и климата на своето местожителство, дори и самите растения и животни, че резултатите от неговата дейност могат да изчезнат само с общото умиране на земното кълбо. И това той е постигнал преди всичко и главно посредством *ръката*. Дори парната машина, която досега е неговият най-могъщ инструмент за преобразуване на природата, се основава именно като инструмент, при последна сметка, върху ръката. Но паралелно се развивала стъпка по стъпка

ка и главата, появило се съзнанието — най-напред за условията на отделни практически полезни ефекти, а по-късно — при по-благоприятствуваните народи, — оттук възникнало разбирането на природните закони, обуславящи тези ефекти. А заедно с бързо растящото познание на природните закони растели и средствата за обратно въздействие върху природата; само с ръката никога нямаше да бъде създадена парната машина, ако заедно с нея, наред с нея и отчасти благодарение на нея не се развивал съответно и мозъкът на човека.

С човека ние навлизаме в *историята*. И животните имат история — история на техния произход и постепенно развитие до сегашното им състояние. Но те са пасивни обекти на тази история; и доколкото сами участвуват в нея, това става без тяхното знание и желание. Хората, напротив, колкото повече се отдалечават от животното в тесния смисъл на думата, толкова повече сами правят своята история, съзнателно, и толкова повече намалява влиянието на непредвидените действия, на неконтролираните сили върху тази история, и толкова по-точно историческият резултат отговаря на предварително определената цел. Но ако приложим този мащаб към човешката история, дори към историята на най-развитите съвременни народи, ще установим, че тук все още съществува огромно несъответствие между поставените цели и постигнатите резултати, че преобладават непредвидените действия, че неконтролираните сили са много по-могъщи от планомерно привечданите в действие сили. И това не може да бъде иначе, докато най-съществената историческа дейност на хората, онази дейност, която ги е издигнала от животинското състояние до човешкото, която образува материалната основа на всичките им други дейности — производството за задоволяване жизнените потребности, т. е. в днешно време общественото производство, — вече пък съвсем е подчинена на сляпата игра на непреднамерени въздействия на неконтролирани сили и желаната цел се осъществява само като изключение, а много по-често се осъществява нейната диаметрална противоположност. В най-напредналите индустриални страни ние обуздахме природните сили и сме ги впрегнали в служба на човека; с това ние неизмеримо увеличихме производството, така че сега едно дете произвежда повече, отколкото по-рано сто възрастни. Но каква е последицата? Повишаващ се

прекомерен труд, повишаваща се мизерия на масите и всеки десет години голям крах. Дарвин не е знаел каква горчива сатира е написал за хората и особено за своите сънародници, когато доказва, че свободната конкуренция, борбата за съществуване, която икономистите величаят като най-велико историческо завоевание, е нормалното състояние на *животинското царство*. Само една съзнателна организация на общественото производство, при която се произвежда и разпределя планово, може да издигне хората над останалия животински свят и в обществено отношение, както производството направи това изобщо за хората в специфично отношение. Историческото развитие прави такава организация от ден на ден все по-необходима, но и от ден на ден все по-възможна. От нея ще започне нова историческа епоха, в която самите хора, а заедно с тях и всички клонове на тяхната дейност, и по-специално природните науки, ще постигнат такъв възход, който ще засенчи всичко направено досега.

Но «всичко в тоя свят родено, е за гибел отредено»²⁸. Може би ще минат милиони години, ще се родят и умрат стотици хиляди поколения, но неумолимо се приближава времето, когато изчерпващата се слънчева топлина няма да бъде вече достатъчна да стопява нахлуващия от полюсите лед, когато струпващите се все повече и повече около екватора хора в края на краищата и там вече няма да намират необходимата за живота топлина, когато постепенно ще изчезне и последната следа от органичен живот и Земята — мъртво, изстинало кълбо като Луната — ще се върти в дълбок мрак и по все по-къси орбити около също така умрялото Слънце и най-после ще падне върху него. Едни планети ще бъдат сполетени от същата участ по-рано, други по-късно от Земята; вместо хармонично устроена, светла, топла слънчева система само едно студено, мъртво кълбо ще следва своя самотен път в световното пространство. И това, което ще стаже с нашата слънчева система, ще стане по-рано или по-късно с всички други системи на нашия световен остров, ще стане с всички други безбройни световни острови, дори с онези, чиято светлина никога няма да стигне до Земята, докато на нея съществува човешко око да я възприема.

Но когато една такава слънчева система завърши своя жизнен път и я сполети съдбата на всичко преходно — смъртта, какво ще стане след това? Вечно ли ще продължа-

ва да се върти слънчевият труп като труп в безкрайното пространство и всички, някога безкрайно разнообразно диференцирани природни сили ще се превърнат ли завинаги в една-единствена форма на движение — притеглянето?

«Или», както пита Секи (с. 810), «има в природата сили, които могат да върнат мъртвата система в първоначалното състояние на нажежена мъглявина и пак да я събудят за нов живот? Ние не знаем това.»

Наистина ние не знаем това в този смисъл, в който знаем, че $2+2=4$, или че привличането на материята се увеличава и намалява пропорционално на квадрата на разстоянието. Но в теоретичното природознание, което преработва своите възгледи върху природата по възможност в едно хармонично цяло и без което днес не може да мине дори и най-плиткоумният емпирик, твърде често ни се налага да оперираме с не напълно известни величини и във всички времена последователността на мисълта непременно е трябвало да подпомага недостатъчните още знания да се развиват. Съвременното природознание трябва да заимствува от философията тезата за неунищожимостта на движението; без тази теза природознанието днес не може вече да съществува. Но движението на материята — това не е само грубото механическо движение, простото преместване; това е топлина и светлина, електрическо и магнитно напрежение, химическо съединяване и разлагане, живот и накрая съзнание. Да се казва, че материята през цялото си вечно безкрайно съществуване е била в състояние само един-единствен път и за един нищожно кратък в сравнение с нейната вечност период да диференцира своето движение и така да разгърне цялото богатство на това движение и че преди и след това тя остава вечно ограничена в простото преместване — това значи да се твърди, че материята е смъртна и движението е преходно. Неунищожимостта на движението трябва да се разбира не само в количествен, но и в качествен смисъл. Материя, чието чисто механическо преместване дори да съдържа в себе си възможността да се превръща при благоприятни условия в топлина, електричество, химическо действие, живот, но която не е в състояние да породи от самата себе си тези условия, такава материя е загубила движението. Движение, което е загубило способността да се превръща в полагащите му се различни форми, има

наистина още *dynamis*^{*}, но няма вече *energeia*^{**} и затова е отчасти унищожено. Но и едното, и другото е немислимо.

Във всеки случай едно е сигурно: било е време, когато материята на нашия световен остров е превърнала такова количество движение — от какъв вид, ние не знаем и досега — в топлина, че от това са могли да възникнат слънчеви системи, принадлежащи (според Медлер) най-малко към 20 милиона звезди, слънчеви системи, постепенното измиране на които е също сигурно. Как е станало това превръщане? Ние знаем за това толкова малко, колкото отец Секи знае дали бъдещият *carut mortuum*^{***} на нашата слънчева система ще се превърне някога пак в суров материал за нови слънчеви системи. Но тук трябва или да апелираме към твореца, или сме принудени да направим извода, че нажеженият суров материал за слънчевите системи на нашия световен остров е бил създаден по естествен път, чрез превръщания на движението, които по природа са присъщи на движещата се материя и условията, за които следователно трябва отново да бъдат възпроизведени от материята, макар и след милиони и милиони години, повече или по-малко случайно, но с присъщата и на случая необходимост.

Възможността за такова превръщане сега все повече се признава. Стига се до възгледа, че крайната участ на небесните тела е да паднат едно върху друго, и дори се изчислява количеството топлина, което трябва да се развие при такива сблъсквания. Внезапното появяване на нови звезди, също тъй внезапното засилване яркостта на отдавна известни звезди, за което ни съобщава астрономията, се обясняват най-лесно с такива сблъсквания. При това не само нашата планетна група се върти около Слънцето и нашето Слънце се движи сред нашия световен остров, но и целият наш световен остров се движи в световното пространство във временно, относително равновесие с другите световни острови, защото дори относително равновесие на свободно плаващи тела може да има само при взаимно обусловено движение; а някои допускат, че тем-

* Възможност. Ред.

** Действителност. Ред.

*** Буквално: мъртва глава; в преносен смисъл: мъртви останки, отпадъци след нажежаване, химическа реакция и т. н.; тук се има предвид угасналото Слънце с падналите върху него, лишени от живот планети. Ред.

пературата в световното пространство не е навсякъде еднаква. Най-после ние знаем, че с изключение на една нищожно малка част топлината на безбройните слънца на нашия световен остров изчезва в пространството и напразно се опитва да повиши температурата на световното пространство, макар и с една милионна част от градуса по Целзий. Какво става с цялото това огромно количество топлина? Загива ли тя завинаги в опита си да стопли световното пространство, престава ли фактически да съществува, като се запазва само теоретически във факта, че световното пространство се е стоплило с една десетична дроб от градуса, която почва с десет или повече нули? Това предположение отрича неунищожимостта на движението; то допуска възможността, че в резултат от последователно падане на световните тела едно върху друго цялото съществуващо механическо движение ще се превърне в топлина и тя ще бъде излъчена в световното пространство, вследствие на което въпреки цялата «неунищожимост на силата» ще престане всякакво движение изобщо. (Впрочем тук се вижда колко неправилен е изразът: неунищожимост на силата вместо: неунищожимост на движението.) Така стигаме до извода, че по някакъв начин — установяването на който ще бъде някога в бъдеще задача на изследването на природата — излъчената в световното пространство топлина трябва да има възможността да се превърне в друга форма на движение, в която тя отново ще може да се натрупа и започне да действа. С това отпада главната трудност — да се приеме обратното превръщане на умрели слънца в нажежени пări.

Впрочем вечно повтарящата се последователна смяна на светове в безкрайното време е само логическо допълнение към съществуването един до друг на безброй светове в безкрайното пространство — теза, чиято необходимост е принуден да признае дори антитеоретичният мозък на янкито Дрейпър.*

Ето вечния кръговрат, в който се движи материята — кръговрат, който завършва своя път само в такива периоди от време, за които нашата земна година вече не може да служи като достатъчна мярка; кръговрат, в който вре-

* «Множествеността на светове в безкрайното пространство довежда до представата за последователната смяна на светове в безкрайното време» (Draper, «History of the intellectual Development of Europe» Vol. II, p. [325]).

мето на най-високото развитие, времето на органичния живот и още повече времето на живота на съзнаващи себе си и природата същества е също тъй оскъдно отмерено, както и пространството, в което съществуват живот и самосъзнание; кръговрат, в който всяка пределна форма на съществуване на материята — била тя слънце или мъглявина, отделно животно или животински род, химическо съединение или продукт от разлагане — е също така преходна и в който нищо не е вечно освен вечно изменящата се, вечно движещата се материя и законите, по които тя се движи и изменя. Но колкото често и колкото безжалостно да се извършва този кръговрат във времето и пространството; колкото и милиони слънца и земи да възникват и загиват; колкото и дълго време да минава, докато в някоя слънчева система и само върху една планета се създадат условията за органичен живот; колкото и безбройни органични същества трябва по-напред да възникнат и да загинат, преди да се развият из тяхната среда животни със способен за мислене мозък и да намерят за кратък период от време годни за живот условия, за да бъдат след това също безмилостно изстребени — ние сме уверени, че материята във всичките си превръщания си остава вечно една и съща, че нито един от нейните атрибути никога не може да се загуби и че затова със същата желазна необходимост, с която тя някога ще изстреби на Земята своя най-висш продукт, мислещия дух, тя ще трябва да го породи отново някъде на друго място и в друго време.

способен да съди за всички въпроси, за които той е призван да гласува; както в политическата икономия се изхожда от предположението, че всеки купувач е и познавач на всички стоки, които купува за поддържането на своя живот — така и в науката трябвало да се придържаме към това. Всеки можел да пише за всичко и «свободата на науката» се състояла именно в това, човек да пише тъкмо за онова, което не е изучавал, и да представя това като единствения строго научен метод. А господин Дюринг е един от най-характерните типове на тая нахална лъженаука, която сега в Германия навсякъде се тика на преден план и заглушава всичко със своите гръмки празни фрази. Надутите празни фрази в поезията, във философията, в политическата икономия, в историята, празни фрази от катедри и трибуни, празни фрази навсякъде, празни фрази с претенция за превъзходство и дълбокомислие за разлика от простоватите, плосковулгарни фрази на другите нации, надутите празни фрази са най-характерният и най-масов продукт на германската интелектуална индустрия — евтин, но долнокачествен продукт, също като другите германски фабрики, наред с които те за съжаление не бяха представени във Филадельфия³⁰. Дори германският социализъм — особено след добрия пример на господин Дюринг — напоследък доста усърдно фабрикува надутите празни фрази; че практическото социалдемократическо движение не се оставя да бъде объркано от тези празни фрази, е ново доказателство за забележително здравата натура на нашата работническа класа в една страна, в която в дадения момент е болнаво едва ли не всичко с изключение на природознанието.

Когато Негели в речта си на Мюнхенския конгрес на природоизследователите заяви, че човешкото познание никога няма да добие характер на всезнание³¹, на него очевидно не са му били известни подвизите на господин Дюринг. Тези подвизи ме принудиха да ги проследя и в редица области, в които аз в най-добрия случай мога да се подвизавам като дилетант. Това особено важи за различните клонове на природознанието, в които досега често пъти се е смятало за повече от нескромно, когато някой «лаик» е искал да изкаже мнението си. Но донякъде ме окуражава изказаната пак в Мюнхен и по-подробно развита на друго място сентенция на господин Вирхов, че всеки природоизследовател извън собствената си специал-

ност е също така само недоух²², vulgo* лаик. Както такъв специалист може да си позволи и трябва да си позволява от време на време да прекрачва в съседни области и както съответните специалисти в такъв случай гледат снизходително на неговата тромавост в изразите и на малките неточности — така и аз се осмелих да приведа природни процеси и природни закони като примери, които доказват моите общотеоретични възгледи — с надеждата, че мога да разчитам на същата снизходителност.** Тъкмо резултатите на съвременното природознание се налагат на всеки, който се занимава с теоретични въпроси, със същата непреодолимост, с каквата днешните природоизследователи — все едно дали желаят това или не — се виждат заставени да стигат до общотеоретични изводи. И тук има известна компенсация. Ако теоретиците са недоуки в областта на природознанието, също такива недоуки наистина са днешните природоизследователи в областта на теорията, в областта на това, което досега се наричаше философия.

Емпиричното природознание е натрупало такава огромна маса от положителен материал на познанието, че необходимостта този материал във всяка отделна област на изследването да бъде подреден систематично и според вътрешната му връзка е станала просто неизбежна. Също така неизбежно става отделните области на познанието да се поставят в правилна връзка помежду им. Но с това природознанието навлиза в теоретичната област, а в нея емпиричните методи се оказват безсилни — тук може да помогне само теоретичното мислене.*** А теоретичното мислене е вродено качество само като заложба. Тази заложба трябва да бъде развита, усъвършенствувана, а за такова усъвършенствуване засега няма никакво друго средство освен изучаването на досегашната философия.

Теоретичното мислене на всяка епоха, следователно и на нашата, е исторически продукт, който в различните времена приема много различна форма, а с това и много различно съдържание. Така че науката за мисленето, как-

* Просто казано. Ред.

** Частта от ръкописа «Стар предговор» отначалото дотук Енгелс е зачеркнал с вертикална черта, тъй като той я използвал в предговора към първото издание на «Анти-Дюринг». Ред.

*** В ръкописа тази и предишната фраза са подчертани с молив. Ред.

то и всяка друга наука, е историческа наука, наука за историческия развой на човешкото мислене. А това има важно значение и за практическото прилагане на мисленето в емпиричните области. Защото, първо, теорията за законите на мисленето съвсем не е някаква веднъж завинаги установена «вечна истина», както си представя това филистерският ум при думата «логика». Самата формална логика от Аристотел до наши дни си остава поле на ожесточени спорове. А диалектиката досега е била изследвана по-точно само от двама мислители — Аристотел и Хегел. Но за съвременното природознание именно диалектиката е най-важната форма на мислене, тъй като само тя е аналог, а с това и метод за обясняване на извършващите се в природата процеси на развитието, на общите взаимовръзки, на преходите от една област на изследване към друга.

И, второ, познаването на хода на историческото развитие на човешкото мислене, на появилите се през различните времена схващания за общите взаимовръзки на външния свят е необходимо за теоретичното природознание още и затова, защото то дава мярка за оценяване на създаваните от самото него теории. Ала тук често и доста ярко се проявява слабото знание на историята на философията. Тези, които са били изказани във философията още преди векове и с които доста често отдавна вече е ликвидирано във философията, често пъти у теоретизиращи природоизследователи се появяват като съвсем нови истини и дори стават модни за известно време. Безспорно голям успех беше за механичката теория за топлината, когато тя подкрепи с нови доказателства тезата за запазването на енергията и отново я постави на преден план; но би ли могла тази теза да се появи като нещо така абсолютно ново, ако господа физиците си бяха спомнили, че тя е изказана още от Декарт? Откакто физиката и химията почнаха да боравят почти изключително с молекули и атоми, древногръцката атомистична философия по необходимост пак излезе на преден план. Но колко повърхностно се отнасят към нея дори най-добрите химици и физици! Така например Кекулé разказва («Цели и постижения на химията»), че неин родоначалник бил Демокрит (вместо Левкип), и твърди, че Далтон пръв стигнал до мисълта за съществуването на качествено различни елементарни атоми и пръв им приписал различни тегла, специфични за различните елементи³³; а у Диоген Лаертски (X, § 43 —

44 и 61) може да се прочете, че още Епикур приписвал на атомите не само различна големина и форма, но и различно *тегло*, т. е. по своему вече е знаел за атомното тегло и атомния обем.

1848 година, която инак в Германия нищо не доведе докрай, извърши там пълен обрат само в областта на философията. Нацията, отдала се на практическа работа и поставила началото, от една страна, на едрата индустрия и на спекулацията, от друга страна — на мощния възход, който оттогава насам преживява природознанието в Германия и чиито първи странствуващи проповедници бяха карикатурните фигури Фогт, Бюхнер и др., решително се отказа от затыналата в пясъците на берлинското старохегелианство класическа немска философия. Берлинското старохегелианство напълно заслужаваше това. Но нация, която иска да стои на висотата на науката, не може да мине без теоретично мислене. Заедно с хегелианството беше изхвърлена и диалектиката — и то тъкмо в момента, когато диалектическият характер на природните процеси започна непреодолимо да се налага, т. е. когато само диалектиката можеше да помогне на природознанието да преодолее теоретичните трудности. В резултат на това отново безпомощно изпаднаха в старата метафизика. Оттогава сред публиката почнаха да се ширят, от една страна, скроените по мярката на филистера плоски размисления на Шопенхауер, а след това дори на Хартман, а от друга страна — вулгарният материализъм на странстващите проповедници от рода на Фогт и Бюхнер. В университетите се конкурираха най-различни сортове еkleктизъм, които си приличаха единствено по това, че бяха скърпени само от отпадъци от стари философски системи и че всички бяха еднакво метафизични. От остатъците от класическата философия оцеля само някакво неокантнство, чиято последна дума беше вечно непознаваемото нещо в себе си, т. е. онази част от Кант, която най-малко заслужаваше да бъде запазена. Крайният резултат бяха господстващите сега разногласия и обърканост в областта на теоретичното мислене.

Сега почти не можем да вземем в ръка някоя теоретична книга по природознание, без да добием впечатление, че самите природоизследователи чувствуват колко силно са ги овладели тези разногласия и обърканост и как разпространената днес тъй наречена философия не им

предлага абсолютно никакъв изход от тях. И наистина тук няма друг изход, няма друга възможност да се постигне яснота освен връщането в една или друга форма от метафизичното към диалектичното мислене.

Това връщане може да се извърши по различни начини. То може да се наложи съвсем естествено, просто по силата на самите природонаучни открития, които не могат повече да бъдат натиквани в старото метафизично прокрустово легло. Но това е продължителен и труден процес, при който ще трябва да се преодоляват безброй излишни търкания. Този процес до голяма степен вече се извършва, особено в биологията. Той може да бъде значително съкратен, ако теоретичните природонаследователи поискат да се позанимават по-отблизо с диалектичната философия в нейните исторически съществуващи форми. От тези форми две могат да бъдат особено плодотворни за съвременното природознание.

Първата е гръцката философия. В нея диалектичното мислене се появява още в първобитна простота, още несмущавано от ония мили пречки³¹, които сама си създаде метафизиката от XVII и XVIII в. — Бейкън и Лок в Англия, Волф в Германия — и с които тя си заприщи пътя да стигне от разбирането на отделното до разбирането на цялото, до разбирането на всеобщата взаимовръзка. При гръците — тъкмо защото те още не бяха стигнали до разчленяване, до анализиране на природата — природата се разглежда още като цяло, целокупно. Всеобщата взаимовръзка на природните явления не се доказва подробно — за гръците тя е резултат от непосредственото съзерцаване. В това се състои незадоволителността на гръцката философия, поради която тя по-късно трябваше да отстъпи място на други миросгледни. Но в това се състои и нейното превъзходство над всичките ѝ по-сетнешни метафизически противници. Ако метафизиката е права по отношение на гръците отделно взето, гръците са прави по отношение на метафизиката общо взето. Това е едната причина, поради която сме принудени във философията, както и в много други области, постоянно да се връщаме към постиженията на този малък народ, чиято универсална надареност и дейност са му осигурили такова място в историята на човешкото развитие, за каквото не може да претендира никой друг народ. А другата причина е тази, че в разнообразните форми на гръцката философия се намират в за-

родни, в процес на възникване почти всички по-сетнешни начини на мислене. Затова и теоретичното природознание — ако иска да проследи историята на възникването и развитието на своите днешни общи тези — е принудено да се връща назад към гърците. Това разбиране все повече и повече си пробива път. Все по-редки стават онези природоизследователи, които, боравейки само с откъслечи от гръцката философия, например с атомистиката, като с вечни истини, гледат по бейкъновски отвисоко на гърците, поради това че нямали емпирично природознание. Би било само желателно това разбиране да напредне до действително запознаване с гръцката философия.

Втората форма на диалектиката, особено близка тъкмо на немските природоизследователи, е класическата немска философия от Кант до Хегел. Тук вече е сложено някакво начало, тъй като дори независимо от споменатото вече неокантианство връщането към Кант отново става мода. Откакто откриха, че Кант е създателят на две гениални хипотези, без които съвременното теоретично природознание не може да направи и крачка — а именно приписваната по-рано на Лаплас теория за възникването на слънчевата система и теорията за забавянето на въртенето на Земята поради приливите, — оттогава Кант отново се ползва със заслужена почит сред природоизследователите. Но да се изучава диалектиката от Кант би било ненужно изморителна и неблагодарна работа, откакто в произведенията на Хегел намираме един, макар и развит от съвсем погрешна изходна точка, обширен компендиум на диалектиката.

След като, от една страна, в по-голямата си част оправданата — поради тази фалшива изходна точка и поради безпомощното затъване на берлинското хегелианство — реакция против «натурфилософията» се изчерпа и накрая се изроди в проста ругатня и след като, от друга страна, природознанието в своите теоретични търсения беше чудесно зарязано от общоприетата еkleктическа метафизика — може би ще бъде възможно пак да се заговори пред природоизследователите за Хегел, без да се предизвика с това у тях онова светивитово хоро, с което е така забавен господин Дюринг.

Преди всичко трябва да кажем, че тук съвсем не става въпрос за защита на Хегеловата изходна точка, според която духът, мисълта, идеята са първичното, а действи-

телният свят бил само отражение на идеята. От това се отказа още Фойербах. Ние всички сме съгласни, че във всяка научна област, както в областта на природата, така и на историята, трябва да се изхожда от дадените *факти*, т. е. в природознанието — от различните предметни форми и форми на движение на материята*; че следователно и в теоретичното природознание взаимовръзките не трябва да се конструират и внасят във фактите, а да се откриват в самите факти и веднъж открити, да бъдат доказвани експериментално, доколкото това е възможно.

Също така не може да става дума за запазване на догматичното съдържание на Хегеловата система, както се проповядваше от берлинското хегелианство от по-старата и по-младата линия. Заедно с идеалистическата изходна точка пада и построената върху нея система, следователно по-специално и Хегеловата натурфилософия. Но трябва да припомним, че полемиката на природоизследователите против Хегел — доколкото те изобщо вярно го разбираха — беше насочена само против две точки: против идеалистическата изходна точка и против произволното, противоречащо на фактите построяване на системата.

Като се изключи всичко това, остава още Хегеловата диалектика. На Маркс принадлежи заслугата, че той — в противоположност на «намусените, претенциозни и посредствени епигони, които дават тон в съвременна Германия»³⁵ — пръв отново обърна внимание на забравения диалектически метод, посочи неговата връзка с Хегеловата диалектика, както и неговата отлика от нея, и същевременно приложи в «Капиталът» този метод към фактите на една емпирична наука — политическата икономия. И той извърши това с такъв успех, че дори в Германия най-новата икономическа школа се издига над вулгарното фритредерство само поради това, че преписва от Маркс (твърде често невярно), под предлог че го критикува.

В диалектиката на Хегел господствува същото изопачаване на всички действителни взаимни връзки, както и във всички други разклонения на неговата система. Но както казва Маркс: «Мистификацията, която претърпява диалектиката в ръцете на Хегел, ни най-малко не пре-

* По-нататък в ръкописа е зачеркнато: «Ние, социалистическите материалисти, в това отношение отиваме дори още по-далеч от природоизследователите, тъй като ние също така и. . .» *Ред:*

махва факта, че той пръв изчерпателно и съзнателно изобрази нейните общи форми на движение. У него тя стои с главата надолу. Тя трябва да бъде изправена на краката ѝ, за да се разкрие под мистичната обвивка рационалното зърно.»³⁶

Но в самото природознание доста често срещаме теории, в които действителното отношение е поставено с главата надолу, в които отражението се взема за отразявания обект и които поради това имат нужда от такова изправяне на краката им. Такива теории доста често господствуват дълго време. Такъв именно е случаят с учението за топлината, която в продължение на почти два века беше смятана за особена тайнствена материя, а не за форма на движение на обикновената материя; едва механическата теория за топлината я изправи на краката ѝ. При все това физиката, в която господствуваше теорията за топлорода, откри редица извънредно важни закони за топлината. Особено Фурие и Саді Карно³⁷ разчистиха пътя за правилното схващане, на което оставаше да изправи на краката им откритите от неговия предшественик закони и да ги преведе на своя собствен език.* Също така и в химията теорията за флогистона едва със своята вековна експериментална работа натрупа този материал, с чиято помощ Лавоазие можа да открие в получения от Пристли кислород реалния антипод на фантастичния флогистон и с това да обори цялата теория за флогистона. Но с това ни най-малко не бяха отхвърлени експерименталните резултати на флогистоновата теория. Напротив, те си остават; преобърнатата е само тяхната формулировка, която бе преведена от езика на теорията за флогистона на езика на съвременната химия, и по такъв начин те запазиха своето значение.

Хегеловата диалектика се отнася към рационалната диалектика също така, както теорията за топлорода — към механическата теория за топлината, както теорията за флогистона — към теорията на Лавоазие. . .

* Функцията на Карно C бе буквално преобърната: $\frac{1}{C}$ — абсолютната температура. Без това преобръщане тя за нищо не става.

Диалектика³⁸

(Да се развие общият характер на диалектиката като наука за взаимовръзките в противоположност на метафизиката)

И така, именно от историята на природата и на човешкото общество се абстрахират законите на диалектиката. Те не са нищо друго освен най-общите закони на тия две фази на историческото развитие, както и на самото мислене. При това те се свеждат главно до три закона:

закона за преминаването на количеството в качество и обратно;

закона за взаимното проникване на противоположностите;

закона за отрицание на отрицанието.

И трите закона са развити от Хегел по неговия идеалистически начин само като закони на *мисленето*: първият — в първата част на «Логика» — в учението за битието; вторият заема цялата втора и най-значителната част на неговата «Логика» — учението за същността; най-после, третият фигурира като основен закон при изграждането на цялата система. Грешката е там, че тези закони са наложени на природата и историята като закони на мисленето, а не са изведени от тях. Оттук произтича и цялата измъчена и често ужасяваща конструкция: светът, ще не ще, трябва да се съобразява с една логическа система, която самата на свой ред е само продукт на определена степен от развитието на човешкото мислене. Ако обърнем това наопаки, всичко става много просто и диалектичките закони, които в идеалистическата философия изглеждат крайно тайнствени, веднага стават прости и ясни като бял ден.

Впрочем, който познава донякъде Хегел, знае, че той на стотици места умее да дава сполучливи примери от природата и историята в потвърждение на диалектическите закони.

Ние не пишем тук ръководство по диалектика, а искаме само да покажем, че диалектическите закони са действителни закони за развитието на природата, следователно важат и за теоретичното природознание. Затова не можем да се впускате в обстойно разглеждане на вътрешната връзка между тях закони.

1. Закон за преминаването на количеството в качество и обратно. За нашата цел ние можем да изразим този закон така: в природата, по точно определен за всеки отделен случай начин, качествени изменения могат да стават само чрез количествено прибавяне или количествено отнемане на материя или движение (така наречената енергия).

Всички качествени различия в природата почиват било върху различен химически състав, било върху различни количества, респективно форми на движение (енергия), или — както е почти винаги — върху едното, и върху другото. Следователно невъзможно е без прибавяне, респ. отнемане, на материя или движение, т. е. без количествено изменение на съответното тяло, да се измени неговото качество. В тази форма мистериозната Хегелова теза се оказва следователно не само напълно рационална, но дори и доста ясна.

Едва ли е нужно да посочваме, че и различните алотропни и агрегатни състояния на телата — които се дължат на различно групиране на молекулите — почиват върху по-големи или по-малки количества движение, придадени на тялото.

А изменението на формата на движението, или така наречената енергия? Нали когато превръщаме топлина в механическо движение или обратно, се променя качеството, а количеството остава същото? Точно така. Но за изменението на формата на движението може да се каже това, което Хайне казва за порока: добродетелен може да бъде всеки за себе си, но за порока винаги са нужни двама³⁹. Изменението на формата на движението е винаги процес, който се извършва най-малко между две тела, от които едното губи определено количество движение от едно качество (например топлина), а другото получава съответно количество движение от друго качество (механическо дви-

жение, електричество, химическо разлагане). Следователно количество и качество си съответствуват тук двустранно и взаимно. Досега още не се е удало в едно отделно, изолирано тяло да се превърне движение от една форма в друга.

Тук става дума засега само за неживи тела: за живите важни същият закон, но в тях той се проявява при много заплетени условия и количественото измерване днес често е още невъзможно за нас.

Ако си представим едно каквото да е неживо тяло, разделяно на все по-малки частици, на първо време не настъпва никакво качествено изменение. Но това деление има своя граница: успеем ли, както при изпаряването, да получим отделните молекули в свободно състояние, ние в повечето случаи можем наистина да продължим деленето на последните, но само при пълно изменение на качеството. Молекулата се разпада на отделните си атоми, които имат свойства съвсем различни от нейните. При молекулите, които са били съставени от различни химически елементи, вместо сложната молекула се появяват атоми или молекули на самите тези елементи; при молекулите на елементите се появяват свободни атоми, които проявяват съвсем различни по качество действия: свободните атоми на кислорода в момента на отделянето му като на шега постигат това, което свързаните в молекули атоми на атмосферния кислород никога не могат да направят.

Но и молекулата е качествено различна от масата на тялото, към която принадлежи. Тя може да извършва движения независимо от масата и докато последната привидно остава в покой; молекулата може да извършва например топлинни трептения; чрез изменение на положението и връзката със съседните молекули тя може да приведи тялото в друго алотропно или агрегатно състояние и т. н.

И така, виждаме, че чисто количествената операция на делението има една граница, на която тя преминава в качествена разлика: масата се състои само от молекули, но е нещо съществено различно от молекулата, както и последната — от атома. Върху тази именно разлика почива отделянето на механиката като наука за небесните и земните маси от физиката като механика на молекулите и от химията като физика на атомите.

В механиката не се срещат качества, а в най-добрия

случай се срещат състояния като равновесие, движение, потенциална енергия, които всички до едно почиват върху измеримо пренасяне на движение и самите те могат да бъдат количествено изразени. Затова доколкото тук става качествено изменение, то се обуславя от съответно количествено изменение.

Във физиката телата се разглеждат като химически неизменни или индиферентни; тук имаме работа с измененията на техните молекулярни състояния и с промяната на формата на движението, която във всички случаи — или поне на едната от двете страни — привежда в действие молекулите. Тук всяко изменение е преминаване на количеството в качество, следствие от количественото изменение на присъщото на тялото или на придаденото му количество движение от каквато и да било форма.

«Така например температурата на водата отначало е безразлична по отношение на нейното течно състояние; но при увеличаване или намаляване на температурата на течната вода настъпва момент, когато това състояние на сцепление се изменя и водата се превръща в единия случай в пара, а в другия — в лед.» (Hegel, «Enzyklopädie», Gesamtausg., Band VI., S. 217) ⁴⁰.

Така, необходима е определена минимална сила на електрическият ток, за да нажежи платинената жичка на електрическата крушка до изпускане на светлина. Така всеки метал има своя температура на нажежаване и топене; така всяка течност има при известно налягане своя установена точка на замръзване и точка на кипене — доколкото нашите средства ни позволяват да получим съответната температура; така, най-после, и всеки газ има своя критическа точка, при която налягането и охлаждането го превръщат в течно състояние. С една дума: така наречените константи във физиката в повечето случаи не са нищо друго освен наименования на възлови точки, където количественото прибавяне или отнемане на движение предизвиква качествено изменение в състоянието на съответното тяло, където следователно количеството преминава в качество.

Но откритият от Хегел природен закон отбелязва най-големия си триумф в областта на химията. Химията би могла да бъде наречена наука за качествените изменения на телата вследствие измененията на количествения състав. Това е знаел още самият Херел («Logik». Gesamt

ausg; III, с. 433).⁴¹ Да вземем кислорода: ако в една молекула се съединят три атома вместо два както обикновено, ние имаме озон, едно тяло, което по миризма и действие много определено се различава от обикновения кислород. А какво да кажем за различните пропорции, в които кислородът се съединява с азота или сярата и всяка една от които образува тяло, качествено различно от всички други! Колко различен е веселещият газ (двуазотен окис N_2O) от анхидрида на азотната киселина (двуазотен петокис N_2O_5)! Първият е газ, вторият при обикновена температура — твърдо кристално тяло. А пък цялата разлика в състава им е, че второто тяло съдържа пет пъти повече кислород от първото и между двете се намират три други окиса на азота (NO , N_2O_3 , NO_2), които качествено се различават от горните два и помежду си.

Още по-очевидно се проявява това при хомоложните редове на въглеродните съединения, особено при най-простите въглеводороди. От нормалните парафини най-низшият е метанът, CH_4 ; тук 4 валенции на въглеродния атом са наситени с 4 атома водород. Вторият, етанът, C_2H_6 , има два свързани помежду си атома въглерод, а свободните 6 валенции са наситени с 6 атома водород. По-нататък имаме C_3H_8 , C_4H_{10} и т. н. — по алгебричната формула C_nH_{2n+2} , така че чрез прибавяне на групата CH_2 всеки път се получава тяло, качествено различно от предишното. Трите най-низши члена на този ред са газове; най-висшият известен член, хексадекан, $C_{16}H_{34}$, е твърдо тяло с точка на кипенето $278^\circ C$. Съвсем същото е и с реда на изведените (теоретично) от парафините първични алкохоли с формулата $C_nH_{2n+2}O$ и с реда на едноосновните мастни киселини (формула $C_nH_{2n}O_2$). Каква качествена разлика може да предизвика количественото прибавяне на C_3H_6 , показва опитът, когато изпием в каквато и да било годна за пиене форма етилалкохол C_2H_6O без примес на други алкохоли, а друг път изпием същия етилалкохол, но с незначителна прибавка на амилалкохол $C_5H_{12}O$, който е главната съставна част на отвратителното фузелово масло. Нашата глава ще почувствува това на другата сутрин, и то в своя вреда; така че ние дори бихме могли да кажем, че опиването и следващият след него махмурлук са също тъй преминало в качество количество, от една страна, на етилалкохола, от друга — на прибавения към него C_3H_6 .

Впрочем при тия редове Хегеловият закон ни се явява и в една друга форма. Низшите членове допускат само едно-единствено взаимно разположение на атомите. Но ако броят на съединените в една молекула атоми достигне определена за всеки ред величина, групирането на атомите в молекулата може да стане по няколко начина; следователно могат да се появят две или няколко изомерни тела, които имат в молекулата еднакъв брой атоми С, Н, О, но при все това са качествено различни. Ние дори можем да изчислим колко такива изомера са възможни за всеки член на реда. Така например в реда на парафините за C_4H_{10} съществуват два изомера, за C_5H_{12} — три; при по-висшите членове броят на възможните изомери нараства много бързо. Следователно пак броят на атомите в молекулата е, който обуславя възможността, както и — доколкото това е доказано — действителното съществуване на такива качествено различни изомерни тела.

Нещо повече. По аналогия на познатите ни във всеки от тия редове тела можем да направим изводи за физическите свойства на неизвестните още членове на реда и с доста голяма увереност — поне за непосредствено следващите след известните ни членове — да предсказваме тези свойства, например точката на кипенето и т. н.

Най-после, Хегеловият закон важи не само за сложните тела, но и за самите химически елементи. Сега ние знаем,

«че химическите свойства на елементите са периодична функция на атомните тегла» (Roscoe und. Schorlemmer. «Ausführliches Lehrbuch der Chemie». II. Bd., S. 823)⁴²,

че следователно тяхното качество е обусловено от количеството на тяхното атомно тегло. И това е потвърдено по блестящ начин. Менделеев доказва, че в разположените по атомното тегло редове на родствени елементи има различни празнини, които сочат, че тук трябва да се открият нови елементи. На един от тия неизвестни елементи, който той нарече екаалуминий, защото следва в започващия с алуминия ред непосредствено подир него, той описа предварително общите химически свойства и предсказа приблизително неговото специфично и атомно тегло, както и неговия атомен обем. Няколко години по-късно Лекок дьо Боабодран действително откри този елемент и предсказанията на Менделеев се оказаха верни със съвсем

незначителни отклонения. Екаалуминият беше реализиран в галия (пак там, с. 828)⁴³. Като приложи — несъзнателно — Хегеловия закон за преминаване на количеството в качество, Менделеев извърши научен подвиг, който смело може да се постави наред с откритието на Леверие, който изчисли орбитата на неизвестната още планета Нептун.

В биологията, както и в историята на човешкото общество, същият закон се потвърждава на всяка крачка, но тук ние ще се ограничим с примерите от точните науки, защото тук количествата могат да бъдат точно измерени и проследени.

Вероятно същите господа, които досега хулеха преминаването на количеството в качество като мистицизъм и непонятен трансцендентализъм, сега ще заявят, че това е нещо разбиращо се от само себе си, тривиално и плоско, че те са го прилагали отдавна, така че не научават нищо ново. Но формулирането за пръв път на един всеобщ закон за развитието на природата, обществото и мисленето в неговата общозначима форма винаги си остава дело със световноисторическо значение. И ако тези господа години наред са заставяли количеството и качеството да преминават едно в друго, без да знаят какво правят, те ще трябва да се утешават заедно с Молиеровия господин Журден, който също цял живот е говорил в проза, без ни най-малко да подозира това.⁴⁴

Основни форми на движението⁴⁵

Движението, разглеждано в най-общия смисъл на думата, т. е. разбирано като начин на съществуване, като вътрешноприсъщ на материята атрибут, обхваща всички извършващи се във Вселената изменения и процеси, от простото преместване до мисленето. Изследването на природата на движението, разбира се, трябваше да започне от най-низшите, най-простите му форми и да бъдат обяснени те, преди да може да се направи нещо за обяснението на неговите по-висши и по-сложни форми. И действително ние виждаме, че в историческото развитие на природните науки най-напред се разработва теорията за простото преместване, механиката на небесните тела и на земните маси; след нея идва теорията за молекулярното движение, физиката, и веднага след нея, почти наред с нея и в някои случаи преди нея — науката за движението на атомите, химията. Едва след като тия различни клонове на познанието за формите на движението, които господствуват в мъртвата природа, достигнаха висока степен на развитие, можеше с успех да се пристъпи към обяснението на ония явления на движението, които представляват жизнения процес. Това обяснение напредваше успоредно с напредването на механиката, физиката и химията. Така че, докато механиката отдавна беше в състояние доста добре да свежда костните лостове в животинското тяло, приведени в движение чрез свиване на мускулите, до своите важещи и за мъртвата природа закони, физико-химическото обосноваване на другите жизнени явления е още почти в началния стадий на своето развитие. Ето защо, като изследваме тук природата на движението, ние сме принудени да оставим настрана органичните форми на движение. Така че ние по неволя се ограничаваме —

съобразно с равнището на науката — с формите на движение на мъртвата природа.

Всяко движение е свързано с някакво преместване — преместване на небесни тела, на земни маси, на молекули, атоми или частици на етера. Колкото по-висша е формата на движението, толкова по-незначително става това преместване. То в никакъв случай не изчерпва природата на съответното движение, но е неделимо от него. Ето защо то трябва да бъде изследвано преди всичко останало.

Цялата достъпна за нас природа образува една система, една съвкупна взаимна връзка на тела, като под тела тук разбираме всички материални съществувания — от звездите до атома, че дори и до частиците на етера, доколкото е признато неговото съществуване. От обстоятелството, че тези тела се намират във взаимна връзка, следва, че те си въздействуват едно на друго и това тяхно взаимно въздействие е именно движението. Оттук вече става ясно, че материята е немислима без движение. И ако по-нататък материята ни противостои като нещо дадено, като нещо несътворимо и неунищожимо, от това следва, че и движението е несътворимо и неунищожимо. Този извод веднага става неизбежен, щом Вселената беше опозната като система, като взаимна връзка на тела. А тъй като философията беше стигнала до това разбиране много преди то да се затвърди в природознанието, обяснимо е защо философията цели 200 години преди природознанието направи извода за несътворимостта и неунищожимостта на движението. Дори формата, в която тя го направи, все още превъзхожда съвременната природонаучна негова формулировка. Тезата на Декарт, че количеството на наличното във Вселената движение е винаги едно и също, има само формален недостатък, тъй като тук е употребен краен израз за една безкрайна величина. Обратно, в природознанието сега има два изрази на този закон: формулировката на Хелмхолц за запазването на *силата* и по-новата, по-точна формулировка за запазването на *енергията*, едната от които, както ще видим, гласи тъкмо противоположното на другата, и при това всяка една от тях изразява само едната страна на отношението.

Ако две тела действуват едно върху друго така, че последницата от това е преместването на едно от тях или на двете, това преместване може да бъде само приближаване или отдалечаване. Те или се привличат взаимно, или

се отблъскват. Или както се изразява механиката, действащите между тях сили са централни, т. е. те действуват по посока на линията, която съединява техните центрове. Че това става винаги и без изключение във Вселената — днес за нас е нещо, разбиращо се от само себе си, колкото и комплицирани да изглеждат някои движения. За нас би било абсурдно да допуснем, че две действащи едно върху друго тела, на чието взаимодействие не противостои никаква пречка или въздействие на трети тела, могат да упражняват това въздействие другояче освен по най-късия и най-пряк път — по посока на правата, която съединява техните центрове.* Но, както е известно, Хелмхолц («Запазване на силата». Берлин, 1847, гл. I и II)⁴⁷ даде и математическо доказателство, че централното действие и неизменността на количеството на движението [Bewegungsmenge]⁴⁸ се обуславят взаимно и че допускането на други действия освен централни довежда до резултати, при които движението би могло да бъде или създадено, или унищожено. Оттук следва, че основната форма на всяко движение е приближаване и отдалечаване, свиване и разширяване — накратко, старата полярна противоположност между *привличане* и *отблъскване*.

Трябва да отбележим изрично: привличане и отблъскване тук не се схващат като така наречените «сили», а като *прости форми на движението*. Дори още Кант е схващал материята като единство на привличане и отблъскване. Как стои въпросът със «силите», ще видим, като му дойде времето.

Всяко движение се състои във взаимодействието на привличане и отблъскване. Но то е възможно само ако всяко отделно привличане се компенсира със съответно отблъскване на друго място, защото в противен случай едната страна с течение на времето би трябвало да получи превес над другата, а с това в края на краищата движението би се прекратило. Така че всички привличания и всички отблъсквания във Вселената трябва взаимно да се уравновесяват. Поради това законът за неунищожимостта и несътворимостта на движението получава следната формулировка: всяко притегателно движение във Все-

* Тук на полето има бележка с молив «На стр. 22 Кант [казва], че трите измерения на пространството са обусловени от това, че привличането или отблъскването се извършва обратно пропорционално на квадрата на разстоянието.»⁴⁸. *Ред.*

лената трябва да бъде допълнено от едно равностойно отблъсквателно движение и обратно; или — както го формулираше предишната философия, дълго време преди да бъде установен от природознанието законът за запазване на силата, гесп. на енергията — сборът на всички привличания във Вселената е равен на сбора на всички отблъсквания.

Но тук като че ли все още съществуват две възможности за прекратяване на движението, а именно: или привличането и отблъскването в края на краищата действително ще се урівновесят, или цялото отблъскване окончателно ще овладее част от материята, а цялото привличане — останалата част. От диалектическо гледище тия възможности поначало са нереални. Щом веднъж диалектиката въз основа на нашия досегашен природонаучен опит е доказала, че всички полярни противоположности се обуславят изобщо от взаимодействието на двата противоположни полюса, че разделянето и противопоставянето на тези полюси съществува само в рамките на тяхната съпринадлежност и обединение и, обратно, че тяхното обединение съществува само в тяхното разделяне, а тяхната съпринадлежност само в тяхното противопоставяне, не може и дума да става нито за окончателно урівновесяване на отблъскването и привличането, нито за окончателно разпределяне на едната форма на движение в едната половина на материята, а на другата форма — в другата, така че не може и дума да става нито за взаимно проникване*, нито за абсолютно отделяне на двата полюса един от друг. Да се твърди това би значило да се иска в първия случай северният и южният полюс на един магнит да се урівновесят един друг и един чрез друг, а във втория случай — разрязването на един магнит през средата между двата му полюса да даде в едната част северния полюс без южния, в другата част — южния полюс без северния. Макар недопустимостта на такива предположения да следва вече от диалектическата природа на полярната противоположност, все пак благодарение на господстващия метафизически начин на мислене на природонаследователите поне второто предположение играе известна роля във физическата теория. За това ще стане дума на съответното място.

* В смисъл на взаимно урівновесяване и неутрализиране. *Ред.*

Как се представя движението във взаимодействието на привличането и отблъскването? Това ще изследваме най-добре въз основа на отделните форми на самото движение. Резултатът ще се получи тогава накрая.

Да вземем движението на една планета около нейното централно тяло. Обикновената школка астрономия обяснява заедно с Нютон описваната от планетата елипса със съвместното действие на две сили, на привличането от страна на централното тяло и на една тангенциална сила, която увеличава планетата нормално по посока на това привличане. Следователно тази астрономия освен централно извършващата се форма на движение приема и една друга, перпендикулярна на свързващата центрове линия, посока на движение, или така наречената «сила». С това тя влиза в противоречие със споменатия по-горе основен закон, според който в нашата Вселена всяко движение може да се извършва само по посока на центрове на действащите едно върху друго тела или, както се казва, може да бъде предизвикано само от централно действащи «сили». С това тя внася в теорията един елемент на движение, който, както също видяхме, по необходимост свежда въпроса до създаването и унищожаването на движението и следователно предполага и един творец. Тъй че касаеше се тази тайнствена тангенциална сила да се сведе до една централно извършваща се форма на движение и това направи Кант—Лапласовата космогонична теория. Както е известно, според тази теория цялата слънчева система е възникнала от една въртяща се, крайно разреждана газова маса чрез постепенно свиване, при което на екватора на това газово кълбо въртеливото движение, разбира се, е най-силно и откъсва от масата отделни газови пръстени, които след това се съгъстяват в планети, планетони и т. н. и обикалят около централното тяло по посока на първоначалното въртене. Самото това въртене се обяснява обикновено със собственото движение на отделните газови частички, което се извършва в най-различни посоки, но накрая взема превес в една определена посока и така се предизвиква въртеливото движение, което с все по-голямото свиване на газовото кълбо трябва да става все по-силно. Но каквато и хипотеза да се приеме за произхода на въртенето, всяка от тях отстранява тангенциалната сила, която се свежда до особена форма на проява на едно движение, което се извършва в цент-

рална посока. Ако единият, в прекия смисъл централен елемент на планетното движение, е представен от тежестта, от привличането между планетата и централното тяло, другият, тангенциалният елемент се явява като остатък — в пренесена или превърната форма — от първоначалното отблъскване на отделните частички на газовото кълбо. Така процесът на съществуване на една слънчева система се представя като взаимодействие на привличане и отблъскване, в което привличането постепенно все повече и повече взема връх, поради това че отблъскването се излъчва в световното пространство във формата на топлина и следователно все повече и повече се губи за системата.

От пръв поглед е ясно, че формата на движение, която тук се разглежда като отблъскване, е същата, която в съвременната физика се означава като «енергия». Поради свиването на системата и следващото от това обособяване на отделните тела, от които тя днес се състои, системата е загубила «енергия» и тази загуба, според известното изчисление на Хелмхолц, се равнява сега вече на $\frac{453}{454}$ от цялото количество движение (Bewegungsmenge), което се е намирало първоначално в нея във формата на отблъскване.

Да вземем сега една телесна маса на самата наша Земя. Тя е свързана със Земята чрез тежестта, както Земята от своя страна е свързана със Слънцето; но за разлика от Земята тази маса е неспособна за свободно планетарно движение. Тя може да бъде приведена в движение само чрез тласък отвън. Но и тогава, щом престане тласъкът, движението ѝ скоро спира било поради действието само на тежестта, било поради действието на тежестта заедно със съпротивлението на средата, в която се движи тази маса. Но и това съпротивление в последна сметка е действие на тежестта, без която Земята не би имала никаква съпротивляваща се среда, никаква атмосфера върху своята повърхност. Така че в чисто механическото движение на земната повърхност ние имаме работа с едно положение, при което тежестта, привличането, решително господства, при което следователно при получаването на движение имаме две фази: най-напред да се противодействува на тежестта, а след това — да се остави тежестта да действа — с една дума: да се издигне масата, а след това да се остави да падне.

Следователно имаме пак взаимодействие между привличането, от една страна, и от друга — една форма на движение, която действува в противоположна посока, т. е. една отблъсквателна форма на движение. Но тази отблъсквателна форма на движение не се среща в природата в рамките на земната чиста механика (която има работа с маси с *дадени*, неизменни за нея агрегатни състояния и състояния на сцепление). Физическите и химическите условия, при които една скала се откъсва от планинския връх или при които е възможно падането на водата, лежат извън сферата на тази механика. Следователно в земната чиста механика отблъскващото, издигащото движение трябва да бъде създавано изкуствено: чрез човешка сила, животинска сила, водна сила, парна сила и т. н. И това обстоятелство, тази необходимост да се води борба изкуствено с естественото привличане, създава у механиците възгледа, че привличането, тежестта, или както те казват, *силата* на тежестта, е най-съществената, дори основната форма на движение в природата.

Ако например една тежест бъде издигната и със своето пряко или косвено падане придаде движение на други тела, според разпространения механически възглед не *издигането* на тежестта придава това движение, а *силата на тежестта*. Така например Хелмхолц приема, че

«като движеща сила действува най-добре познатата ни и най-простата сила — тежестта. . . например при онези стенни часовници, които се движат чрез топуз. Топузът не може да се подчини на въздействието на тежестта, без да привежда в движение целия часовников механизъм.» Но той не може да привежда часовниковия механизъм в движение, без самият да слиза надолу, и той слиза до тогава, докато накрай се размотае цялата верига, на която виси. «Тогава часовникът спира, тогава дееспособността на неговия топуз е за момента изчерпана. Неговата тежест не е загубена или намалена, той, както и по-рано, в същата степен се притегля от Земята, но е загубена способността на тая тежест да предизвиква движения... Но ние можем да навием часовника със силата на нашата ръка, при което топузът пак се издига нагоре. Щом стане това, той пак е при добил своята предишна дееспособност и може пак да поддържа часовника в движение» (Helmholtz, «Populäre Vorträge», II, [S.] 144—145).

Така че според Хелмхолц не активното придаване на движение, не издигането на топуза привежда в движение часовника, а пасивната тежест на топуза, макар че същата тази тежест се извежда от състоянието на пасивност едва

в резултат на издигането и се връща пак в своята пасивност, след като се размотае веригата на топуза. Следователно, ако според по-новото схващане, както току-що видяхме, *енергията* е само друг израз за *отблъскването*, тук, според по-старото, Хелмхолцовото, *силата* е друг израз за противоположното на отблъскването, за *привличането*. Засега ние само констатираме това.

Но когато процесът на земната механика е стигнал до своя край, когато тежката маса най-напред е била издигната и след това пак е паднала на същото равнище, какво става с движението, което съставя този процес? За чистата механика то е изчезнало. Но сега ние знаем, че то в никакъв случай не е унищожено. То се е превърнало в по-малката си част в звукови вълнообразни трептения на въздуха, а в много по-голямата — в топлина, топлина, която е придадена отчасти на оказващата съпротивление атмосфера, отчасти на самото падащо тяло, отчасти, най-после, на почвата, върху която това тяло пада. Също и часовниковият топуз постепенно е придал своето движение във формата на топлина, получена от триенето, на отделните колела на часовниковия механизъм. Но не както обикновено се казва, движението на *падане*, т. е. привличането е, което е преминало в топлина, т. е. в една форма на отблъскване. Напротив, привличането, тежестта, си остава — както правилно отбелязва Хелмхолц — това, което е било по-рано, и става, точно казано, дори по-голямо. По-точно, това, което *механически* се унищожаваше в резултат на падането и което отново възниква като топлина, е отблъскването, придадено на издигнатото тяло чрез издигането. Отблъскването на маси се е превърнало в молекулярно отблъскване.

Топлината, както вече казахме, е форма на отблъскването. Тя привежда молекулите на твърдите тела в трептене и с това отслабва връзката между отделните молекули, докато най-после настъпи преходът в течно състояние; при продължаващ се приток на топлина тя засилва и в това състояние движението на молекулите до степен, при която те напълно се откъсват от масата и поединично започнат да се движат свободно с определена скорост, обусловена за всяка молекула от нейната химическа структура. При продължаващ се по-нататък приток на топлина тази скорост се засилва още повече и с това отблъсква все повече молекулите една от друга.

Но топлината е една форма на така наречената «енергия»; последната и тук се оказва пак тъждествена с отблъскването.

При явленията на статичното електричество и на магнетизма ние имаме полярно разпределени привличане и отблъскване. Каквато и хипотеза да приемем относно *modus operandi** на тези две форми на движение, пред лицето на фактите никой не се съмнява, че привличането и отблъскването — доколкото са предизвикани от статичното електричество или магнетизма и доколкото могат да се проявяват безпрепятствено — напълно се компенсират едно друго, както това и фактически следва по необходимост от самата природа на полярното разпределение. Два полюса, чието действие не се компенсира напълно, не биха били полюси и досега не са и открити в природата. Галванизма засега оставяме настрана, защото при него процесът е обусловен от химически явления и затова става заплетен. Ето защо по-добре нека изследваме самите химически процеси на движение.

Когато две тегловни части водород се съединят с 15,96 тегловни части кислород във водна пара, при този процес се развива количество топлина от 68,924 топлинни единици. Обратно, ако трябва да бъдат разложени 17,96 тегловни части водна пара на две тегловни части водород и 15,96 тегловни части кислород, това е възможно само при условие, че на водната пара бъде придадено количество движение, равностойно на 68,924 топлинни единици — било във формата на самата топлина или на електрическо движение. Същото важи и за всички други химически процеси. В огромния брой случаи при химическото съединение се отделя движение, а при разлагането трябва да се придаде движение. И тук отблъскването обикновено е активната, по-надарената с движение или изискваща внасяне на движение страна на процеса, а привличането — пасивната страна, създаваща излишък от движение и отделяща движение. Затова и според съвременната теория, общо взето, при съединяването на елементи се освобождава енергия, а при разлагането тя се свързва. Следователно енергия тук пак означава отблъскване. И Хелмхолц отново заявява:

* Начина на действие. Ред.

«Тазя сила» (силата на химическото сродство) «можем да се представим като *притегателна* сила. . . Този притегателна сила между атомите на въглерода и кислорода също така извършва работа, както и силата, която Земята — във формата на тежест — упражнява върху една издигната тежест. . . Когато атомите на въглерода и кислорода се устремят едни към други и се съединят във въглена киселина, новообразуваните частици на въглената киселина трябва да се намират в най-бурно молекулярно движение, т. е. в топлинно движение. . . Когато тя след това придаде своята топлина на околната среда, ние все още имаме във въглената киселина всичкия въглерод, всичкия кислород, а също и силата на химическото сродство на двата елемента също тъй мощни, както и по-рано. Но последната се проявява сега само в това, че държи здраво заловени един за друг атомите на въглерода и кислорода, като не позволява разделянето им» (1. с., 169).

Тук виждаме съвсем същото, както и по-рано: Хелмхолц настоява, че в химията, както и в механиката силата се състояла само в *привличането* и че следователно била тъкмо противоположното на онова, което у другите физици се нарича енергия и е идентична с *отблъскването*.

Така сега имаме вече не двете прости основни форми на привличането и отблъскването, а редица подформи, в които — в рамките на противоположността на първите две — протича разгъващият се и вгъващият се процес на универсалното движение. Но не само нашият разсъдък е, който обединява тези разнообразни форми на явления под едно общо название движение. Напротив, те сами о действието си доказват, че са форми на едно и също движение, като при известни обстоятелства преминават една в друга. Механическото движение на масите преминава в топлина, в електричество, в магнетизъм; топлината и електричеството преминават в химическо разлагане; химическото съединение от своя страна поражда пак топлина и електричество, а чрез последното — магнетизъм; и най-после топлината и електричеството отново произвеждат механическото движение на масите. И то така, че на определено количество движение [Bewegungsmenge] от едната форма винаги съответствува точно определено количество движение [Bewegungsmenge] от другата форма; при това пак е безразлично от коя форма на движение е взета единицата мярка, с която се измерва това количество движение [Bewegungsmenge]: дали тя служи за измерване на движението на маси, на топлина, на така наречената електродвижеща сила или на превърнатото при химическите процеси движение.

Тук ние стоим върху почвата на теорията за «запазването на енергията», създадена от Ю. Р. Майер в 1842 г.* и оттогава разработена с такъв блестящ успех от учените в международен мащаб, и сега ще трябва да изследваме основните понятия, с които днес оперира тази теория. Това са понятията «сила», или «енергия», и «работа».

По-горе вече стана ясно, че новият, сега почти общоприет възглед под енергия разбира отблъскването, докато Хелмхолц с думата «сила» обозначава предимно привличането. В това би могло да се види някаква формална, несъществена отлика, тъй като привличането и отблъскването във Вселената се компенсират и затова е безразлично коя страна на отношението ще приемем за положителна и коя — за отрицателна; тъй както и само по себе си е безразлично дали от една точка на една коя да е права ще отчитаме положителните абсциси надясно или наляво. Но в действителност това съсем не е така.

Работата е там, че преди всичко тук не става въпрос за Вселената, а за явления, които стават на Земята и са обусловени от точно определеното положение на Земята в слънчевата система и на слънчевата система във Вселената. Но нашата слънчева система дава на световното пространство всеки миг огромни количества движение, и то

* В «Populäre Vorlesungen», II, S. 113, Хелмхолц, изглежда, приписва, освен на Майер, Джаул и Колдинг, и на самия себе си известен дял в природонаучното доказателство на Декартовата теза за количествената неизменност на движението. «Сам аз, без да зная нищо за Майер и Колдинг и запознал се с опитите на Джаул едва в края на моята работа, бях тръгнал по същия път: стараех се да издира всички онези отношения между различните природни процеси, които трябваше да се очакват, като се изхожда от посоченото гледище, и публикувах своите изследвания в 1847 г. в едно малко съчинение под заглавие: «За запазването на силата»⁴⁵. — Но в това съчинение няма абсолютно нищо ново за равнището от 1847 г. освен споменатото по-горе математическо — впрочем твърде ценно — доказателство, че «запазването на силата» и централното действие на силите, които действуват между различните тела на една система, са само два различни израза на едно и също нещо и освен това — една по-точна формулировка на закона, че сумата на живите сили и на силите на напрежението в дадена механическа система е постоянна. Във всяко друго отношение това съчинение на Хелмхолц беше вече надминато от втория труд на Майер от 1845 г. Още в 1842 г. Майер отстоява «неунищожимостта на силата» и изхождайки от своето ново становище, в 1845 г. можа да каже много по-геннални неща за «отношенията между различните природни процеси», от колкото Хелмхолц в 1847 г.»⁴⁶

движение от съвсем определено качество: слънчева топлина, т. е. отблъскване. Но самата наша Земя е съживена само благодарение на слънчевата топлина и от своя страна излъчва получената слънчева топлина — след като я е превърнала отчасти в други форми на движение — в края на краищата пак в световното пространство. Така че в слънчевата система и специално на Земята привличането е получило вече значителен превес над отблъскването. Без изпращаното ни от Слънцето отблъсквателно движение на Земята би трябвало да спре всяко движение. Ако Слънцето изистине утре, при равни други условия привличането на Земята би останало същото, каквото е днес. Един камък от 100 килограма би тежал там, където се намира, пак 100 килограма. Но движението както на масите, така и на молекулите и атомите би дошло според нашите представи до абсолютен покой. Така че ясно е: за процесите, които протичат на днешната Земя, съвсем не е безразлично дали схващаме привличането или отблъскването като активна страна на движението, т. е. като «сила» или «енергия». На днешната Земя, напротив, привличането поради решителния си превес над отблъскването е станало вече *съвсем пасивно*; всяко активно движение ние дължим на притока на отблъскване, който идва от Слънцето. И затова най-новата школа — макар и още да не е наясно относно природата на отношението на движението [des Bewegungsverhältnisses] — все пак по същество и за *земните* процеси, че дори и за цялата слънчева система, е напълно права, когато схваща енергията като отблъскване.

Терминът «енергия» нанстина съвсем не изразява правилно цялото отношение на движението, защото обхваща само едната му страна — действието, но не и противодействието. Той допуска още и привидността, че «енергията» е нещо външно за материята, нещо привнесено в нея. Но във всеки случай той е за предпочитане пред израза «сила».

Представата за сила, както това признават всички (от Хегел до Хелмхолц), е заимствувана от дейността на човешкия организъм в рамките на заобикалящата го среда. Ние говорим за мускулна сила, за силата на ръцете да вдигат, за силата на краката да скачат, за храносмилателната сила на стомаха и на чревния тракт, за силата на нервите да усещат, за секреторната сила на жлезите

и т. н. С други думи, за да си спестим посочването на действителната причина на изменението, предизвикано от една функция на нашия организъм, ние вмъкваме някаква фиктивна причина, някаква така наречена сила, съответстваща на това изменение. След това пренасяме този удобен метод и върху външния свят и по този начин измисляме толкова сили, колкото различни явления има.

В този наивен стадий се намираше природознанието (с изключение може би на небесната и земната механика) дори и по времето на *Хегел*, който с пълно право напада тогавашния маниер да се измислят навсякъде сили (да се цитира пасажът).⁶¹ Също така той отбелязва на друго място:

«По-добре е» (да кажем), «че магнитът има душа» (както се изразява Талес), «отколкото, че той има силата да привлича: силата е такова свойство, което, *отделимо* от материята, си представяме като предикат; — душата, напротив, е *това негово движение, което е едно и също нещо с природата на материята*» (*Geschichte der Philosophie*, I, [S.] 208)⁶².

Днес вече не си служим така съвсем леко с разни сили, както тогава. Да чуем Хелмхолц:

«Когато познаваме напълно един природен закон, трябва да искаме той да важи без изключения. . . По този начин законът ни се представя като обективна мощ, поради което го наричаме *сила*. Ние обективираме например закона за пречупването на светлината като присъща на прозрачните субстанции сила да пречупват светлината, закона за химическите избирателни сродства — като сила на сродството на различните вещества едно към друго. Така ние говорим за електрическа контактна сила на металите, за сила на сцеплението, за капилярна сила и много други. В тези наименования са обективирани закони, които на първо време обхващат само малки редици от природни процеси, *чиито условия са още доста заплетени**. . . Силата е само обективираният закон на действието. . . Абстрактното понятие сила, което ние въвеждаме, прибавя още само мисълта, че ние не сме измислили тоя закон произволно, че той е принудителен закон на явленията. Така нашето искане *да разберем природните явления, т. е. да намерим техните закони, взема друга форма* [на изразяване], а именно, че ние трябва да намерим *силите*, които са причини на явленията» (I. с. S. 189—191. Инсбрукския доклад от 1869 г.).⁶³.

Преди всичко внасянето в един — вече установен като независим от нашата субективност, следователно вече не-

* Подчертано от Енгелс. *Ред.*

пълно *обективен* — природен закон на *чисто субективната* представа за *сила* е във всеки случай своеобразен начин на «обективирание». Такова нещо би могъл да си позволи в краен случай един строго правоверен старохегелianец, но не и един неокантианец като Хелмхолц. Нито към веднъж установения закон, нито към неговата обективност или към обективността на неговото действие не се прибавя и най-малка нова обективност от това, че ще му припишем някаква сила; това, което се прибавя, е нашето *субективно твърдение*, че този закон действа с помощта на една засега съвсем непозната сила. Но тайният смисъл на това приписване се разкрива, когато Хелмхолц започва да дава своите примери: пречупване на светлината, химическо сродство, контактно електричество, сцепление, капилярност, и когато въздига законите, които управляват тия явления, в «обективното» благородническо съсловие на *силите*.

«В тези наименования са обективирани закони, които на първо време обхващат само малки редици от природни процеси, чиито условия са *още доста заплетени*».

И тъкмо тук «обективирането», което е по-скоро субективирание, придобива известен смисъл: ние прибягваме понякога до думата «сила» не защото напълно сме познали закона, а тъкмо защото не сме го познали, защото *още не* сме наясно по «доста заплетените условия» на тия явления. Следователно ние изразяваме с това не нашето знание, а *недостатъчността* на нашето знание за природата на закона и за начина на неговото действие. В този смисъл като кратък израз на една още непозната причинна връзка, като палиативно езиково средство думата «сила» може да служи за обикновена употреба. Всичко друго е от лукаваго. Със същото право, с което Хелмхолц обяснява физически явления с така наречената сила на пречупване на светлината, с електрическата контактна сила и т. н., средновековните схоластици са обяснявали промените в температурата с една *vis calorifica** и с една *vis frigificans*** и с това си спестявали всяко по-нататъшно изследване на топлинните явления.

Но и в този смисъл този термин издиша. А именно той

* Съгриваща сила. *Ред.*

** Изстудяваща сила. *Ред.*

изразява всички явления едностранчиво. Всички природни процеси са двустранни, почиват върху отношението най-малко на две действащи части, върху действие и противодействие. Но представата за сила поради своя произход от действието на човешкия организъм върху външния свят и на второ място от земната механика включва мисълта, че само едната част е активна, действаща, а другата е пасивна, възприемаща, следователно установява едно досега недоказуемо разпростиране на половото различие върху мъртвата природа. Противодействието на втората част, върху която действа силата, се проявява тук най-много като някакво пасивно противодействие, като *съпротивление*. Наистина такова схващане е допустимо за редица области и извън чистата механика, а именно там, където се касае за просто пренасяне на движение и неговото количествено изчисление. Но за по-сложните физически процеси то е вече недостатъчно, както доказват това тъкмо собствените примери на Хелмхолц. Силата на пречупването на светлината се съдържа също толкова в самата светлина, колкото и в прозрачните тела. При сцеплението и капилярността «силата» сигурно се съдържа колкото в твърдата повърхност, толкова и в течността. При контактното електричество във всеки случай е сигурно, че и *два* метала имат дял в него, а «силата на химическото сродство» — ако се съдържа някъде — то е във всеки случай в *двете* съединяващи се части. Но сила, която се състои от две разделени сили, действие, което не предизвиква своето противодействие, а го обхваща и носи в самото себе-си, съвсем не е сила в смисъла на земната механика, единствената наука, в която действително се знае какво значи «сила». Защото основните условия на земната механика са, първо, отказът да се изследват причините на тласъка, т. е. природата на съответната за всеки отделен случай сила, и, второ, схващането за едностранността на силата, на която се противопоставя една на всяко място винаги равна на себе си тежест по такъв начин, че в сравнение с всяко разстояние, изминато от падащото на земята тяло, земният радиус се смята $= \infty$.

Но да видим по-нататък как Хелмхолц «обективира» своите «сили» в природните закони.

В една лекция от 1854 г. (цит. съч., с. 119) той изследва «запаса от работна сила», който първоначално е съдър-

жала кълбовидната мъглявина, от която се е образувала нашата слънчева система.

«В действителност тази мъглявина е получила в това отношение немислено огромен дар само във форма на всеобща притегателна сила на всички свои части една към друга.»

Това е безспорно. Но също тъй безспорно е, че целият този дар от тежест, или гравитация, е запазен в днешната слънчева система все още непокътнат; като се приспадне само незначителното количество, загубено с онази материя, която може би безвъзвратно е била започкитена в световното пространство. По-нататък:

«И химическите сили трябва да са били вече налице, готови да действуват; но тъй като тези сили могат да влязат в действие само при кай-тесен допир на разнородните маси, преди да започне тяхното действие, е трябвало да настъпи съгъстяване» [с. 120].

Ако ние, както Хелмхолц по-горе, схващаме тези химически сили като сили на химическо сродство, т. е. като *привличане*, тогава и тук трябва да кажем, че общата сума на тези химически сили на привличането продължава да си остава ненамалена в слънчевата система.

Но на същата страница Хелмхолц дава като резултат от своите изчисления,

«че сега само около $\frac{1}{434}$ част от първоначалната механическа сила още съществува като таква» —

именно в слънчевата система. Как да съгласуваме това? Нали притегателната сила — както всеобща, така и химическа — се е запазила непокътната в слънчевата система? Друг сигурен източник на сила Хелмхолц не посочва. Наистина според Хелмхолц посочените от него сили са извършили огромна работа. Но от това те нито са се увеличили, нито са се намалили. С всяка молекула в слънчевата система, както и с цялата слънчева система става същото, както с топуза на часовника по-горе: «Неговата тежест не е загубена или намалена.» Онова, което ставаше по-горе с въглерода и кислорода, става и с всички химически елементи: все още имаме цялото дадено количество от всеки от тях, а и цялата «сила на химическото сродство, оставаща си също тъй мощна, както и по-рано». Но какво сме загубили? И коя «сила» пък е извършила

огромната работа, която е 453 пъти по-голяма от онази, която слънчевата система, според неговите изчисления, още може да извърши? Дотук Хелмхолц не ни дава отговор. Но по-нататък той казва:

«Дали е съществувал и друг запас от сила във вид на топлина*, ние не знаем» (с. 120).

Но позволете: топлината е отблъсквателна «сила» и следователно действува в *обратна* на тежестта и на химическото привличане посока. Тя е минус, ако последните приемем за плюс. Тъй че, ако Хелмхолц съставя първоначалния си запас от сила от всеобщо и химическо *привличане*, един запас от топлина, който е и налице освен това, би трябвало не да се прибави към онзи запас от сила, а да се приспадне от него. Инак слънчевата топлина би трябвало да *засилва* притегателната сила на Земята, когато тя — *тъкмо въпреки* тая сила — изпарява вода и издига парата нагоре; или пък топлината на една нажежена желязна тръба, през която се прекарва водна пара, би трябвало да *засилва* химическото привличане на кислорода и водорода, докато тя *тъкмо* прекратява неговото действие. Или, за да поясним това в друга форма: да приемем, че една кълбовидна мъглявина с радиус r , т. е. с обем $\frac{3}{4}\pi r^3$, има температура t . Да приемем по-нататък, че една втора кълбовидна мъглявина със същата маса има при по-висока температура T по-голям радиус R и обем $\frac{4}{3}\pi R^3$. Ясно е, че във втората мъглявина привличането — както механическо, така и физическо и химическо — едва тогава ще може да действува със същата сила, както в първата, когато се свие и намали радиуса си от R на радиус r , т. е. когато бъде излъчена в световното пространство топлината, съответстваща на температурната разлика $T-t$. Така че по-топлата мъглявина ще се сгъсти по-късно от по-студената, следователно топлината като пречка за сгъстяването, от Хелмхолцово гледище, не е плюс; а минус на «запаса от сила». Следователно, когато Хелмхолц допуска възможността за някакво количество *отблъсквателно* движение във форма на топлина, което се прибъгвало към *притегателните* форми на движение и увеличавало

* Подчертано от Енгелс. Ред.

тяхната сума, той прави безспорна грешка при изчислението.

Нека сведем сега целия този «запас от сила» — както [теоретически] възможния, така и опитно доказуемия, към един и същ знак, за да стане възможно събирането. Тъй като засега все още не можем да обръщаме топлината, да заместяваме нейното отблъскване с еквивалентното привличане, ние ще бъдем принудени да извършим това обръщане за двете форми на привличане. В такъв случай вместо всеобщата сила на привличане, вместо силата на химическото сродство и вместо топлината, която може би освен това още отначало е съществувала като такава — трябва да вземем просто сумата на наличното в газовото кълбо, в момента на неговото обособяване, отблъсквателно движение, или на така наречената енергия. На това отговаря и изчислението на Хелмхолц, с което той иска да изчисли «затоплянето»,

«което трябва да се е получило в резултат от приетото първоначално съгъстяване на небесните тела от нашата система от разсеяното вещество на мъглявината».

Като свежда по такъв начин целия «запас от сили» до топлина, до отблъскване, той прави възможно и прибавянето на предполагаемия «запас от топлинна сила». В такъв случай изчислението изразява, че $\frac{453}{454}$ от цялата първоначална, намираща се в газовото кълбо енергия, т. е. отблъскването, е била излъчена в световното пространство във форма на топлина, или, по-точно казано, че съотношението между сумата на цялото привличане в днешната слънчева система и сумата на цялото, намиращо се още в нея отблъскване, е 454:1. Но в такъв случай това изчисление направо противоречи на текста в лекцията, към който то се привежда като доказателство.

Но щом като представата за силата дори на един физик като Хелмхолц дава повод за такова обръкване на понятията, това е най-доброто доказателство, че тя изобщо не може да бъде научно използвана в нито един от клоновете на изследването, които излизат извън рамките на изчислителната механика. В механиката приемат причините за движението за дадени и не се интересуват от неговия произход, а само от неговите действия. Така че ако причината на едно движение бъде наречена сила, това

не вреди на механиката като такава; но така се създава навикът да се пренася това обозначение и във физиката, химията и биологията и тогава объркването е неизбежно. Това ние видяхме и още често ще го виждаме. . .

Практическото откритие на превръщането на механическото движение в топлина е толкова старо, че то би могло да се приеме за начало на човешката история. Каквито и изобретения на сечива и опитомяване на животни да са предшествовали това откритие, едва след като се научили да добиват огън чрез триене, хората за пръв път впрегнали една нежива природна сила да им служи. И какво силно впечатление им е направило почти неизмеримото значение на тази гигантска крачка напред, показват съществуващите и днес още народни суеверия. Изобретяването на каменния нож, първото сечиво, е било чествувано дълго време след въвеждането на бронза и желязото, като всички религиозни жертвоприношения са били извършвани с каменни ножове. Според еврейското предание Исус Навин наредил родените в пустинята мъже да бъдат обрязвани с каменни ножове⁵⁴; келтите и германците са употребявали само каменни ножове при своите жертвоприношения на хора. Всичко това отдавна е забравено. Но не е тъй с огъня, добиван чрез триене. Дълго след като са били известни други начини за добиване на огън, всеки свещен огън у повечето народи непременно трябвало да се добива чрез триене. Дори и до днес в повечето европейски страни съществува народното поверие, че чудотворният огън (например нашият германски огън при бедствия)⁵⁵ може да бъде запален само чрез триене. Така че до наше време благодарният спомен за първата голяма победа на човека над природата продължава да живее — полунесъзнателно — в народното поверие, в остатъците от езическо-митологическите спомени на най-образованите народи в света.

Но процесът на добиване на огън чрез триене е още едностранен. Механическо движение се превръща в топлина. За да завърши този процес, той трябва да бъде обърнат — топлина трябва да бъде превърната в механическо движение. Едва тогава диалектиката на процеса е спазена, едва тогава процесът — поне на първо време — се изчерпва в кръговрата. Историята обаче има свой собствен ход и колкото и диалектично в края на краищата да протича той, все пак диалектиката често трябва доста

дълго да чака историята. Сигурно на хилядолетия трябва да се изчисли времето, изтекло от откриването на добиването на огън чрез триене, докато Херон Александрийски (около 120 г.) изнамери машина, която е била привеждана във въртливо движение от струящата из нея водна пара. И отново минали почти две хиляди години, докато била построена първата парна машина, първото приспособление за превръщане на топлината в действително полезно механическо движение.

Парната машина е първото действително интернационално изобретение и този факт на свой ред говори за един мощен исторически прогрес. Тя е изобретена от французинка Папен, и то в Германия. Германецът Лайбниц, пръскайки, както винаги, около себе си гениални идеи, без да се интересува дали заслугата за тях ще бъде приписана на него или на други — Лайбниц, както сега узнаваме от Папеновата кореспонденция (издадена от Герланд)⁶⁶, му дал основната идея за това изобретение: използването на цилиндър и бутало. Наскоро след това англичаните Севери и Нюкъмен изобретили подобни машини; най-послед техният сънародник Уат, въвеждайки отделен кондензатор, придал на парната машина по принцип днешния ѝ вид. Кръговратът на изобретенията в тая област е бил завършен: било осъществено превръщането на топлината в механическо движение. Всичко по-нататък е било усъвършенствувание на подробностите.

Така че практиката разрешила по свой начин въпроса за отношенията между механическо движение и топлина. Тя най-напред превърнала първото във втората, а след това втората в първото. А как стоял въпросът с теорията?

Доста печално. Макар че тъкмо в XVII и XVIII в. безбройните описания на пътешествия гъмжали от разкази за диви народи, които не знаели друг начин за добиване на огън освен чрез триене, физиците останали почти равнодушни към това; същото тъй равнодушни останали те през целия XVIII в. и първите десетилетия на XIX в. и към парната машина. Задоволявали се най-често просто да регистрират фактите.

Най-после, през двадесетте години, с тази работа се заел Сади Карно, и то по доста изкусен начин, така че неговите най-добри изчисления, изразени по-късно от Клапейрон геометрично, и до ден днешен са запазили своята валидност в работите на Клаузиус и Клерк Мак-

суел. Той се добрал почти до същината на работата; но това, което му попречило да я проумее напълно, било не липсата на фактически материал, а само една основаваща се върху предубеждения *погрешна теория*. И то погрешна теория, която не била натрапена на физиците от някаква злонамерена философия, а такава, която те измъдрили със своя собствен натуралистически начин на мислене, който уж тъй превъзхожда метафизически-философския.

През XVII в. топлината е била смятана, поне в Англия, за свойство на телата, за

«особен вид *движение*» («a motion of a particular kind, the nature of which has never been explained in a satisfactory manner»**.

Така я окачествява Т. Томсън две години преди откритието на механичката теория за топлината («Очерк за науките за топлината и електричеството». 2 изд., Лондон, 1840)⁶⁷. Но в XVIII в. все повече печелело почва схващането, че топлината, както и светлината, електричеството и магнетизмът, е особено вещество, и всички тези своеобразни вещества се отличават от обикновената материя по това, че нямат тегло, че са безтегловни...

* Подчертано от Енгелс. *Ред.*

** «Чиято същност никога не е била обяснена задоволително.» *Ред.*

[Бележки и фрагменти]

[Из историята на науката]

Да се проучи *последователното развитие* на отделните клонове на природознанието. — Най-напред *астрономия*, вече заради годишните времена абсолютно необходима на пастирските и земеделските народи. Астрономията може да се развива само с помощта на *математиката*. Следователно сложило се началото и на последната. — По-нататък, на известно равнище на земеделието и в известни области (издигане на водата за напояване в Египет) и особено с възникването на градовете, на големите постройки и с развитието на занаятите — *механиката*. Скоро [тя става] необходимост и за *корабоплаването* и *военното дело*. — И тя се нуждае от помощта на математиката и така подтиква развитието ѝ. Така още от самото начало възникването и развитието на науките е обусловено от производството.

Същинското научно изследване през цялата древност се ограничава с тези 3 клона на знанието, и то като точно и систематично изследване също едва през следкласическия период (александрийците, Архимед и т. н.). Във физиката и химията, които в умовете са все още почти неотделени (теория за стихииите, липса на представа за химически елемент), в ботаниката, зоологията, анатомията на човека и животните дотогава са могли само да събират факти и по възможност да ги систематизират. Физиологията е била само гадаене, щом са се отдалечавали от най-очевидните неща — напр. храносмилане и отделяне, — както не е и могло да бъде другояче, докато още не са познавали кръвообращението. — В края на този период се появява химията в първоначалната форма на алхимията.

Когато след тъмната нощ на средновековието науките изведнъж отново с неподозирана сила се възраждат и започват да се развиват с чудодейна бързина, това чудо

ние пак дължим на производството. Първо, от времето на кръстоносните походи индустрията се развила колосално и извикала на живот маса нови механически (тъкачество, часовникарство, мелници), химически (бойджийство, металургия, алкохол) и физически (очила) факти, които дали не само огромен материал за наблюдение, но и съвсем други в сравнение с преди средства за експериментирание и позволили да се конструират нови инструменти. Може да се каже, че едва сега станала възможна същинската системна експериментална наука. Второ, цяла Западна и Централна Европа, включително и Полша, се развивала сега във взаимна връзка, макар Италия благодарение на своята наследена от древността цивилизация да продължавала още да стои начело. Трето, географските открития — направени изключително за извличане на печалба, следователно при последна сметка в интерес на производството — разкриват безкраен, дотогава недостъпен материал в областта на метеорологията, зоологията, ботаниката и физиологията (на човека). Четвърто, появява се *печатарската преса*.*

Сега — с изключение на математиката, астрономията и механиката, които вече съществували — физиката окончателно се отделя от химията (Торичели, Галилей — първият в зависимост от индустриалните хидротехнически съоръжения пръв проучва движението на течностите, вж. Клерк Максуел). Бойл стабилизира химията като наука, Жарвей с откриването на кръвообращението — физиологията (на човека, респ. на животните). Зоологията и ботаниката си остават все още науки, събиращи факти, докато не се присъедини палеонтологията — Кювие, — а наскоро след това откриването на клетката и развитието на органичната химия. С това стават възможни сравнителната морфология и сравнителната физиология и от този момент двете стават истински науки. В края на миналия век се полагат основите на геологията, а неотдавна — на така несполучливо наречената антропология — опосредствувашо звено за преминаването от морфологията и физиологията на човека и неговите раси към историята. Да се изследва подробно и да се развие. . .

* Досега са се перчели само с това, което производството дължи на науката; но науката дължи на производството безкрайно повече. [*Бележка на полето, Ред.*]

Разлика в положението в края на античния свят — около 300 г., и в края на средновековието — 1453 г.

1. Вместо една тясна културна ивица по брега на Средиземно море, която спорадично се протягала във вътрешността на континента и до атлантическия бряг на Испания, Франция и Англия и поради това лесно е могла да бъде разкъсвана и помитана от германци и славяни от север и от араби от югоизток, сега има една цялостна културна област — цяла Западна Европа със Скандинавия, Полша и Унгария като предни постове.

2. Вместо противоположността между гърци, *гесп.** римляни, и варвари, сега има шест културни народа с културни езици, без да се смятат скандинавските и т. н., и всички те били толкова развити, че са могли да участвуват в мощния литературен подем на XIV в. и са осигурявали много по-голяма разностранност на образованието, отколкото гръцкият и латинският език, които в края на древността вече западат и отмират.

3. Безкрайно по-високо развитие на индустриалното производство и търговията, създадени от средновековното бюргерско съсловие; от една страна, производството става по-усъвършенствувано, по-многообразно и по-масово, от друга — търговските връзки стават много по-развити, корабоплаването от времето на саксите, фризите и норманите става несравнено по-смело, и от трета страна — маса изобретения и пренасяне на изобретения от Изтока, които не само направили възможно пренасянето и разпространението на гръцката литература, морските открития и буржоазната религиозна революция, но и им придавали съвсем друго и все по-голямо значение и отгоре на това доставили маса научни факти — макар и още неопределени, — с каквито древността никога не е разполагала (магнитната стрелка, книгопечатането, буквите, ленената хартия — употребявана от арабите и испанските евреи от XII в.; памучната хартия, която постепенно се появява от X в. нататък, през XIII и XIV в. е вече по-широко разпространена, а папирусът след завладяването на Египет от арабите съвсем изчезва), барутът, *очилата, м е х а н и*

* Respective — съответно. *Ред.*

ческите часовници, които са били голям напредък както в отмерването на времето, така и в механиката.

(За изобретенията вж. № 11).*

Освен това и материал от пътешествията (Марко Поло около 1272 г. и т. н.).

Много по-разпространено е общото образование — макар и още лошо — чрез университетите.

С издигането на Константинопол и падането на Рим древността завършва. С падането на Константинопол неразделно е свързан краят на средновековието. Новата епоха започва с възвръщането към гърците. — Отрицание на отрицанието!

Из областта на историята. — Изобретения

Преди Хр.:

Пожарна помпа, воден часовник около 200 г. пр. Хр.,
улична настилка (Рим).

Пергамент около 160 г.

След Хр.:

Водни мелници на Мазел, около 340 г., в Германия
по времето на Карл Велики.

Първа следа от стъклени прозорци. Улично осветление
в Антиохия около 370 г.

Коприената буба от Китай ок. 550 г. в Гърция.

Пера за писане през VI в.

Хартия от памук от Китай у арабите през VII в.;
през IX в. — в Италия.

Водни органи във Франция през VIII в.

Сребърни рудници в Харц, разработвани от X в.

Вятърни мелници около 1000 г.

Ноти, гама на Гвидо Аретински около 1000 г.

Бубарство в Италия около 1100 г.

Часовници с колела — също.

Магнитна стрелка от арабите у европейците около
1180 г.

* Енгелс се позовава на 11-ия лист от своите бележки. Намиращата се на този лист хронологична таблица на изобретенията се дава по-долу. *Ред.*

Улична настилка в Париж в 1184 г.
Очила във Флоренция. Стъклено огледало.

{ Втората
половина
на XIII в.

Осоляване на херинги. Шлюзи.
Часовници с ударен механизъм. Хартия от памук във
Франция.

Хартия от парцали — началото на XIV в.

Полица — средата на същия век.

Първата работилница за хартия в Германия (Нюрн-
берг) в 1390 г.

Улично осветление в Лондон в началото на XV в.

Поща във Венеция — също.

Дърворезба и печатане — също.

Гравирание върху мед — в средата на същия.

Конна поща във Франция през 1464 г.

Сребърни рудници в саксонските Рудни планини през
1471 г.

Клавесин с педал, изобретен през 1472 г.

Джобни часовници. Пневматични пушки. Затвор на
пушка — края на XV в.

Чекрък в 1530 г.

Водолазен звънец в 1538 г.

•

Из областта на историята⁸⁸

Съвременното природознание — единственото, за което може да се говори qua* наука в противоположност на гениалните догадки на гърците и на спорадичните несвързани помежду си изследвания на арабите — започва с оная грандиозна епоха, когато градското съсловие сломи феодализма, когато на задния план на борбата между гражданите и феодалната аристокрация се появяват бунтовните селяни, а зад тях революционните предшественици на съвременния пролетариат, вече с червеното знаме в ръка и с комунизма на уста — с онази епоха, която създаде големите монархии в Европа, сломи духовната диктатура на папата, възкреси гръцката древност и заедно с нея

* Като за. Ред.

извикъ на живот най-високото развитие на изкуството в ново време, разкъса границите на стария orbis* и всъщност едва тогава откри Земята.

Тогава е най-великата революция, която дотогава е преживяла Земята. И природознанието, което се развива в [атмосферата на] тая революция, е от край до край революционно, върви ръка за ръка с пробуждащата се нова философия на великите италианци и дава своите мъченици на кладите и в тъмниците. Характерно е, че протестанти и католици се надпреварват в преследването им. Едните изгарят Сервет, другите — Джордано Бруно. Това беше епоха, която имаше нужда от титани и роди титани, титани по ученост, дух и характер. Това беше епоха, която французите правилно нарекоха Ренесанс, а протестантска Европа едностранчиво и ограничено — Реформация.

И природознанието си имаше тогава своя декларация за независимост⁵⁹, появила се наистина не в самото начало, както и Лутер не беше първият протестант. Каквото в областта на религията беше изгарянето на папската була от Лутер, това в областта на природознанието беше великото съчинение на Коперник, в което той, макар и плахо, след 36-годишно колебание и, така да се каже, на смъртния си одър хвърля на църковното суеверие ръкавицата. От този момент изследването на природата по същество се освобождава от религията, макар че пълното изясняване на всички подробности продължава и до днес и далеч още не е завършено в много глави. Но оттогава и науката започва да се развива с гигантски крачки, ускорявайки се, така да се каже, пропорционално на квадрата на отдалечаването във времето от своята изходна точка, сякаш е искала да покаже на света, че за движението на най-висшия продукт на органичната материя, човешкия дух, важи закон, обратен на закона за движението на неорганичната материя.

Първият период на новото природознание завършва — в областта на неорганичния свят — с Нютон. Това е периодът на овладяване на наличния материал. В областта на математиката, механиката и астрономията, статиката и динамиката този период даде велики постижения особено благодарение на [трудовете на] Кеплер и Галилей, изво-

* Orbis terrarum — кръг на земите, т. е. свят. *Ред.*

дите от които направи Нютон. Но в областта на органичния свят още не бяха надхвърлени първите наченки. Изследването на исторически следващите една след друга и изместващи се една друга форми на живот, както и изследването на съответстващите им сменящи се условия на живот — палеонтологията и геологията — още ги нямаше. Природата изобщо не се разглеждаше тогава като нещо, развиващо се исторически, със своя история във времето. Вземаше се под внимание само протяжността в пространството; различните форми се групираха не една след друга, а само една до друга; естествената история беше еднаква за всички времена, както елиптичните орбити на планетите. За всяко по-задълбочено изследване на органичните образувания липсваха двете първооснови — химията и познанието за главната органична структура — клетката. Революционното отначало природознание беше изправено пред една напълно консервативна природа, в която и днес всичко е такова, каквото е било в началото на света, и в която до края на света всичко щяло да остане такова, каквото е било отначало.

Характерно е, че този консервативен възглед върху природата както в неорганичното, така и в органичното ...]*

Астрономия
Механика
Математика

Физика
Химия

Геология
Палеонтология
Минералогия

Физиология
на
растенията
Физиология
на животните
Анатомия

Терапевтика
Диагностика

Първи пробив: Кант и Лаплас. Втори: геологията и палеонтологията (Лайел, бавно развитие). Трети: органична химия, която произвежда органични тела и показва валидността на химичните закони за живите тела. Четвърти: 1842 г., механическата [теория за] топлината, Гров. Пети: Дарвин, Ламарк, клетка и т. н. (борбата, Кювие и Агасис). Шести: *елементът на сравнителния метод* в анатомията, в климатологията (изотерми), в географията на животните и растенията (научни експедиции от средата на XVIII в.), изобщо във физическата

* Фразата е останала незавършена. Ред.

география (Хумболд); - привеждането на материала във взаимна връзка. Морфология (ембриология, Бер).*

Старата теология отиде по дяволите, но сега е твърдо установено, че материята в своя вечен кръговрат се движи по закони, които на известна степен — ту тук, ту там — по необходимост пораждат в органични същества мислещия дух.

Нормалното съществуване на животните е дадено в едновременните с тях условия, в които те живеят и към които се приспособяват; а условията на съществуване на човека, щом се обособил от животното в тесния смисъл на думата, никога още не са съществували, те трябва да бъдат създадени едва от бъдещото историческо развитие. Човекът е единственото животно, способно да се измъкне от чисто животинското състояние; неговото нормално състояние е онова, което отговаря на неговото съзнание и трябва да бъде създадено от самия него.

•

Изпуснато от «Фойербах»⁶⁰

[Вулгаризаторите, които като амбулантни търговци през петдесетте години пласираха в Германия материализма, в никакъв случай не излязоха извън рамките на своите учители.** Всички нови успехи на природознанието оттогава насетне им служеха само] като нови доводи против вярата в твореца на Вселената. Те дори и не помисляха да развият по-нататък теорията. Идеализмът беше тежко ранен от революцията в 1848 г., но материализмът в този си подновен вид падна още по-ниско. Фойербах беше решително прав, като отклоняваше от себе си отговорността за този материализъм; той само не биваше да смесва учението на странстващите проповедници с материализма изобщо.

Но около същото това време емпиричното природознание беше в такъв подем и беше постигнало толкова блестя-

* Дотук целият текст на бележката е зачеркнат в ръкописа с вертикална черта като използван от Енгелс в първата част на «Увода» (вж. настоящото издание, с. 173—183. . . Следващите два абзаца, частично използвани във втората част на «Увода», с. . . . 183—192), в ръкописа не са зачеркнати. *Ред.*

** Френските материалисти от XVIII в. *Ред.*

щи резултати, че не само стана възможно пълното преодоляване на механическата едностранчивост на XVIII в., но и самото природознание поради разкриването на съществуващите в самата природа връзки между различните области на изследване (механика, физика, химия, биология и т. н.) се превърна от емпирична наука в теоретична, като при обобщаването на получените резултати стана система на материалистическото познание на природата. Механиката на газовете; новосъздадената органична химия, която започна да получава от неорганичните вещества едно след друго така наречените органични съединения и която благодарение на това ликвидира последния остатък от необяснимостта на тези органични съединения; датиращата от 1818 г. научна ембриология; геологията и палеонтологията; сравнителната анатомия на растенията и животните — всички те доставиха нов материал в нечувано дотогава количество. Но решаващо значение имаха тук три велики открития.

Първото от тях беше доказателството за превръщането на енергията, произтичащо от откриването на механическият еквивалент на топлината (от Роберт Майер, Джаул и Колдинг). Сега беше доказано, че всички безбройни, действащи в природата причини, които досега като така наречените сили водеха някакво тайнствено, необяснимо съществуване — механическа сила, топлина, излъчване (светлина и лъчиста топлина), електричество, магнетизъм, химическа сила на съединяването и разлагането, — са особени форми, начини на съществуване на една и съща енергия, т. е. на движението. Ние не само можем да посочим извършващите се постоянно в природата превръщания на енергията от една форма в друга, но дори можем да ги осъществим в лабораторията и в индустрията, и то така, че на дадено количество енергия в една форма винаги отговаря определено количество енергия в някаква друга форма. Така ние можем да изразим единицата топлина в килограметри, а единиците или каквито и да било количества електрическа или химическа енергия — отново в топлинни единици и обратно; ние можем също така да измерим количеството енергия, получено и консумирано от един жив организъм, и да го изразим във всякаква единица — например в единица топлина. Единството на цялото движение в природата сега вече не е философско твърдение, а природонаучен факт.

Второто — по време по-раншно — откритие е откриването от Шван и Шлайден на органичната клетка като онази единица, от размножаването и диференцирането на която възникват и израстват всички организми с изключение на най-низшите. Едва с това откритие изследването на органичните, живите продукти на природата — както сравнителната анатомия и физиология, така и ембриологията, беше поставено на здрава основа. Тайната относно възникването, растежа и структурата на организмите беше разбулена. Необяснимото дотогава чудо се разкри като процес, който се извършва по един идентичен по същество за всички многоклетъчни организми закон.

Но оставаше още една съществена празнина. Ако всички многоклетъчни организми — както растения, така и животни, включително и човекът — израстват всеки от една клетка, съгласно закона за клетъчното деление, откъде идва безкрайното разнообразие на тези организми? На този въпрос отговори третото велико откритие — теорията за развитието, която за пръв път беше систематизирана разработена и обоснована от Дарвин. Каквито и преобразявания да претърпи още тая теория в подробностите, тя като цяло и сега вече решава проблемата повече от задоволително. В основни черти е установен редът на развитието на организмите от малкото прости форми до все по-многообразните и сложни форми, каквито наблюдаваме в наше време, завършвайки с човека. Благодарение на това не само стана възможно обяснението на наличните органични продукти в природата, но е дадена и основата за предисторията на човешкия дух, за проследяването на различните стадии на неговото развитие от простата, безструктурна, но усещаща дразнения протоплазма на най-низшите организми до мислещия мозък на човека. А без тази предистория съществуването на мислещия човешки мозък си остава чудо.

Благодарение на тия три велики открития основните процеси на природата са обяснени, сведени са до естествени причини. Тук остава да се направи още само едно нещо: да се обясни възникването на живота от неорганичната природа. На съвременното равнище на науката това не означава нищо друго освен: да се получат белтъчни тела от неорганични вещества. Химията все повече се приближава до разрешаването на тая задача, макар и да е още далеч от това. Но ако си сломним, че едва в 1828 г.

Вълер получи от неорганичен материал първото органично тяло — карбамид, и колко безброй така наречени органични съединения се получават сега по изкуствен начин без помощта на каквито и да било органични вещества, ние, разбира се, няма да поинскаме от химията да се спре пред белтъка. Днес тя може да получи всякакво органично вещество, чийто състав знае точно. Щом бъде установен съставът на белтъчните тела, химията ще може да пристъпи към получаването на жив белтък. Но да се иска от химията да направи днес-утре това, което самата природа е успяла да направи само при много благоприятни обстоятелства върху отделни небесни тела в продължение на милиони години — това би значило да се иска чудо.

Така материалистическият възглед върху природата се опира сега на още по-здрава основа, отколкото през миналия век. Тогава — донякъде изчерпателно — беше обяснено само движението на небесните тела и движението на земните твърди тела, което се извършва под влиянието на тежестта; почти цялата област на химията и цялата органична природа оставаха тайнствени и непонятни. Сега цялата природа се простира пред нас като система от връзки и процеси, обяснена и разбрана поне в основни черти. Разбира се, материалистическият възглед върху природата не означава нищо повече от схващане на природата такава, каквата е, без чужди гарнитури, и затова при гръцките философи той е бил първоначално нещо, което се е разбирало от само себе си. Но между тези древни гърци и нас лежи над две хиляди годишен идеалистически по същество мироглед и при тези условия връщането дори към нещо, което се разбира от само себе си, е по-трудно, отколкото изглежда на пръв поглед. Защото тук се касае съвсем не за просто отхвърляне на цялото идейно съдържание на тези две хилядолетия, а за неговата критика, за отделянето на резултатите — постигнати в рамките на погрешната, но за своето време и за самия ход на развитието неизбежна идеалистическа форма — от тази преходна форма. А колко трудно е това, ни показват многобройните природозследователи, които в рамките на своята наука са непреклонни материалисти, а вън от нея са не само идеалисти, но дори благочестиви, че и правоверни християни.

Всички тия епохални успехи на природознанието минаха покрай Фойербах, без да го засегнат съществено.

Виновен в случая е не толкова той самият, колкото ония жалки немски отношения, поради които университетските катедри бяха окупирани от празноглави, еkleктични педанти, докато Фойербах, който далеч ги превъзхождаше, беше принуден кажи-речи да се превърне в селянин в своето уединение. С това именно се обяснява, че когато ни говори за природата, той — въпреки отделни гениални обобщения — така често е принуден да ни поднася безсъдържателна белетристика. Така например той казва:

«Наистина животът не е продукт на някакъв химически процес, изобщо не е продукт на някаква отделна природна сила или на някакво отделно явление, до каквото го свеща метафизическият материалист; той е резултат на цялата природа.»⁶¹

Че животът е резултат на цялата природа, в никакъв случай не противоречи на обстоятелството, че белтъкът, който е изключителен самостоятелен носител на живота, възниква при определени, давани от цялата взаимовръзка на природата условия, но тъкмо като продукт на химически процес. Ако Фойербах беше живял при условия, които да му дадат възможност поне повърхностно да следи развитието на природознанието, той в никакъв случай нямаше да говори за някакъв химически процес като за действие на една изолирана природна сила.* На същото това усамотяване трябва да се припише, че Фойербах се впуска в безплодни, въртящи се в кръг спекулации относно отношението на мисленето към мислещия орган, мозъка — област, в която с такава готовност го следва Щарке.

Както и да е, Фойербах въстава против названието «материализъм».⁶² И не съвсем без основание, защото той не може да се освободи напълно от идеализма. В областта на природата той е материалист, но в областта на човешката [. . .].**

* В ръкописа тази фраза е зачеркната. *Ред.*

** Тук свършва 19-а страница от първоначалния ръкопис на «Лудвиг Фойербах». Краят на тая фраза се е намирал на следващата страница, която не е стигнала до нас. Въз основа на отпечатания текст на «Лудвиг Фойербах» може да се предположи, че тая фраза е гласяла приблизително така: «в областта на човешката история той е идеалист». *Ред.*

Бог никъде не се третира по-лошо, отколкото при онези природоизследователи, които вярват в него. Материалистите обясняват просто *нещата*, без да се впускат в такава фразеология; те правят това само тогава, когато досадни вярващи искат да им натрапят бога, и тогава те отговарят накратко, както напр. Лаплас: «Sire, j'en avais etc.»⁶³, или по-грубо, по маниера на холандските търговци, които отпращат немските търговски пътници, искащи да им натрапят своите фабрики боклуци: «Ik kan die zaken niet gebruiken»^{*} — и с това работата се свършва. Но какво ли не е трябвало да изтърпи бог от своите защитници! В историята на съвременното природознание бог е бил третиран от своите защитници така, както е бил третиран Фридрих Вилхелм III през време на йенската кампания от своите генерали и чиновници. Една след друга войсковите части слагат оръжие, една след друга крепостите капитулират пред настъпленieto на науката, докато най-после цялата безкрайна област на природата е завладяна от науката и за твореца в нея не остава вече никакво място. Нютон му остави все още «първия тласък», но му забрани всякаква по-нататъшна намеса в своята слънчева система. Патер Секи — наистина с всички канонически почести, но затова пък не по-малко категорично — го изгонва окончателно от слънчевата система и му разрешава творчески акт само по отношение на първоначалната мъглявина. И така е във всички области. В биологията неговият последен велик Дон Кихот, Агасис, му приписва дори положителна безсмислица: бог бил сътворил не само действителните животни, но и абстрактните животни, рибата като такава! И накрая Тиндал му забранява всякакъв достъп до природата и го препраща в света на емоциите, като го допуска само защото все пак трябва да има някой, който да знае за всички тези неща (за природата) повече, отколкото Джон Тиндал!⁶⁴ Каква голяма разлика от стария бог — твореца на небето и земята, вседържателя, без когото нито косъм от главата не може да падне!

Емоционалната потребност на Тиндал не доказва нищо. Кавалерът дьо Грийо също е имал емоционалната

* «Такива неща не са ми нужни.» Ред.

потребност да обича и да притежава Манон Леско, която неведнъж продавала и себе си, и него; от любов към нея той става мошеник и сутеньор и ако Тиндал би поинскал да го упрекне за това, той би му отговорил със своята «емоционална потребност»!

Бог = nescio*, но ignorantia non est argumentum**
(Спиноза)⁶³

[Природознание и философия]

*

Бюхнер⁶⁴

Възникване на направлението. Превръщане на немската философия в материализъм, — контролът над науката отстранен — отприщване на плоско материалистическата популяризация, чийто материализъм трябваше да замести липсата на научност. Разцвет по времето на най-дълбокото унижение на буржоазна Германия и на официалната немска наука — 1850—1860 г. Фогт, Молешот, Бюхнер. Взаимна застраховка. — Ново оживление, след като дарвинизмът, който тия господа веднага взеха под аренда, става мода.

Бихме могли да ги зарежем и да предоставим на тяхното не непохвално, макар и тясно ограничено призвание — да учат немския филистер на атеизъм и т. н., но 1. ругатните срещу философията (да се приведат пасажи)^{***}, която въпреки всичко е славата на Германия, и 2. претенцията да прилагат природонаучни теории към обществото и да реформират социализма — всичко това ни принуждава да им обърнем внимание.

* Не знам. *Ред.*

** Незнанието не е аргумент. *Ред.*

*** Бюхнер познава философията само като догматик; пък и самият той е догматик, принадлежащ към най-плоските спигони на немското просветителство, на когото липсват духът и движението на великите френски материалисти (Хегел за тях) — както на Николай липсва [духът] на Волтер. Лесниговото «смъртво куче Спиноза» («Enzyklopädie», Предговор, с. 19).⁶²

Първо, какво дават те в собствената си област? Цитатн.

2. Обрат, с. 170—171. Откъде изведнъж това Хегелово?⁸⁹ Преход към диалектиката.

Две философски направления, метафизическото с неизменни категории, диалектическото (Аристотел и особено Хегел) — с променливи; доказателства, че тези неизменни противоположности на основание и следствие, причина и последица, тъждество и различие, видимост и същност не издържат критика, че анализът разкрива единия полюс вече *in ipso** в другия, че в една определена точка единият полюс се превръща в другия и че цялата логика се развива именно само от тези движещи се напред противоположности. Това у самия Хегел е мистично, защото категориите се явяват като съществуващи предварително, а диалектиката на реалния свят — като прост техен отблясък. В действителност е обратното: диалектиката на главата е само отражение на формите на движение на реалния свят, както на природата, така и на историята. До края на миналия век, та дори до 1830 г. природоизследователите можеха да минат горе-долу със старата метафизика, защото действителната наука не излизаше извън рамките на механиката — земна и космична. Но висшата математика, която разглежда вечната истина на низшата математика като преодоляно гледище, често твърди противоположното на него и изказва тези, които изглеждат на представителя на низшата математика като чиста безсмислица, създава вече известна конфузия. Неизменните категории тук се разпаднаха, математиката навлезе в една област, където дори толкова прости отношения, като отношенията на чисто абстрактното количество, лошата безкрайност, приемаха напълно диалектически облик и принуждаваха математиците против волята им и без да знаят това, да станат диалектици. Няма нищо по-комично от усукванията, извъртанятията и палиативите на математиците да разрешат това противоречие, да примирят висшата и низшата математика, да си изяснят, че това, което получават като неопровержим резултат, не е чиста безсмислица, и изобщо рационално да обяснят изходната точка, метода и резултата на математиката на безкрайното.

* В зароднш. *Ред.*

Но сега всичко това е друго. Химията, абстрактната делимост на физическото, лошата безкрайност — атомистика. Физиологията — клетка (процесът на органичното развитие както на индивида, така и на видовете чрез диференциране е най-убедителното потвърждение на рационалната диалектика) и най-после тъждеството на природните сили и превръщането им една в друга, което сложи край на цялата неизменност на категориите. Въпреки това масата от природоизследователите все още здраво се придържат към старите метафизически категории и са безпомощни, когато тези съвременни факти, които, така да се каже, доказват диалектиката в природата, трябва да бъдат рационално обяснени и поставени във взаимна връзка. А тук трябва да се мисли: атомът и молекулата и т. н. не могат да бъдат наблюдавани с микроскоп, а само чрез мислене. Сравни химиците (с изключение на Шорлемер, който познава Хегел) и «Клетъчна патология» на Вирхов, където в края на краищата общите фрази трябва да прикрият безпомощността на автора. Освободената от мистицизма диалектика става абсолютна необходимост за природознанието, напуснало областта, където бяха достатъчни неизменните категории, които са нещо като низша математика на логиката — нейната домашна употреба. Философията си отмъщава със задна дата на природознанието, че я е напуснало. А пък природоизследователите биха могли да се убедят от природонаучните успехи на философията, че в цялата тази философия се криеше нещо, с което тя ги превъзхождаше дори и в собствената им област (Лайбниц — създател на математиката на безкрайното, в сравнение с когото индуктивното магаре Нютон⁶⁹ е плагиатор и вредител⁷⁰; Кант — теорията за произхода на света преди Лаплас; Океп — първият в Германия, който прие теорията за развитието; Хегел, чието [. . .]* обединяване и рационално групиране на природните науки е по-голямо дело от всички материалистически глупости, взети заедно). . .

•

Хегел, «Enzyklopädie», I, [с.] 205—206⁷¹, пророческо място относно атомните тегла в противоположност на

* Тази дума не може да се разчете в ръкописа, тъй като е покрита с мастилено петно. *Ред.*

тогавашните схващания на физиците за атома и молекулата като *мисловни* определения, относно които трябва да решава *мисленето*.

•

Ако Хегел разглежда природата като проява на вечната «идея» в нейното отчуждаване и ако това е такова тежко престъпление, какво да кажем за морфолога Ричърд Оуен, който пише:

«Идеята за архитипа в своите различни модификации се е въплътявала на тази планета още дълго време, преди да съществуват животинските видове, които сега я осъществяват («За природата на крайниците», 1849).⁷³

Когато това казва един природонаследовател мистик, който при това нищо не мисли, това се приема спокойно; но когато същото казва философ, който при това мисли нещо, и то *au fond** нещо правилно, макар и в превратна форма, това е мистика и нечувано престъпление.

•

При *Окен* (Хекел, с. 85 и сл.) изпъква безсмислицата, която се е получила от дуализма между природознание и философия. Окен открива по мисловен път протоплазмата и клетката, но никога не се сеща да изследва това природонаучно — *мисленето* трябва да го реши! А когато откриват протоплазмата и клетката, Окен е забравен от всички.

•

Теория и емпирия. Сплескаността [на земното кълбо] е теоретично установена от Нютон. Касини⁷³ и други французи още дълго след това твърдяха, опирайки се на своите емпирични измервания, че Земята е елипсовидна и че полярната ос е най-дългата.

Работата обаче е там, че механизъмът (както и материализмът на XVIII в.) не може да се измъкне от абстрактната необходимост и поради това и от случайността.

* По същество. *Ред.*

Че материята развива от себе си мислещия човешки мозък, е за него чиста случайност, макар че там, където това става, е по необходимост обусловено крачка по крачка. В действителност обаче природата на материята е такава, че стига до развитието на мислещи същества, и затуй това става по необходимост винаги, когато са налице условията (не задължително навсякъде и винаги едни и същи).

По-нататък Хегел, т. V, [с.] 206:

«Така че този принцип» (на механизма) «във връзката си с външната необходимост дава съзнанието за безкрайна свобода в противоположност на телеологията, която представя нищожните в дори презрени страни на своето съдържание като нещо абсолютно, в което общата мисъл може да се чувства само безкрайно стеснена в дори да изпитва отвращение.»

При това пак колосалното прехосване на вещество и движение от страна на природата. В слънчевата система има може би най-много само 3 планети, на които може да съществуват живот и мислещи същества — при сегашните условия. И заради тях целият този страотно огромен апарат! . . .

Природоизследователите си въобразяват, че се освобождават от философията, като я игнорират или я ругаят. Но тъй като без мислене те не могат да напредват и за мисленето се нуждаят от логически категории, а тия категории вземат безкритично от обикновеното съзнание на така наречените образовани, над което господствуват остатъци от отдавна отминали философски системи, или от трохите от слушаните по задължение университетски курсове по философия (които представляват не само откъслечни възгледи, но и смесица от възгледи на хора от най-различни и в по-голямата си част най-лоши школи), или от безкритично и несистемно четене на най-различни философски съчинения — те се намират все пак в подчинение на философията, но най-често, за съжаление, на най-лошата, и онези, които най-много ругаят философията, са роби тъкмо на най-лошите вулгаризирани остатъци от най-лошите философски учения.

Каквато и поза да заемат природоизследователите, философията господствува над тях. Въпросът е само дали искат над тях да господствува някоя лоша модна философия или пък искат да се ръководят от такава форма на теоретичното мислене, която почива върху познаването на историята на мисленето и на нейните постижения.

Физика, пази се от метафизиката! — това е съвсем вярно, но в друг смисъл.⁷⁴

Природоизследователите продължават да поддържат все още един привиден живот на философията, като се задоволяват с отпадъците на старата метафизика. Едва когато природознанието и историческата наука възприемат диалектиката, цялата тази философска каша — с изключение на чистото учение за мисленето — ще стане излишна, ще изчезне в положителната наука.

[Диалектика]

*[а) Общи въпроси на диалектиката.
Основни закони на диалектиката]*

Така наречената *обективна* диалектика господствува в цялата природа, а така наречената *субективна* диалектика, диалектическото мислене, е само отражение на проявяващото се навсякъде в природата движение в противоположности, които със своята непрестанна борба и преминаването им в края на краищата едни в други, гезр.* в по-висши форми, именно обуславят живота на природата. Привличане и отблъскване. При магнетизма започва полярността; тук тя се проявява в едно и също тяло: при електричеството тя се разпределя между две или повече тела, които се оказват във взаимно напрежение. Всички химически процеси се свеждат до явления на химическо привличане и отблъскване. Най-последно, в органичния живот образуването на клетъчното ядро също

* Respective — съответно. Ред.

трябва да се разглежда като поляризиране на живото белтъчно вещество и теорията за развитието показва как, като се започне от простата клетка, всеки прогрес до най-сложното растение, от една страна, и до човека, от друга, се извършва чрез непрестанната борба на наследственост и приспособяване. При това става ясно колко малко приложими са към такива форми на развитието категории като «положително» и «отрицателно». Ние можем да разглеждаме наследствеността като положителна, [запазваща страна, а приспособяването — като отрицателна, непрестанно разрушаваща наследеното страна; но също така можем да разглеждаме приспособяването като творческа, активна, положителна дейност, а наследствеността — като оказваща съпротива, пасивна, отрицателна дейност. Но както в историята прогресът се появява като отрицание на съществуващото, така и тук — от чисто *практически* съображения — е по-добре приспособяването да се разглежда като отрицателна дейност. В историята движението в противоположности изпъква особено ясно във всички критични епохи на водещите народи. В такива моменти един народ може да избира само между двата полюса на дилемата: «или—или», и при това въпросът винаги се поставя съвсем не така, както желаят да бъде поставен политиканстващите филистери от всички епохи. Дори либералният немски филистер от 1848 г. се оказва изправен в 1849 г. изведнъж и неочаквано, и против волята си пред въпроса: или връщане към старата реакция в още по-свирепа форма, или продължаване на революцията до република, може би дори до единна и неделима република със социализма на заден план. Той не мисли дълго и помогна за създаването на Мантойфеловата реакция като бисер на немския либерализъм. Също така и френският буржоа в 1851 г. беше изправен пред без съмнение неочакваната от него дилема: или карикатура на империята, преторианство и експлоатиране на Франция от шайка лумпени, или социалдемократическа република — и той се преклони пред шайката лумпени, за да може под нейната закрила да продължава да експлоатира работниците.

*Hard and fast lines** са несъвместими с теорията за развитието. Дори разграничителната линия между гръбначни и безгръбначни животни не е вече тъй устойчива, както и между риби и земноводни; а границата между птици и влечуги с всеки изминал ден изчезва все повече и повече. Между компсогната и археоптерикса⁷⁶ липсват само няколко междинни звена, а птичи клюнове със зъби са намерени и в двете полукълба. «Или—или» става все по-недостатъчно. При низшите животни е невъзможно строго да се установи понятието индивид; не само в смисъл, дали едно животно е индивид или колония, но и къде в развитието свършва един индивид и къде започва другият (кърмачки).⁷⁶ За такъв стадий на възгледа върху природата, когато всички различия се сливат в междинни стадии, всички противоположности преминават една в друга чрез междинни звена, старият метафизически метод на мислене вече не е достатъчен. Диалектиката, която също не познава *hard and fast lines*, безусловното общовалидно «или—или», която привежда едни в други неизменните метафизически различия и наред с «или—или» познава на съответното място също и «както това — така и онова» и опосредствува противоположностите, е единственият метод на мислене, който в най-голяма степен отговаря на сегашния стадий на възгледа върху природата. Но за всекидневната употреба, за научната търговия на дребно метафизическите категории запазват валидността си. . .

Противоположността на разсъдъчните определения на мисълта: *поляризацията*. Както електричество, магнетизъм и т. н. се поляризират, движат се в противоположности, така и мислите. Както там не може да се задържи никаква едностранност, за което не мисли никой природоизследовател — така и тук. . .

* *Резки и устойчиви линии. Ред.*

Част и цяло например са вече категории, които в органичната природа стават недостатъчни. — Изтласкване на семето — зародишът и роденото животно не трябва да се схващат като «част», която се отделя от «цялото»: това би било неправилно тълкуване. Части има едва при *трипуна** («Enzyklopädie», I, [с.] 268).⁷⁷

Просто и съставно: категории, които в органичната природа вече също губят своя смисъл, са неприложими. Нито механическият състав от кости, кръв, хрущяли, мускули, тъкани и т. н., нито химическият от елементите не съставят животното (Хегел. «Enzyklopädie», I, [с.] 256)⁷⁸. Организмът не е нито прост, нито съставен, колкото и сложен да е.

Абстрактно тъждество — $a=a$; и в отрицателна форма: a не е едновременно равно на a и неравно на a — е също неприложимо в органичната природа. Растението, животното, всяка клетка във всеки миг на своя живот са тъждествени на себе си и при все това се различават от себе си поради поглъщането и отделянето на вещества, дишането, образуването и отмирането на клетки в резултат от извършващия се циркуляционен процес — с една дума, в резултат от известна сума непрестанни молекулярни изменения, които съставят живота и чиито сумирани резултати се проявяват очевидно във фазите на живота — ембрионален живот, юношество, полова зрелост, процес на размножаване, старост, смърт. Колкото повече се развива физиологията, толкова по-важни стават за нея тези непрестанни, безкрайно малки изменения, толкова по-важно следователно става за нея и разглеждането на различието *в рамките* на тъждеството, а старото абстрактно формално гледище за тъждеството, според което едно органично същество трябва да бъде третирано като нещо просто тъждествено със себе си, постоянно, е

* Подчертано от Енгелс. *Ред.*

остаряло*. Въпреки това основаващият се върху него начин на мислене с неговите категории продължава да съществува. Но в неорганичната природа тъждеството като такова всъщност вече не съществува. Всяко тяло непрестанно е изложено на механически, физически, химически въздействия, които постоянно причиняват изменения в него, модифицират неговото тъждество. Само в математиката — една абстрактна наука, която се занимава с умствени построения, макар и да са копия на реалността — са уместни абстрактното тъждество и неговата противоположност по отношение на различието, но и тук те непрекъснато се снемат (Хегел. «Enzyklopädie», I, [с.] 235)⁷⁹. Фактът, че тъждеството съдържа в себе си различието, е изразен във *всяко и з р е ч е н и е*, където сказуемото е по необходимост различно от подлога. *Лилията е растение, розата е червена*: тук или в подлога, или в сказуемото има нещо, което не се покрива от сказуемото или подлога (Хегел, [т. VI, с.] 231).⁸⁰ Че *тъждеството със себе си* още от самото начало има за свое необходимо допълнение *различието от всичко друго*, се разбира от само себе си.

Постоянното изменение, т. е. снемането на абстрактното тъждество със себе си, го има и в така наречената неорганична природа. Геологията е история на това изменение. На повърхността — механически изменения (ерозия, мраз), химически (изветряване), вътре — механически (налягане), топлина (вулканическа), химически (вода, киселини, свързващи вещества), в голям мащаб — издигане [на земни пластове], земетръси и т. н. Днешната шиста е коренно различна от тинята, от която се е образувала, кредата — от несвързаните помежду си микроскопически черупки, от които е съставена, още повече — варовикът, който според някои има изцяло органичен произход, пясъкът — от несвързания морски пясък, който от своя страна произхожда от раздробен гранит, и т. н., да не говорим за каменните въглища.

Принципът на тъждеството в старометафизическия смисъл е основният принцип на стария възглед: $a = a$.

* Бележка на полето: «Без да говорим освен това за развитието на видовете.» Ред.

Всяко нещо е равно на самото себе си. Всичко се смяташе за постоянно — слънчевата система, звездите, организмите. Природознанието опроверга този принцип във всеки отделен случай един по един; но в областта на теорията той все още продължава да съществува и привържениците на старото все още го противопоставят на новото: нещото не може да бъде едновременно самото то и нещо друго. И при все това фактът, че истинското конкретно твърдение съдържа в себе си различието, изменението, е доказан в последно време най-подробно от природознанието (вж. по-горе). — Абстрактното твърдение, както и всички метафизически категории, е годно само за *домашна* употреба, където имаме работа с малки мащаби или кратки периоди от време; границите, в които то може да се употребява, са различни почти за всеки случай и са обусловени от природата на предмета — в една планетна система, при която за обикновеното астрономическо изчисление може да се приеме елипсата като основна форма, без да се правят практически грешки, тези граници са много по-широки, отколкото при едно насекомо, което завършва своята метаморфоза за няколко седмици. (Да се дадат други примери, например измененията на видовете, които стават в течение на много хилядолетия.) Но за обобщаващото природознание абстрактното твърдение е съвсем недостатъчно дори при всеки отделен клон и макар сега в практическо отношение да е, общо взето, отстранено, в теоретично то все още продължава да владее умовете и повечето природонаследователи си представят, че твърдение и различие са непримирими противоположности, а не едностранни полюси, които са истински само в тяхното взаимодействие, в обхващането на различието в твърдеството.

Твърдение и различие — необходимост и случайност — причина и действие — това са главните противоположности*, които, разглеждани поотделно, се превръщат една в друга.

И тогава трябва да дойдат на помощ «основанията».

* В ръкописа: «die beiden Hauptgegensätze» («двете главни противоположности») Енгелс има предвид 1) противоположността

•

Положително и отрицателно. Може да бъде обозначено и обратно: в електричеството и т. н.; също тъй север и юг. Може да се обърне наименованието, да се измени съответно останалата терминология и всичко ще си остане правилно. Ние ще наричаме тогава запада изток, а изтока — запад. Слънцето ще изгрява от запад, планетите ще се въртят от изток на запад и т. н. — само имената са изменени. Нищо повече, във физиката ние наричаме *северен полюс* всъщност южния полюс на магнита — полюса, който се привлича от северния полюс на земния магнетизъм, и това нищо не пречи.

•

Че положително и отрицателно се изравняват — безразлично коя страна е положителна и коя отрицателна, — [това става] не само в аналитичната геометрия, но и още повече във физиката (вж. у Клаузиус, с. 87 и сл.)⁸¹.

•

Полярност. Разрязан, магнитът поляризира неутралната среда, но така, че старите полюси се запазват. Напротив, разрязаният червей запазва на положителния полюс приемащата храна уста и образува на другия край нов отрицателен полюс с отделящ заден проход; но предишният отрицателен полюс (заден проход) става сега положителен, става уста, а на разрязания край се образува нов заден проход или отрицателен полюс. *Voilà** превръщане на положителното в отрицателно.

•

Поляризация. Още Я. Грим беше твърдо убеден, че всеки немски диалект трябва да бъде или горнонемски, или долнонемски. При това той съвсем изпускате франк-

между тъждество и различие и 2) противоположността между причина и действие. Думите «необходимост и случайност» са вмъкнат между редовете по-късно. *Ред.*

*Ето, *Ред.*

ския диалект⁶². Понеже писменият франкски език от покъсната каролингска епоха е бил горнонемски (защото горнонемското изместване на съгласните засегнало франкския югоизток), според неговата представа франкският език се разтворил на едни места в старогорнонемски, на други — във френски. При това оставаше абсолютно необяснимо откъде е дошъл нидерландският език в старосалическите области. Едва след смъртта на Грим франкският език беше отново открит: салическият в своето подмладяване като нидерландски, рипуарският — в среднорейнския и долнорейнския диалект, които отчасти са се изменили в различни степени в горнонемски, а отчасти си останали долнонемски, така че франкският език е *както* горнонемски, *така* и долнонемски диалект.

Случайност и необходимост

Друга противоположност, в която се обърква метафизиката, е противоположността на случайност и необходимост. Кое може да си противоречи по-рязко от тия две логически категории? Как е възможно двете да са тъждествени, случайното да е необходимо и необходимото да е също така случайно? Обикновеният човешки разум, а заедно с него и големият брой природонаследователи разглеждат необходимост и случайност като определения, които веднъж завинаги взаимно се изключват. Едно нещо, едно отношение, един процес е или случайно, или необходимо, но не може да бъде и едното, и другото. Така че и двете съществуват едно до друго в природата; последната съдържа най-различни предмети и процеси, от които едни са случайни, други — необходими, при което въпросът е само да не се смесват един с друг тия два вида. Така например решаващите видове признаци се приемат за необходими, а останалите различия на индивидите от един и същ вид — за случайни; и това важи както за кристалите, така и за растенията и животните. При това низшата група на свой ред става случайна спрямо висшата: така например смята се за случайно колко различни вида има *genus felis** или *equus*** или колко рода и разреда има

* Родът котка. *Ред.*

** Родът кон. *Ред.*

едни клас, или колко индивида има във всеки от тези видове, или колко различни вида животни се срещат в определена област, или изобщо какви са фауната и флората. И след това необходимото се обявява за единствено интересуващото науката, а случайното — за безразлично за нея. Това значи: онова, което може да се подведе под закони, следователно онова, което *познаваме*, е интересно, а онова, което не може да се подведе под закони, което следователно не познаваме, е безразлично, може да се пренебрегне. С това престава да съществува всяка наука, защото науката трябва да изследва тъкмо онова, което *ние не* знаем. Това значи: онова, което можем да подведем под общи закони, се смята за необходимо, а това, което не можем — за случайно. Всеки вижда, че това е същият вид наука, която представя за естествено онова, което може да обясни, а на необяснимото за нея приписва свръхестествени причини. Дали ще нарека причината на необяснимото случайност или бог, е напълно безразлично за самата тази работа. И двете названия са само израз на моето незнание и затова мястото им не е в науката. Науката свършва там, където губи сила необходимата взаимовръзка.

На това се противопоставя детерминизмът, който преминава в природознанието от френския материализъм и се опитва да се справи със случайността, като изобщо я отрича. Според това схващане в природата господства само простата, пряката необходимост. Че тази грахова шушулка съдържа пет зърна, а не четири или шест, че опашката на това куче е дълга пет дюйма, а не с един сантиметър по-дълга, или по-къса, че един детелинов цвят е оплоден тази година от една пчела, а друг не, и при това от тази определена пчела и в това определено време, че едно определено, отнесено от вятъра семе на глухарчето е поникнало, а друго не, че миналата нощ ме ухапа бълха в четири часа сутринта, а не в три или в пет, и то по дясното рамо, а не по левия прасец — всичко това са факти, които са предизвикани от едно неподлежащо на изменение преплитане на причина и следствие, от една непоклатима необходимост, и то тъй, че още газовото кълбо, от което е произлязла слънчевата система, е било устроено така, че тези събития е трябвало да се случат тъй, а не иначе. С този вид необходимост ние също не излизаме извън теологическото схващане за природата.

Дали заедно с Августин и Калвин ще наречем това вечен божии промисъл или заедно с турците — късмет,⁸³ или пък необходимост, за науката е кажи-речи безразлично. За проследяване на причинната верига не става и дума в никой от тия случаи. Поради това ние не ставаме по-умни както в единия, така и в другия случай. Така наречената необходимост си остава празна дума, а заедно с това и случаят си остава това, което е бил. Докогато не можем да докажем от какво зависи броят на зърната в граховата шушулка, той си остава случаен; а с твърдението, че този случай бил предвиден в първоначалното устройство на слънчевата система, ние не правим нито крачка напред. Нещо повече: науката, която би се заела да проследи назад в миналото случая с тази отделна грахова шушулка в нейното каузално свързване, не би била вече наука, а чиста игра; защото самата тая грахова шушулка има още безброй други, индивидуални, изглеждащи случайни свойства: оттенък на цвета, дебелина и твърдост на шушулката, големина на зърната, да не говорим за откриващите се под микроскопа индивидуални особености. Така че една-единствена грахова шушулка би дала за проследяване повече каузални връзки, отколкото всички ботаници в света биха могли да разгадаят.

Следователно случайността тук не се обяснява, като се изхожда от необходимостта; по-скоро необходимостта е сведена до пораждање от чисто случайно. Ако фактът, че определена грахова шушулка съдържа шест зърна, а не пет или седем, е от същата категория като закона за движението на слънчевата система или закона за превръщането на енергията, тогава в действителност не случайността е издигната в необходимост, а необходимостта е понижена до случайността. Нещо повече. Може колкото си щем да твърдим, че многообразието на съществуващите едни до други в определена област органични и неорганични видове и индивиди почива върху нерушима необходимост — за отделните видове и индивиди то си остава каквото е било — случайно. За отделното животно е случайно къде е родено, каква среда за живот заварва, какви и колко врагове го заплашват. За растението майка е случайно накъде вягърът отвява нейното семе, за растението дъщеря — къде намира почва зърното, от което то израства, и увереността, че и тук всичко почива върху нерушимата необходимост, е жалка утеха. Безредното

струпване на най-различни природни предмети в определена област, нещо повече — по цялата земя, си остава при всичката му първична, съществуваща от памтивека детерминираност, каквото е било — случайно.

На тия две схващания се противопоставя Хегел със съвсем нечуваните дотогава тези, че случайното има основание, защото е случайно, но също тъй и няма основание, защото е случайно; че случайното е необходимо, че необходимостта определя самата себе си като случайност и че, от друга страна, тази случайност е по-скоро абсолютна необходимост («Logik», II. раз. III, гл. 2: «Действителност»). Природознанието просто игнорира тия тези като парадоксална игра на думи, като противоречаща сама на себе си безсмислица и закостеня теоретично, от една страна, в недомислието на Волфовата метафизика, според която едно нещо е *или* случайно, *или* необходимо, но не и едното, и другото едновременно: а от друга страна — в едва ли по-малко недомисления механически детерминизъм, който на думи отрича, общо взето, случайността, за да я признае на практика във всеки отделен случай.

Докато природознанието продължаваше да мисли така, какво *направи* то в лицето на Дарвин?

Дарвин, в своето епохално произведение⁸⁴, изхожда от най-широката заварена основа на случайността. Тъкмо безкрайните случайни различия на индивидите в отделните видове, различия, които се засилват до излизане извън рамките на видовия признак и чиито дори най-близки причини могат да се установят само в най-редки случаи, го принуждават да постави под въпрос дотогавашната основа на цялата закономерност в биологията — понятието вид в дотогавашната му метафизическа закостенялост и неизменност. Но без понятието вид цялата наука се превръщаше в нищо. Всички нейни клонове се нуждаеха от понятието вид като основа: какво представляваха анатомията на човека и сравнителната анатомия — ембриологията, зоологията, палеонтологията, ботаниката и т. н. — без понятието вид? Всички техни резултати не само бяха поставени под въпрос, но бяха чисто и просто отхвърлени. Случайността оборва предишното схващане за необходимостта.* Предишната представа за необходимостта се

* Бележка на полето: «Натрупаният през това време мате-

оказва негодна. Нейното запазване означава да се натрапи на природата като закон противоречащото на самото себе си и на действителността произволно човешко определение, означава да се отрече с това всяка вътрешна необходимост в живата природа, означава изобщо да се обяви хаотичното царство на случая за единствен закон на живата природа.

««Таусфес-Йонтоф» нищо вече не струва!»⁸⁵ — крещяха напълно последователно биолозите от всички школи. Дарвин. . . .

[б) *Диалектическа логика и теория на познанието.*
За «границите на познанието»].

Единство на природа и дух. За гърците е било от само себе си ясно, че природата не може да бъде неразумна, но и днес още дори най-глупавите емпирици доказват със своите разсъждения (колкото и последните да са погрешни), че те предварително са убедени, че природата не може да бъде неразумна и разумът не може да бъде противоположен.

Развитието на едно понятие или отношение на понятия (положително и отрицателно, причина и следствие, субстанция и акциденция) в историята на мисленето се отнася към неговото развитие в главата на отделния диалектик, както се отнася развитието на един организъм в палеонтологията към неговото развитие в ембриологията (или, по-точно казано, в историята и в отделния зародиш). Че това е така, за пръв път беше открито от Хегел относно понятията. В историческото развитие случайността играе своята роля, която в диалектическото мислене, както и в развитието на зародиша, *се резюмира в необходимост. . .*

Разсъдък и разум. Това Хегелово разграничаване, според което само диалектическото мислене е разумно, има известен смисъл. Всички видове разсъдъчна дейност — *индукция, дедукция, следователно и абстракция*

риал за случайности смаза и разби старата представа за необходимостта». Ред.

(родовите понятия у Дидо⁸⁶: четирикраки и двукраки), *анализ* на непознати предмети (счупването на орех е вече начало на анализа), *синтез* (при хитрините на животните) и като обединение на последните две *експеримент* (при нови пречки и в затруднени положения) — са общи при човека и животните. По типа си всички тия методи — т. е. всички признавани от обикновената логика средства за научно изследване — са съвсем еднакви при човека и при висшите животни. Те са различни само по степен (по развитието на съответния метод). Основните черти на метода са еднакви при човека и при животното и довеждат до еднакви резултати, доколкото и единият, и другото работят или се задоволяват само с тези елементарни методи. — Обратно, диалектичeskото мислене — именно защото има за своя предпоставка изследването на природата на самите понятия — е възможно само за човека, а и за последния едва на сравнително висока степен на развитие (будисти и гърци), и достига своето пълно развитие много по-късно благодарение на най-новата философия; и *въпреки това* — вече колосалните резултати при гърците, които далеч изпреварват изследването.

*

[За класификацията на съжденията]

Диалектичeskата логика, в противоположност на старата, чисто формална логика, не се задоволява като последната да изброи и без всякаква връзка да постави една до друга формите на движението на мисленето, т. е. различните форми на съждение и умозаключение. Тя, напротив, извежда тия форми една от друга, субординира ги една на друга, вместо да ги координира, развива повисшите форми от по-низшите. Верен на своето подразделение на цялата логика, Хегел групира съжденията като⁸⁷:

1. Съждение за налично битие, най-простата форма на съждението, в което за едно единично нещо се изказва, положително или отрицателно, едно общо свойство. (положително съждение: «розата е червена»; отрицателно — «розата не е синя»; безкрайно: «розата не е камила»);

2. Съждение за рефлексия, в което за субекта се изказва едно относително определение, едно отношение

(сингуларно съждение: «този човек е смъртен»; партикуларно съждение: «някои, много хора са смъртни»; универсално съждение: «всички хора са смъртни», или «човекът е смъртен»)⁸⁸;

3. Съждение за необходимост, в което за субекта се изказва неговата субстанциална определеност (категорично съждение: «розата е растение»; хипотетично съждение: «ако изгрее слънцето, настъпва ден»; разделително: «лепидосиренът* е или риба, или амфибия»);

4. Съждение за понятие, в което за субекта се изказва доколко той съответствува на своята обща природа, или както казва Хегел, на своето понятие (асерторично съждение: «тази къща е лоша»; проблематично: «ако една къща е устроена така и така, тя е хубава»; аподиктично: «къща, устроена така и така, е хубава»).

1-та група — единично съждение, 2-та и 3-та — особено съждение, 4-та — общо съждение.

Колкото и сухо да изглежда това тук, колкото и да ни се струва на пръв поглед произволна тази класификация на съжденията в един или друг пункт, при все това вътрешната истинност и необходимост на тази групировка ще стане ясна на всеки, който проучи гениалната ѝ разработка в Хегеловата «Голяма логика» (Wegke, V, S. 63—115)⁸⁹. А за да разберем колко дълбока обосновка има тази групировка не само в законите на мисленето, но и в законите на природата, ще приведем тук един доста известен пример, който е извън тази връзка.

Че при триенето се получава топлина, това са знаели от практиката още предисторическите хора, когато са изнамерили — може би преди повече от 100 000 години — начина да добиват огъня чрез триене и когато още порано са сгръвали изстинали части на тялото чрез разтриване. Но оттук до откритието, че триенето изобщо е източник на топлина, са изминали кой знае колко хилядолетия. Както и да е, дошло времето, когато човешкият мозък се развил достатъчно, за да изрече съждението: «*Триенето е източник на топлина*» — едно съждение за налично битие, и то положително.

Изминали нови хилядолетия, докато в 1842 г. Майер, Джаул и Колдинг изследваха този специален процес откъм неговите отношения към междуременно открити-

* Южноамериканска пресноводна риба, която диша с хриле. ■ бели дробове. Ред.

те други подобни процеси, т. е. откъм неговите най-близки общи условия, и формулираха следното съждение: *«Всяко механическо движение е способно чрез триене да се превръща в топлина.»* Толкова много време и огромни емпирични знания са били нужни, докато се придвижим в познанието на предмета от горното положително съждение за наличното битие до това универсално съждение за рефлексията.

Но сега работата тръгна бързо. Само три години по-късно Майер можа да издигне поне по същество съждението за рефлексията до степеня, на която то сега важи: *«Всяка форма на движението е както способна, така и принудена при определени за всеки случай условия да се превръща пряко или косвено във всяка друга форма на движение.»* Това е съждение за понятието, и то аподиктично, най-висшата форма на съждението изобщо. И така онова което у Хегел се явява като развитие на мисловната форма на съждението като такова, тук изпъква пред нас като развитие на нашите, почиващи върху *емпирична* основа теоретични знания за природата на движението изобщо. А това пък показва, че законът на мисленето и законите на природата по необходимост се съгласуват помежду си, щом като са правилно познати.

Ние можем да разгледаме първото съждение като съждение за единичността: то регистрира единичния факт, че при триенето се получава топлина. Второто съждение — като съждение за особеността: една особена форма на движението — механическата — е показала свойството при особени обстоятелства (чрез триене) да преминава в друга особена форма на движението — в топлина. Третото съждение е съждение за всеобщността: всяка форма на движението се е оказала способна и принудена да се превръща във всяка друга форма на движение. С тая форма законът достига своя последен израз. С нови открития ние можем да му дадем нови потвърждения, ново, по-богато съдържание. Но към самия закон, както е изразен тук, не можем да прибавим нищо повече. В своята всеобщност, в която формата и съдържанието са еднакво всеобщни, той не е способен на по-нататъшно разширяване: той е абсолютен природен закон.

За съжаление работата куца относно формата на движение на белтъка, *alias*^{*80}, на живота, докато не можем да направим белтък. . .

* С други думи. Ред.

Чрез индукция е било установено преди сто години, че раците и паяците са насекоми, а всички низши животни — червеи. Чрез индукция сега е установено, че това е глупост и че съществуват x класове. В какво се състои предимството на така нареченото индуктивно умозаклучение, което може да бъде също тъй невярно, както и така нареченото дедуктивно умозаклучение, чието основание пък е класификацията?

Индукцията никога не може да докаже, че някога няма да бъде намерен бозайник без млечни жлези. По-рано циците са се смятали за признак на бозайника. Но птичечовката няма такива.

Цялото това зашеметяване от индукцията [идва] от англичаните — Уевел, *inductive Sciences*^{*}, които обхващат чисто математическите [науки]⁹¹, и така е била измислена противоположността между индукция и дедукция. Логиката, старата и новата, нищо не знае за това. Всички форми на умозаклучението, които започват от единичното, са експериментални и се основават на опита, а индуктивното умозаклучение започва дори от В—Е—О (всеобщото)⁹².

За силата на мисленето на нашите природоизследователи е характерно също, че Хекел фанатично се застъпва за индукцията тъкмо в момента, когато *результатите* от индукцията — класификациите — навсякъде са поставени под въпрос (*Limulus* — паяк; *Aszidia* — гръбначно, или *хордово*, *Dipnoi*^{**}, въпреки първоначалното им определение като земноводни се оказват все пак риби⁹³) и когато всеки ден се откриват нови факти, които събарят цялата досегашна индуктивна класификация. Какво прекрасно потвърждение на Хегеловата теза, че индуктивното умозаклучение по същество е проблематично! Нещо повече, теорията за развитието отнема дори цялата класификация на организмите от индукцията и я свежда до «дедукцията», до произхода — един вид буквално се *дедуцира* от друг чрез произхода, — и невъзможно е да се докаже теорията за развитието само с индукцията, защото тя е напълно антииндуктивна. Понятията, с които борави

* Индуктивни науки. Ред.

** Двойнодишащи. Ред.

индукцията: вид, род, клас, са превърнати от теорията за развитието в текущи и с това в *относителни*, а с относителни понятия не може да се индуцира.

*На всеиндуктивистите**: с никаква индукция в света никога не бихме могли да си изясним индукционния процес. Това би могъл да направи само *анализът* на този процес. — Индукция и дедукция са свързани помежду си така необходимо, както синтез и анализ** . Вместо едностранчиво да се превъзнася до небесата едната за сметка на другата, трябва да се стремим да прилагаме всяка на мястото ѝ, а това може да се постигне само ако не се изпуска изпредвид тяхната взаимна връзка, тяхното взаимно допълване. — Според индуктивистите индукцията е непогрешим метод. Тя е толкова малко такъв, че нейните уж най-сигурни резултати се опровергават всеки ден от нови открития. Светлинните корпускули и топлородът бяха резултати от индукцията. Къде са те сега? Индукцията ни учеше, че всички гръбначни животни имат централна нервна система, диференцирана на главен и гръбначен мозък, и че гръбначният мозък е затворен в хрущялни или костни прешлени — откъдето е взето дори и наименованието. Но оказа се, че ланцетникът е гръбначно животно с недиференциран централен нервен ствол и без прешлени. Индукцията беше установила, че рибите са такива гръбначни животни, които през целия си живот дишат изключително с хриле. Появяват се обаче животни, които са признати почти от всички за риби, но които наред с хрилете имат и добре развити бели дробове, и се оказва, че всяка риба има във въздушния си мехур потенциален бял дроб. Само чрез смело прилагане на учението за развитието Хекел помогна на индуктивистите, които се чувствуваха много добре в тези противоречия, да се измъкнат от тях. — Ако индукцията беше наистина толкова непогрешима, откъде идват тогава тия стремглави преврати в

* В оригинала: «Den Allinduktionisten» — т. е. на хората, които смятат индукцията за единствено правилния метод. *Ред.*

** Бележки в полето: «Химията, в която преобладаваща форма на изследване е *анализът*, нищо не струва без неговата противоположност — *синтеза*.» *Ред.*

класификацията на органичния свят? Та нали те са най-същинският продукт на индукцията и при все това се унищожават взаимно.

Индукция и анализ. Убедителен пример колко неоснователна е претенцията на индукцията да бъде единствена или поне преобладаваща форма на научните открития, намираме при термодинамиката. Парната машина даде най-убедителното доказателство, че от топлина може да се получи механическо движение. 100 000 парни машини не доказваха това по-убедително, отколкото една, но все повече и повече принуждаваха физиците да обяснят този факт. Сади Карно е първият, който сериозно се зае с това. Но не чрез индукция. Той изучава парната машина, анализира я, намира, че в нея въпросният процес не се явява в *чист* вид, а е засенчен от всевъзможни странични процеси, отстрани тя безразлични за съществения процес странични обстоятелства и конструира една идеална парна машина (или газова машина), която наистина също така не може да бъде създадена, както например и геометричната линия, или плоскост, но която по свой начин служи също така, както и тя математически абстракции: тя представя този процес в чист, независим, неподправен вид. И Карно с носа си се натъкна на механическия еквивалент на топлината (вж. значението на неговата функция C)*, който той не можа да открие и види само защото вярваше в *топлорода*. Тук имаме и доказателство за вредата от погрешни теории.

Емпиричното наблюдение само никога не може достатъчно да докаже необходимостта. *Post hoc, но не propter hoc*** («Enzyklopädie», I, S.84).⁹⁴ Това е толкова вярно, че от постоянното изгриване на слънцето сутрин съвсем не следва, че то ще изгрее и утре, и действително сега знаем,

* Срв. настоящия том, с. 201. *Ред.*

** С формулата «*post hoc, ergo propter hoc*» («след това, следователно по причина на това») се обозначава неправилното заключение за причинна връзка между две явления, базиращо се само на това, че едното явление става след другото. *Ред.*

че ще настъпи момент, когато слънцето една сутрин *няма да изгрее*. Но доказателството на необходимостта се крие в човешката дейност, в експеримента, в труда: ако аз мога да *направя* едно *post hoc*, то ще стане твърждествено с *propter hoc**.

Причинност. Първото, което ни прави впечатление при разглеждането на движещата се материя, е взаимната връзка на отделните движения на отделните тела помежду им, тяхната *обусловеност* едно от друго. Но ние установяваме не само че известно движение следва друго, а установяваме също, че можем да предизвикаме определено движение, като създадем условията, при които то става в природата; ние установяваме дори, че можем да предизвикаме движения, които изобщо не се срещат в природата (индустрията), поне не се срещат в такъв вид, и че можем да дадем на тях движения предварително определена по сока и размер. *Чрез това, чрез дейността на човека се обосновава представата за причинността*, представата, че едно движение е *причина* на друго. Наистина единствено правилното редуване на известни природни явления може да породи представата за причинността: топлината и светлината, които идват заедно със слънцето; но тук няма доказателство и дотолкова Юмовият скептицизъм би имал право в твърдението, че редовно повтарящото се *post hoc* никога не може да обоснове *propter hoc*. Но дейността на човека *прави проверка* на причинността. Ако с вдлъбнато огледало концентрираме слънчевите лъчи във фокус и предизвикаме същия ефект, както при концентрация на лъчите на обикновения огън, с това доказваме, че топлината идва от слънцето: Ако сложим в една пушка запалка, заряд и куршум и след това стреляме, ние разчитаме на предварително известния от опита ефект, защото можем да проследим във всички подробности целия процес на възпламеняването, изгарянето, експлозията от внезапното превръщане в газ, натиск на газа върху куршума. И тук вече скептикът не може да твърди,

* Т. е ако мога да предизвикам определена последователност на явленията, това е равнозначно на доказването на тяхната необходима причинна връзка. *Ред.*

че от досегашния опит не следва, че следващия път ще се повтори същото. Действително случва се понякога да не се повтори същото, запалката или барутът да не задействуват, цевта на пушката да се пръсне и т. н. Но именно това *доказва* причинността, вместо да я опровергае, защото за всяко такова отклонение от правилото при съответно изследване можем да намерим причината: химическо разлагане на запалката, влажност и т. н. на барута, повреждане на цевта и т. н., и т. н., така че тук става, така да се каже, *двойна* проверка на причинността.

Както природознанието, така и философията досега съвсем са пренебрегвали влиянието на дейността на човека върху неговото мислене; те знаят, от една страна, само природа, а, от друга, само мисъл. Но тъкмо *изменянето на природата от човека*, а не единствено природата като такава е най-съществената и най-непосредствена основа на човешкото мислене и съответно с това, как човек се е научавал да изменя природата, е растял неговият интелект. Затова натуралистичното схващане на историята, каквото [имаме] например повече или по-малко у Дрейпър и други природонзследователи — че единствено природата действувала върху човека, че единствено природните условия обуславяли навсякъде неговото историческо развитие, — е едностранчиво и забравя, че и човекът въздействува обратно върху природата, изменя я, създава си нови условия на съществуване. От «природата» на Германия по времето, когато германците са се заселили в нея, е останало дяволски малко. Повърхнината на земята, климат, флора, фауна, самите хора безкрайно са се изменили и всичко това благодарение на човешката дейност, докато измененията, станали през това време в природата на Германия без човешкото съдействие, са неизмеримо малки.

Взаимодействието е първото, което изпъква пред нас, когато разглеждаме движещата се материя изобщо от гледище на днешното природознание. Ние наблюдаваме редица форми на движение — механическо движение, топлина, светлина, електричество, магнетизъм, химическо съединяване и разлагане, преминаване на агрегатните състояния, органичен живот, — които всички, ако изклю-

чим *засага* органичния живот, преминават едно в друго, обуславят се едно друго, тук са причина, там — следствие, при което общата сума на движението във всички променящи се форми остава една и съща (Спиноза: *субстанцията е causa sui** — прекрасно изразява взаимодействието)⁹⁵. Механическото движение се превръща в топлина, електричество, магнетизъм, светлина и т. н. и *vice versa*** . Така природознанието потвърждава това, което казва Хегел (къде?), че взаимодействието е истинската *causa finalis**** на нещата. Ние не можем да отидем по-далеч от познанието на това взаимодействие, защото зад него няма нищо за познаване. Познали ли сме формите на движението на материята (за което наистина все още много не ни достига поради краткото време, откакто съществува природознанието), ние сме познали самата материя и с това познанието се изчерпва. (Всички недоразумения на Гров относно причинността се дължат на това, че той не се справя с категорията взаимодействие; той има същността на работата, но не и абстрактната мисъл, и оттук конфузията — с. 10—14).⁹⁶ Само като изхождаме от това универсално взаимодействие, ние стигаме до действителното причинно отношение. За да разберем отделните явления, трябва да ги откъснем от всеобщата връзка, да ги разгледаме изолирано и *тогава* сменящите се движения се явяват едното като причина, другото като следствие.

За онзи, който отрича причинността, всеки природен закон е хипотеза, включително и химическият анализ на небесните тела чрез призмения спектър. Колко плоска е мисълта, която не отива по-далече!

*За неспособността на Негели да познае безкрайното*⁹⁷

Негели, с. 12—13

Отначало Негели заявява, че ние не можем да познаем

* Причина на самата себе си. Ред.

** Обратно. Ред.

*** Крайна причина. Ред.

истински качествені различия, а след това веднага казва, че подобни «абсолютни различия» не се срещат в природата! [с. 12].

Първо, всяко качество има безброй много количествени градации, например цветови нюанси, твърдост и мекост, дълготрайност и т. н., и макар и качествено различни, те са измерими и познаваеми.

Второ, съществуват не качества, а само неща с качества, и то безброй много качества. В две различни неща всякога има известни общи качества (поне свойствата на телесността), други качества се различават по степента си; и, най-после, трети качества може съвсем да липсват в едно от нещата. Ако съпоставяме изолирано такива две крайно различни неща, например един метеорит и един човек, ще се окажат малко общи неща, най-много, че и на двете е присъща тежест и други общи свойства на телата. Но между тези две неща има безкрайна редица други природни неща и природни явления, които ни позволяват да запълним редицата от метеорита до човека и на всяко нещо да посочим мястото му в системата на природата и по такъв начин да ги *познаем*. Това признава и самият Негели.

Трето, нашите различни сетива биха могли да ни дадат абсолютно различни в качествено отношение впечатления. В такъв случай свойствата, които узнаваме чрез зрението, слуха, обонянието, вкуса и осезанието, биха били абсолютно различни. Но и тук различията се различават с напредъка на изследването. Отдавна вече е признато, че обонянието и вкусът са родствени, еднородни сетива, които възприемат еднородни, едва ли не и идентични свойства. Зрението и слухът възприемат вълнообразни трептения. Осезанието и зрението толкова много се допълват взаимно, че често пъти по вида на един предмет можем да предскажем неговите осезателни свойства. Най-после всякога едно и също «аз» възприема и преработва всички тези различни сетивни впечатления, като ги обединява в едно цяло; от друга страна, тези различни впечатления се получават от едно и също нещо, явяват се като негови *общи* свойства и така ни дават възможност да го познаем. Тъй че тъкмо обясняването на тези различни свойства, достъпни само на различните сетива, тяхното привеждане във вътрешна връзка помежду им е задача на науката, която досега не се е оплаквала, че

нямаме вместо петте специални сетива едно общо сетиво или че не можем да виждаме или да чуваме вкусовете и миризмите.

Накъдето и да погледнем, никъде в природата не срещаме подобни «качествено или абсолютно различни области» [с. 12], за които ни казват, че са неразбираеми. Цялата неразбория произлиза от неразборията по въпроса за качество и количество. Според господстващото механическо гледище за Негели всички качествени различия се смятат за обяснени само когато те могат да бъдат сведени до количествени различия (за това другаде ще кажем каквото трябва), гесп. само защото за него качество и количество са абсолютно различни категории. Метатизика.

«Ние можем да познаем само пределното и т. н.»* [с. 13].

Това е напълно вярно дотолкова, доколкото в кръга на нашето познание попадат само пределни предмети. Но тая теза се нуждае и от допълнение: «Всъщност ние можем да познаем само безкрайното.» В действителност всяко истинско, изчерпателно познание се състои само в това, че ние мислено издигаме единичното от неговата единичност в особеност, а от нея във всеобщност, в това, че намираме и констатираме безкрайното в пределното, вечното в преходното. Но формата на всеобщността е форма на завършеността в себе си, т. е. безкрайност, тя е обединяването на многото пределни неща в безкрайното. Ние знаем, че хлорът и водородът в известни граници на налягане и температура и под действието на светлината се съединяват в хлороводород чрез взрив; а щом знаем това, знаем също така, че това става навсякъде и всякога, когато са налице горните условия, и за нас е безразлично дали това ще стане веднъж или милиони пъти и на колко небесни тела. Формата на всеобщността в природата е закон и никой не говори толкова много за вечността на природните закони, както природонаследователите. Така че когато Негели казва, че сме правели пределното непознаваемо, щом като не искаме да изследваме само това пределно, а примесваме към него вечното — той отрича или познаваемостта на природните закони, или тяхната

* Подчертано от Енгелс. Ред.

вечност. Всяко истинско познание на природата е познание на вечното, безкрайното — и затова по същество е абсолютно.

Но това абсолютно познание 'е доста чепато. Както безкрайността на познаваемия материал се състои само от пределни неща, така и безкрайността на абсолютно познаващото мислене се състои от безброй пределни човешки глави, които работят една до друга и една подир друга за това безкрайно познание, правят практически и теоретични грешки, изхождат от изопачени, едностранчиви, неверни предпоставки, вървят по погрешни, криви, несигурни пътища и често пъти не стигат до истината дори и когато си ударят носа в нея (Пристли)⁹⁸. Затова познанието на безкрайното е придружено с двойни трудности и по своята природа може да се осъществява само като един безкраен асимптотичен процес. А за нас това е напълно достатъчно, за да можем да кажем: безкрайното е толкова познаваемо, колкото и непознаваемото — а това е всичко, което ни е нужно.

Негели комично казва същото:

«Ние можем да познаем само пределното, но затова пък можем да познаем *всичко пределно*⁹, което попада в сферата на нашето сетивно възприемане.»

Но тъкмо сумата от пределното, което попада в сферата и т. н., дава безкрайното, защото *Негели си е съставил своята представа за безкрайното, именно изхождайки от тази сума!* Без това пределно и т. н. той не би имал никаква представа за безкрайното!

(За лошата безкрайност като такава ще поговорим на друго място.)

Преди това изследване на безкрайността — следното:

1. «Мъничката област» в пространството и времето.
2. «Вероятно недостатъчното усъвършенствуване на сетивните органи.»
3. «Ние можем да познаваме само пределното, преходното, променливото, само по степен различното и относителното, тъй като можем само да пренасяме математическите понятия върху природните неща и да съдим за последните само по мерките, които са взети от тях. За безкрайното или вечното, за постоянното и устойчивото,

⁹ Подчертано от Енгелс. *Ред.*

за абсолютните различия ние нямаме никаква представа. Ние точно знаем какво означава един час, един метър, един килограм, но не знаем що е време, пространство, сила и материя, движение и покой, причина и следствие» [с. 13].

Това е старата история. Отначало създават абстракции, като ги извличат от сетивните неща, а след това искат да ги познаят сетивно, да видят времето и да помиришат пространството. Емпирикът толкова затъва в привычното му емпирично познание, че си въобразява, че все още е в областта на сетивното познание дори и когато вече борави с абстракции. Ние знаем какво е час, метър, но не знаем какво е време и пространство! Като че ли времето е нещо друго, а не сума от часове, а пространството е нещо друго, а не сума от кубически метри! Разбира се, тези две форми на съществуване на материята без материята са нищо, те са само празни представи, абстракции, които съществуват само в нашата глава. Но ние не сме можели да знаем какво е материя и движение! Разбира се, че не можем, защото още никой не е видял и не е изпитал по някакъв друг сетивен начин материята като такава и движението като такава, а само различните, реално съществуващи вещества и форми на движението. Веществото, материята, не е нищо друго освен съвкупност от веществата, от която е абстрахирано това понятие; движението като такава не е нищо друго освен съвкупност от всички сетивно възприемани форми на движението; думи като материя и движение не са нищо друго освен *съкращения*, в които синтезираме множество различни сетивно възприемани неща според техните общи свойства. Затова материята и движението *не могат* да бъдат познати по друг начин освен чрез изследване на отделните вещества и форми на движението; и доколкото познаваме последните, *pro tanto** познаваме и материята и движението *като такива*. Така че когато Негели казва, че ние не знаем какво е време, пространство, материя, движение, причина и следствие, той казва само, че ние най-напред със своята глава си създаваме абстракции от реалния свят, а след това не можем да познаем тези създадени от самите нас абстракции, понеже те са мисловни, а не сетивни неща — а всяко познание било *сетивно измерение*! Това е точно като затруднението у Хегел — ние можем да ядем череша и слива, но не и *плод*, тъй като никой още не е ял плод като такъв.⁹⁹

* Дотолкова. Ред.

Твърдението на Негели, че в природата вероятно има маса форми на движение, които не можем да възприемаме със сетивата си, е жалко оправдание, равносилно — *поне за нашето познание* — на снемане на закона за несътворимостта на движението. Защото тези невъзприемаеми форми могат да се превърнат в достъпно за нашето възприетие движение! Тогава би било лесно да се обясни например контактното електричество!

Ad vocem* Негели. Непознаваемост на безкрайното. Когато казваме, че материята и движението не са сътворени и са неунищожими, ние казваме, че светът съществува като безкраен прогрес, т. е. във формата на лоша безкрайност, и с това сме разбрали в този процес всичко, каквото има за разбиране. Най-многого остава още въпросът, дали този процес е — във вид на големи кръговрати — вечно повторение на едно и също или кръговратите имат низходящи и възходящи разклонения.

Лоша безкрайност. Истинската безкрайност е правилно вложена още от Хегел в *запълненото* пространство и време, в природния процес и в историята. Сега и цялата природа се е разтворила в историята и историята се различава от историята на природата само по това, че тя е процес на развитие на *самосъзнателни* организми. Това безкрайно многообразие на природата и история съдържа в себе си безкрайността на пространството и времето — *лошата безкрайност* — само като снет, макар и съществен, но непреобладаващ момент. Крайната граница на нашето природознание досега е *нашата* Вселена и за да познаем природата, нямаме нужда от безкрайно многого вселени, които се намират извън нашата. Нещо повече, само едно слънце от милионите слънца и неговата система образуват съществената основа на нашето астрономическо изследване. За земната механика, физиката и химията ние сме принудени да се ограничаваме повече или по-малко — а за органичната наука изцяло — с нашата малка

* Относно. Ред.

Земя. И при все туй това не нанася съществена вреда на практически безкрайното многообразие на явленията и на познанието на природата, както не вреди на историята същото, но още по-голямо ограничение в сравнително кратко време и на малка част от Земята.

1. Безкрайният прогрес у Хегел е празната пустота, защото той се явява само като *вечно повторение на едно и също*: $1+1+1$ и т. н.

2. Но в действителност той не е повторение, а развитие, движение напред или назад, и с това той става необходима форма на движението. Независимо от това, че той не е безкраен: още отсега може да се предвиди краят на жизнения период на Земята. Затова пък и Земята не е целият свят. В Хегеловата система за историята на природата във времето е изключено всяко развитие, инак природата не би била извън себе си битие на духа. Но в човешката история безкрайният прогрес се признава от Хегел като единствено истинската форма на съществуване на «духа», само че фантастично се приема един край на това развитие — в създаването на Хегеловата философия.

3. Има и безкрайно познание*: «безкрайността, която нещата нямат в прогреса, я имат в кръга»¹⁰¹. Така законът за смяната на формите на движението е безкраен, затварящ се в себе си. Но такива безкрайности са отново пак обременени с крайност, те се проявяват само на части. Така и $1/r^2$.¹⁰²

Вечните природни закони също се превръщат все повече и повече в исторически закони. Че водата е течна от 0 до 100°C, е вечен природен закон, но за да бъде той в сила, трябва да има: 1) вода, 2) дадена температура и 3) нормално налягане. На Луната няма вода, на Слънцето има само нейните елементи и за тия небесни тела тоя закон не съществува. — Законите на метеорологията също са вечни, но само за Земята или за едно тяло, което има голямата, плътността, наклона на оста и температурата

* Бележка на полето: «(Количество, с. 259. Астрономия)». ¹⁰⁰
Ред.

на Земята, и при условие че то има атмосфера от същата смес от кислород и азот и същите количества издигаща се и падаща във вид на валежи водна пара. Луната няма атмосфера, Слънцето има атмосфера от нажежени метални пари; затова на Луната няма никаква метеорология, а на Слънцето тя е съвсем различна от нашата. — Цялата наша официална физика, химия и биология са изключително *геоцентрични*, съобразени само със Земята. Ние още изобщо не знаем отношенията на електрическото и магнитното напрежение на Слънцето, на неподвижните звезди и мъглявините и дори на планетите с друга плътност. На Слънцето поради високата температура законите за химическите съединения на елементите губят сила или пък имат само краткотрайно действие на границите на слънчевата атмосфера, като съединенията отново се разлагат при приближаване до Слънцето. Химията на Слънцето едва-що се заражда и по необходимост е съвсем различна от химията на Земята; тя не отменя последната, но се намира извън нея. На мъглявините може би не съществуват и ония от 65-те елемента, които може би самите са сложни. И така, ако искаме да говорим за всеобщи природни закони, които еднакво да важат за *всички* тела — от мъглявината до човека, — остава ни само тежестта и може би най-общата формулировка на теорията за превръщането на енергията, *vulgo** механическата теория за топлината. Но самата тая теория с всеобщото ѝ последователно прилагане към всички природни явления се превръща в историческо изобразяване на измененията, които стават едно след друго в една световна система от възникването ѝ до нейната гибел, т. е. превръща се в история, в която на всяка степен господствуват други закони, т. е. други форми на поява на едно и също универсално движение, и следователно абсолютно всеобща валидност няма нищо друго освен *движението*. . .

Познание. Мравките имат очи, различни от нашите, те виждат химическите (?) светлинни лъчи («Nature», 8 юни 1882, Лабок)¹⁰³, но в познанието на тези невидими за нас лъчи ние сме отишли много по-напред от мравките и

* Просто казано. Ред.

самният факт, че можем да докажем, че нравките виждат неща, които за нас са невидими, и че това доказателство се основава само на възприятия, получени чрез *нашите* очи, показва, че специалното устройство на човешкото око не е абсолютен предел на човешкото познание.

Към нашето око се прибавят не само и другите сетива, но и дейността на нашето мислене. С последното работата стои пак тъкмо тъй, както с окото. За да знаем какво може да постигне нашето мислене, безполезно е да се стремим да определим сто години след Кант обсега на мисленето въз основа на критиката на разума, на изследването на инструмента на познанието; също тъй безполезно е, когато Хелмхолц в несъвършенството на нашето зрение (което е необходимо, защото едно око, което би виждало *всички* лъчи, тъкмо затова не би виждало *абсолютно нищо*) и в устройството на нашето око, което поставя на зрението определени граници и дори и в тях не възпроизвежда съвсем точно — вижда доказателство, че окото ни доставя неверни или ненадеждни сведения за свойствата на виждания предмет. До какво може да се добере нашето мислене, виждаме по-скоро от това, до което вече се е добрало и всеки ден се добира. И това вече е достатъчно и по количество, и по качество. Напротив, изследването на *формите* на мисленето, на логическите категории, е много благодарно и необходимо и с такова систематично изследване след Аристотел се зае само Хегел.

Разбира се, ние никога няма да узнаем *как* нравките възприемат химическите лъчи. Когато това опечалява, на него с нищо не може да му се помогне.

Формата на развитие на природознанието, доколкото то мисли, е *хипотезата*. Наблюдава се нов факт, който прави невъзможен досегашния начин на обяснение на спадащите към същата група факти. От този момент стават необходими нови начини на обяснение, които отначало се опират само на ограничен брой факти и наблюдения. С натрупването на повече опитен материал тези хипотези се пречистват, едни се отхвърлят, други се коригират, докато най-после се установи законът в чист вид. Ако трябваше да чакаме, докато материалът за закона бъде готов в *чист вид*, това би значило да спрем дотогава мис-

лещото изследване и вече само поради това никога не бихме стигнали до закона.

Броят и смяната на изместващите се една друга хипотези — при липсата на логическа и диалектическа подготовка на природоизследователите — лесно създават представата, че не можем да познаем *същината* на нещата (Халер и Гьоте)¹⁰⁴. Това е присъщо не само на природознанието, тъй като цялото човешко познание се развива по много преплетена крива, и теориите също се изместват една друга и в историческите дисциплини, включително и философията, от което обаче никой не прави заключение, че например формалната логика е безсмислена. — Последна форма на този възглед е «нещото в себе си». Това твърдение, че не можем да познаем нещото в себе си (Хегел. «Енциклопедия», § 44), първо, преминава от областта на науката в областта на фантазията. Второ, то не прибавя нито дума към нашето научно знание, защото щом не можем да се занимаваме с нещата, те не съществуват за нас. И, трето, то е чиста фраза и никога не се прилага. Абстрактно взето, това твърдение звучи напълно смислено. Но опитайте се да го приложите. Какво трябва да се мисли за зоолога, който би казал: «Кучето има, *изглежда*, 4 крака, но ние не знаем дали то в действителност няма 4 милиона крака или пък изобщо няма крака?» За математика, който най-напред определя триъгълника като фигура с 3 страни, а след това заявява, че не знае дали той няма 25 страни? Или че 2×2 , *изглежда*, е 4? Но природоизследователите се пазят да прилагат фразата за нещото в себе си в природознанието и си позволяват това само когато навлязат във философията. Това е най-доброто доказателство колко несериозно се отнасят те към нея и колко малко струва самата тя. Ако се отнасяха сериозно, à quoi bon* изобщо да се изследва нещо?

Погледнато исторически, това би имало известен смисъл: ние можем да познаваме само при условията на нашата епоха и *доколкото те позволяват*. . .

* За какво. Ред.

[Форми на движението на материята. Класификация на науките]

*Causa finalis** — материята и вътрешно присъщото ѝ движение. Тази материя *не е абстракция*. Още на Слънцето отделните вещества са дисоциирани и не се различават по своето действие. Но в *газовото кълбо на мъглявината* всички вещества, макар и да съществуват поотделно, *се сливат в чиста материя като такава*, действайки само като материя, не със своите специфични свойства.

(Впрочем, още у Хегел противоположността между *causa efficiens*** и *causa finalis* е снета във взаимодействието.)

Праматерия:

«Схващането на материята като съществуваща от самото начало и сама по себе си безформена е много старо и ние го срещаме още при гърците, отначало в митичния образ на хаоса, който те си представят като безформена основа на съществуващия свят» (Хегел. «Enzyklopädie», ч. I, [S.] 258)¹⁰⁵.

Този хаос намираме отново у Лаплас и приблизително в мъглявината, която също има само *зачатък* на форма. След това идва диференциацията.

Обикновено *тежестта* се приема като *най-всеобщо определение на материалността*, т. е. привличането, а не отблъскването, е необходимо свойство на материята. Но привличането и отблъскването са тъй неделими, както положителното и отрицателното, и затова въз основа на самата диалектика вече може да се предскаже, че истинската теория за материята трябва да отреди на отблъскването също толкова важно място, както на привличането, и че една теория за материята, основана само върху при-

* Крайна причина. *Ред.*

** Действаща причина. *Ред.*

вличането, е невярна, недостатъчна, половинчата. И действително има доста явления, които предварително показват това. Без етера не можем да минем дори и заради светлината. Материален ли е етерът? Ако изобщо *съществува*, той трябва да бъде материален, трябва да попада под понятието материя. Но той няма тежест. Всички признават опашките на кометите за материални. Те показват мощно отблъскване. Топлината в газа поражда отблъскване и т. н.

Привличане и гравитация. Цялата теория за гравитацията почива върху твърдението, че привличането е същността на материята. Това, разбира се, не е вярно. Там, където има привличане, то трябва да бъде допълнено с отблъскване. И затова още Хегел напълно правилно отбелязва, че същността на материята е привличането и отблъскването.¹⁰⁶ И действително все повече и повече сме принудени да признаем, че разсейването на материята има граници, където привличането се превръща в отблъскване, и, обратно, съгъстяването на отблъскваната материя има граница, където то става привличане:

Превръщането на привличането в отблъскване, и обратно, у Хегел е мистично, но по същество той е предугадил по-късното природонаучно откритие. Още в газа — отблъскване на молекулите, още по-значително — в ситно раздробената материя, например в опашките на кометите, където то дори действа с огромна сила. Хегел е гениален дори в това, че извежда привличането като вторичен момент от отблъскването като първичен: една слънчева система се образува само като привличането взема постепенно връх над господстващото първоначално отблъскване. — Разширение чрез топлина = отблъскване. Кинетична теория за газовете.

Делимост на материята. Този въпрос за науката е практически безразличен. Ние знаем, че в химията има

една определена граница на делимостта, отвъд която телата не могат вече да действуват химически — атом, и че винаги няколко атома са в съединение — молекула. Също тъй и във физиката сме принудени да приемем известни — за физическото изследване — най-малки частички, чието разположение обуславя формата и сцеплението на телата и чиито трептения се проявяват като топлина и т. н. Но ние и досега нищо не знаем дали физическата и химическата молекула са идентични или различни. — Хегел много лесно се отървава от въпроса за делимостта, като казва, че материята е и едното, и другото, и делима, и непрекъснатата и че същевременно не е нито едното, нито другото¹⁰⁷, което не е никакъв отговор, но сега е почти доказано (вж. кола 5,3 долу: Клаузиус. . .)^{*}.

•

Неунищожимостта на движението е изразена в тезата на *Декарт*, че във *Вселената се запазва винаги едно и също количество движение*¹⁰⁸. Природоизследователите изразяват това несъвършено като «неунищожимост на силата». Чисто количественият израз на Декарт е също така недостатъчен: движението като такова, като съществена проява, като форма на съществуване на материята, е неунищожимо, както и самата материя — в тази формулировка е включена и количествената страна. Така че и тук философът след 200 години е потвърден от природоизследователя. . .

•

Движение и равновесие. Равновесието е неделимо от движението.^{**} В движението на небесните тела *движението е в равновесие и равновесието е в движение* (относително). Но всяко специално относително движение, т. е. тук всяко отделно движение на отделни тела върху едно движещо се небесно тяло, е стремеж към установяване на относителен покой, на равновесие. Възможността за относителен покой

* Енгелс се позовава на бележката «Кинетичната теория за газовете», която в ръкописа на «Диалектика на природата» се намира на 3-та страница от 5-а кола. *Ред.*

** Бележка на полето: «Равновесие=преобладаване на привличането над отблъскването.» *Ред.*

на телата, възможността за временни състояния на равновесие, е съществено условие за диференцирането на материята и заедно с това на живота. На Слънцето няма равновесие на отделните вещества, а има само равновесие на цялата маса, или пък ако има такова равновесие, то е много незначително и е обусловено от значителните разлики в плътността; на повърхността — вечно движение и вълнение, дисоциация. На Луната, изглежда, цари изключително равновесие, без всякакво относително движение — смърт (Луна = отрицателност). На Земята движението се е диференцирало в смяна на движение и равновесие: отделното движение се стреми към равновесие, а съвкупното движение отново унищожават отделното равновесие. Скалата е стигнала до покой, но изветрянето, действието на морския прибой, на реките, на глетчерите непрекъснато унищожават равновесието. Изпарението и дъждът, вятърът, топлината, електрическите и магнитните явления ни дават същата картина. Най-после в живия организъм наблюдаваме непрекъснато движение както на всички най-малки частици, така и на по-големите органи, което през нормалния период на живота има за резултат постоянното равновесие на целия организъм и при все това [той] винаги си остава в движение, живо единство на движение и равновесие.

Всяко равновесие е само *относително и временно*.

1) Движение на небесните тела. Приблизително равновесие между привличане и отблъскване в движението.

2) Движение върху отделно небесно тяло. Маса. Доколкото това движение се дължи на чисто механически причини, също е равновесие. Масите са в покой върху своята основа. Както изглежда, на Луната това [е осъществено] напълно. Механическото привличане е преодолело механическото отблъскване. От гледище на чистата механика ние не знаем какво е станало с отблъскването, и чистата механика също не обяснява откъде се вземат «силите», посредством които въпреки това например на Земята масите се движат *срещуположно* на тежестта. Тя приема този факт като даден. Така че тук имаме просто предаване на отблъскващо, отдалечаващо движение в пространството от маса към маса, при което привличане и отблъскване са равни.

3) Но огромният брой движения на Земята представляват превръщане на една форма на движение в друга — на механическото движение в топлина, електричество, химическо движение — и на всяка една от тях в друга; следователно — или* преминаване на привличането в отблъскване — на механическо движение в топлина, електричество, химическо разлагане (това преминаване е превръщане на първоначално издигащото механическо движение в топлина, а не на *падащото*, — това само така изглежда) [или преминаване на отблъскването в привличане].

4) Цялата енергия, която сега действува на Земята, е превърнатата слънчева топлина.¹⁰⁹

Механическо движение. Природоизследователите винаги третират движението като механическо движение, преместване, и това се приема като нещо, което се разбира от само себе си. Това е наследено от дохимическия XVIII в. и много затруднява ясното разбиране на процесите. Движение, приложено към материята, е *изменение изобщо*. От същото недоразумение произтича и упоритата склонност всичко да се свежда до механическото движение — още Гров

«е силно склонен да мисли, че останалите състояния на материята са модификация на движението и в края на краищата ще бъдат сведени до него» (с. 16)¹¹⁰,

с което се замазва специфичният характер на другите форми на движението. С това съвсем не се твърди, че всяка по-висша форма на движение не е по необходимост свързана с някакво действително механическо (външно или молекулярно) движение; точно както по-висшите форми на движение произвеждат едновременно и други форми на движение — химическо действие е невъзможно без изменение на температурата и електрическото състояние, органичен живот е невъзможен без механическо, молекулярно,

* След това «или» («entweder») по-нататък не следва второ «или» («oder»). Може да се предположи, че Енгелс е искал в края на тая фраза да посочи и обратното преминаване на отблъскването в привличане, но не е осъществил това намерение. Предполагамият край на тая фраза се дава в квадратни скоби. *Ред.*

химическо, термическо, електрическо и т. н. изменение. Но наличието на тези странични форми не изчерпва същността на главната форма във всеки отделен случай. Ние без съмнение някога експериментално «ще сведем» мисленето до молекулярни и химически движения в мозъка; но изчерпва ли се с това същността на мисленето?

*Диалектика на природознанието*¹¹¹: предмет е движещото се вещество. Различните форми и видове на самото вещество могат да се познаят пак само чрез движението; само в движението се проявяват свойствата на телата; за едно тяло, което не се движи, нищо не може да се каже. Следователно естеството на движещите се тела зависи от формите на движението.

1. Първата, най-простата форма на движение е механическата, простото преместване.

а) Движение на отделно тяло не съществува за [него може да се говори]* само в относителен: смисъл — падане.

б) Движение на отделните тела: траектория, астрономия — привидно равновесие — крайт винаги е *контакт*.

в) Движение на допиращи се тела по отношение едно към друго — налягане. Статика. Хидростатика и газове. Лост и други форми на същинската механика, които всички в своята най-проста форма на контакт се свеждат до трене и удар, които са различни само по степен. Но тренето и ударът, т. е. всъщност контакт, имат и други, тук никога непосочвани от природоизследователите следствия: при известни обстоятелства те произвеждат звук, топлина, светлина, електричество, магнетизъм.

2. Тези различни сили (с изключение на звука) — физика на небесните тела —

а) преминават една в друга и взаимно се заместват и

б) при известно количествено нарастване на всяка една — различно за всяко тяло — действаща върху телата, били те химически сложни или донякъде химически прости тела, настъпват *химически* изменения. И ние се оказваме в областта на химията. Химия на небесните тела. Кристалографията е част от химията.

3. Физиката е трябвало или е могла да не се занимава

*Заградените в квадратни скоби думи са прибавени от писмото на Енгелс до Маркс от 30 май 1873 г. Ред.

с живите органични тела, а химията единствено в изследването на органичните съединения намира истинското обяснение за действителната природа на най-важните тела и, от друга страна, тя синтезира такива тела, които се срещат само в органичната природа. Тук химията води до органичния живот и е отишла достатъчно напред, за да ни гарантира, че *само тя* ще ни обясни диалектическия преход в организъм.

4. Но *действителният* преход само в *историята* — на слънчевата система, на Земята; *реална* предпоставка на органичната природа.

5. Органична природа.

•

Класификацията на науките, всяка от които анализира отделна форма на движение или редица свързани помежду си и преминаващи една в друга форми на движение, е заедно с това класификация, подреждане според присъщата им последователност, на самите тия форми на движение и в това се състои нейното значение.

В края на миналия век, след френските материалисти, които са предимно механисти, се почувствува нуждата *енциклопедически да се резюмира* цялото природознание на старата нютоно-линеевска школа и с това се заеха двама от най-гениалните хора — *Сен Симон (незавършил)* и *Хегел*. Сега, когато новият възглед върху природата в основните си линии е готов, се чувствува същата нужда и се правят опити в тази насока. Но тъй като сега всеобщата връзка на развитието в природата е доказана, външното подреждане едно до друго е също тъй недостатъчно, както и Хегеловите изкуствено построени диалектически преходи. Преходите трябва да стават от само себе си, да бъдат естествени. Както една форма на движение се развива от друга, така и техните отражения, различните науки, трябва по необходимост да произтичат една от друга. . .

•

Но когато едно английско списание («Nature») предаде в превода тезата на Кекуле в смисъл, че механиката е статика и динамика на масите, физиката — статика и динамика на молекулите, химията — статика и динамика на

атомите¹¹³, според мен това безусловно свеждане дори и на химическите процеси до чисто механически неподходящо стеснява сферата поне на химията. И при все това то е станало толкова модерно, че например у Хекел «механически» и «монистически» постоянно се употребяват като равнозначни, и според него

«съвременната физиология. . . оставя да действуват в нейната област физико-химични — или в *широкия смисъл на думата** механични — сили» («Perigenesis»).¹¹³

Като наричам физиката механика на молекулите, химията — физика на атомите и, по-нататък, биологията — химия на белтъчините, аз искам с това да изразя преминаването на една от тези науки в друга, следователно както взаимната връзка, континуитета, така и различieto, дискретността, между тях две науки. А да се отиде по-далеч от това, да се нарече и химията особен вид механика, ми се струва недопустимо. Механиката — в по-широк или по-тесен смисъл на думата — познава само количества, тя оперира със скорости и маси и най-много с обеми. Там, където на пътя ѝ се изпречи качеството на телата — например в хидростатиката и аеростатиката, — тя не може да се справи, ако не се разпростре върху молекулярните състояния и молекулярните движения, и самата тя тук е само спомагателна наука, предпоставка на физиката. Но във физиката, а още повече в химията не само става непрекъснато качествено изменение в резултат на количествените изменения, т. е. превръщане на количеството в качество, но се наблюдават и голям брой качественни изменения, за които съвсем не е доказано, че са обусловени от количествено изменение. Може с готовност да признаем, че съвременното развитие на науката протича в тази насока — но това не доказва, че то е единствено вярното и че като го следваме, физиката и химията ще бъдат *изчерпани докрай*. Всяко движение включва механическо движение, преместване на големи или най-малки частици на материята, и *първата*, но само *първата* задача на науката е да опознае тези движения. Но това механическо движение не изчерпва движението изобщо. Движението не е само преместване; в надмеханическите области то е и качествено изменение. Откритието, че топлината е

* Подчертано от Енгелс. *Ред.*

молекулно движение, направи епоха в науката. Но ако аз не мога да кажа нищо друго за топлината, освен че тя е известно преместване на молекулите, по-добре е да си мълча. Химията, изглежда, е на най-правия път да обясни редица химически и физически свойства на елементите и отношението на атомните обеми към атомните тегла. Но нито един химик няма да вземе да твърди, че всички свойства на един елемент се изразяват изчерпателно от неговото положение в кривата на Лотар Майер¹¹⁴, че кога да е само с това ще бъдат обяснени например специфичните свойства на въглерода, които го правят главен носител на органичния живот, или пък необходимостта от фосфор в мозъка. А пък «механичната» концепция се свежда единствено до това. Тя обяснява всички изменения с преместването, всички качествени различия с количествените и не забелязва, че отношението между качество и количество е взаимно, че качеството също така преминава в количество, както и количеството в качество, и че тук има взаимодействие. Ако всички качествени различия и изменения трябва да свеждаме до количествени различия и изменения, до механични премествания, по необходимост ще стигнем до тезата, че цялата материя се състои от идентични най-малки частици и че всички качествени различия на химическите елементи на материята се предизвикват от количествените различия, различия в броя и в пространственото групиране на тези най-малки частици при свързването им в атоми. Но дотам още не сме стигнали.

Само непознаването от нашите днешни природозследователи на никаква друга философия освен най-обикновената вулгарна философия, която се шири сега в немските университети, им позволява да оперират по такъв начин с изрази като «механичен», без да си дават сметка или дори да подозират какви изводи сами си налагат от това. Впрочем и теорията за абсолютната качествена идентичност на материята има своите привърженици — емпирично тя е колкото необорима, толкова и недоказуема. Но ако запитаме ония, които искат да обяснят всичко «механично», дали осъзнават този извод и дали приемат идентичността на материята — какви ли различни отговори ще чуем!

Най-комичното е, че приравняването на «материалистичното» и «механичното» води началото си от Хегел, който с епитета «механичен» е искал да унизи материа-

лизма. Само че критикуваният от Хегел материализъм — френският материализъм от XVIII в. — е наистина изключително *механичен*, и то по съвсем простата причина, че тогава физиката, химията и биологията са били още в пелените си и съвсем не са могли да бъдат основа на един общ възглед върху природата. Също така Хекел заимствува от Хегел превода на *causae efficientes* с «механично действащи причини» и на *causae finales* — с «целесъобразно действащи причини», тъй че под думата «механично» Хегел разбира сляпо, несъзнателно действащо, а не механично действащо в Хекеловия смисъл. При това за самия Хегел цялата тази противоположност е вече толкова преодоляно гледище, че той *дори не я споменава* в ни едно от двете си изложения за каузалността в «Логика», а я споменава само в «История на философията», там където я разглежда в исторически аспект (следователно чисто недоразумение на Хекел поради повърхността му!), и съвсем случайно при телеологията («Логика», кн. III, дял II, гл. 3) като форма, в която *старата метафизика* е схващала противоположността между механизъм и телеология, но инак Хегел разглежда тази противоположност като вече отдавна преодоляно гледище. Така че Хекел в радостта си, че е намерил потвърждение на своето «механично» схващане, просто невярно е прелисал от Хегел и с това е постигнал чудесния резултат, че когато естественият подбор предизвиква известна промяна в едно животно или растение, това ставало поради *causa efficiens*, а когато същата промяна е предизвикана от *изкуствен* подбор, това ставало поради *causa finalis*! Зоотехникът е *causa finalis*! Един диалектик от калибъра на Хегел не може, разбира се, да се върти в кръга на ограничената противоположност между *causa efficiens* и *causa finalis*. А за днешното становище на цялото това безизходно бръщолевене за тази противоположност се слага край с факта, че ние *знаем* от опита и теорията, че както материята, така и начинът на нейното съществуване — движението — са несътворими и следователно са свои собствени първопричини. А ако наречем *действащи* причини временно или локално изолиращите се при взаимодействието на движението във Вселената или изолирани от нашата рефлексия отделни причини, ние с това няма да им прибавим никакво ново

определение, а само забъркващ елемент. Причина, която не действа, не е никаква причина.

Н. В. Материята като такава е чисто създание на мисълта и абстракция. Когато обединяваме нещата като телесно съществуващи под понятието материя, ние се абстрахираме от техните качествени различия. Така че материята като такава — за разлика от определените съществуващи материи — не е нещо сетивно съществуващо. Когато природознанието гори от желание да издири единната материя като такава, да сведе качествените различия до чисто количествени различия в състава на идентични най-малки частици, то прави същото както ако вместо череша, круша, ябълка поиска да види плода като такъв¹¹⁶, вместо котки, кучета, овце и т. н. — бозайника като такъв, газа като такъв, метала като такъв, камъка като такъв, химическото съединение като такова, движението като такова. Дарвиновата теория изисква такъв прабозайник, Protoplasma на Хекел¹¹⁶, но същевременно трябва да признае, че като е съдържал в себе си в зародиш всички бъдещи и сегашни бозайници, той в действителност е стоял по-ниско от всички сегашни бозайници и е бил първобитно недоразвит, а поради това и по-преходен от всички тях. Както доказва още Хегел («Enzyklopädie», I, S. 199), този възглед, «това едностранчиво математическо становище», според което материята е определима само количествено, а качествено е открай време еднаква, не «е нищо друго освен становището» на френския материализъм от XVIII в.¹¹⁷ То е дори връщане към Питагор, който е схващал числото, количествената определеност, като същност на нещата.

Първо, Кекуле. По-нататък: систематизирането на природните науки, което сега става все по-необходимо, не може да се намери никъде другаде освен във връзките на самите явления. Така механичното движение на малки маси върху някое небесно тяло завършва при допира на две тела, който има две форми, различаващи се само по степен: триене и удар. Затова ние изследваме най-напред механичното действие на триенето и удара. Но констатираме, че то не се изчерпва с това: триенето произвежда топлина, светлина и електричество, ударът —

топлина и светлина, ако ли не и електричество. Следователно тук имаме превръщане на движението на маси в движение на молекули. Ние навлизаме в областта на молекулното движение, във физиката, и продължаваме изследването по-нататък. Но и тук констатираме, че изследването не завършва с молекулното движение. Електричеството преминава в химически превръщания и възниква от химически превръщания. Топлината и светлината — също. Молекулното движение преминава в атомно движение — химия. Изследването на химическите процеси намира пред себе си органичния свят като област за изследване, т. е. един свят, в който химическите процеси се извършват по същите закони, но при условия, различни от тези в неорганичния свят, за обяснението на които химията е достатъчна. А всички химически изследвания на органичния свят в последна сметка водят до едно тяло, което като резултат от обикновени химически процеси се отличава от всички други тела по това, че то е самият себе си осъществяващ, перманентен химически процес — до белтъка. Ако химията успее да получи този белтък в онзи определен вид, в който той очевидно е възникнал във вид на така наречената протоплазма — в този определен, или по-точно, неопределен вид, в който той потенциално съдържа всички други форми на белтъка (при което не е нужно да се приеме, че съществува само един вид протоплазма), диалектическият преход ще бъде доказан и реално, т. е. напълно. Дотогава всичко остава в областта на мисленето, *alias*^{*}, на хипотезата. Когато химията получи белтък, химическият процес ще излезе извън своите рамки, както това видяхме по-горе с механичния процес, т. е. той ще навлезе в една по-обширна област — областта на организма. Физиологията е, разбира се, физика и особено химия на живото тяло, но с това тя престава да бъде специално химия: от една страна, нейната сфера на действие се ограничава, но, от друга страна, тя същевременно се издига на една по-висока степен. . .

* С други думи. *Ред.*

[Математика]

За първообразите на математически безкрайното в действителния свят¹¹⁸

Към с. 18—19*. Съгласуване на мислене и битие
Безкрайното в математиката

Фактът, че нашето субективно мислене и обективният свят са подчинени на едни и същи закони и затова не могат да си противоречат в своите крайни резултати, трябва да се схождат, абсолютно господствува в цялото ни теоретично мислене. Той е негова несъзнателна и безусловна предпоставка. Материализмът на XVIII в. поради своя по същество метафизически характер изследваше тази предпоставка само откъм нейното съдържание. Той се ограничи с доказването, че съдържанието на всяко мислене и знание трябва да произлиза от сетивния опит, и възстанови старата теза: *nihil est in intellectu, quod non fuerit in sensu*¹¹⁹. Едва съвременната идеалистическа, но заедно с това и диалектическа философия, и по-специално Хегел, изследва тази предпоставка и откъм *формата*. Въпреки безбройните произволни построения и фантазмагории, които срещаме в тази философия, въпреки идеалистическата, обърната надолу с главата форма на нейния резултат — единството на мислене и битие, — неоспоримо е, че тази философия с много примери от най-различни области доказва аналогията между мисловните процеси и природните и историческите процеси и обратно, а тъй също и валидността на еднакви закони за всички тези процеси. От друга страна, съвременното природознание разшири тезата за опитния произход на цялото съдържание на мисленето по такъв начин, който оборва неговата стара метафизическа ограниченост и формулировка. . .

В предишното съчинение** диалектиката се разглежда като наука за най-общите закони на *всичкото* движение. Това означава, че нейните закони трябва да важат както

* Вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 20, с. 35—36. *Ред.*

** Т. е. в «Анти-Дюринг» (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 20, с. 142—143). *Ред.*

за движението в природата и в човешката история, така и за движението на мисленето. Такъв закон може да бъде открит в две от тези три области и дори и в трите и все пак рутинерът метафизик не ще разбере, че е открил един и същ закон.

Да вземем един пример. От всички теоретични успехи на знанието едва ли друг някой се смята за толкова голям триумф на човешкия дух, както откриването на диференциалното и интегралното смятане през втората половина на XVII в. Ако някъде може да се говори за чисто и изключително дело на човешкия дух, тук именно имаме такова нещо. Тайната, която и днес обгръща величините, които се използват при диференциалното и интегралното смятане — диференциалите и безкрайно малките величини от различни степени, — е най-доброто доказателство, че някои и досега още си въобразяват, че тук имаме работа с чисти «свободно творчество и въображения»* на човешкия дух, на които обективният свят не предлага нищо съответстващо им. А вярно е тъкмо обратното. За всички тези въображаеми величини природата предлага първообрази.

Нашата геометрия изхожда от пространствените отношения, а нашата аритметика и алгебра — от числените величини, които отговарят на нашите земни отношения, т. е. отговарят на телесните величини, които механиката нарича маси, каквито се срещат на Земята и се привеждат в движение от хората. В сравнение с тези маси масата на Земята изглежда безкрайно голяма и земната механика я разглежда като безкрайно голяма. Радиусът на Земята $= \infty$ — принципът на цялата механика при закона за падането. Но не само Земята, но и цялата слънчева система и всички срещащи се в нея разстояния изглеждат от своя страна пак безкрайно малки, щом се занимаваме с видимата за нас през телескопа звездна система, разстоянията в която трябва да се определят вече със светлинни години. Така че тук имаме безкрайни величини не само от първа, но и от втора степен и можем да предоставим на фантазията на нашите читатели — ако имат желание — да си построят в безкрайното пространство и по-нататъшни безкрайни величини от по-висока степен.

Но според господстващия днес във физиката и хи-

* Вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 20, с. 37. Ред.

мнята възглед земните маси, телата, с които оперира механиката, се състоят от молекули, от най-малки частици, които не могат да се делят по-нататък, без да се унищожи физическата и химическата идентичност на разглежданото тяло. Според изчисленията на Уилям Томсън диаметърът на най-малката от тези молекули не може да бъде по-малък от една петдесетмилионна част от милиметъра¹²⁰. Но дори и да допуснем, че най-голямата молекула има диаметър една двадесет и пет милионна част от милиметъра, това е още нищожно малка величина в сравнение и с най-малката маса, с която оперират механиката, физиката и дори химията. Въпреки това молекулата има всички присъщи на съответната маса свойства; тя може да представлява тази маса във физическо и химическо отношение и действително я представлява във всички химически уравнения. Накратко, тя има по отношение на съответната маса напълно същите свойства, каквито има математическият диференциал по отношение на своята променлива — само с тази разлика, че онова, което при диференциала, в математическата абстракция, ни се струва тайнствено и необяснимо, тук се разбира от само себе си и, така да се каже, е очевидно.

С тези диференциали — молекулите — природата оперира по съвсем същия начин и по съвсем същите закони както математиката със своите абстрактни диференциали. Така например диференциалът от $x^3 = 3x^2 dx$, при което $3x dx^2$ и dx^3 се пренебрегват. Ако построим това геометрически, ще получим куб с дължина на стената x , която дължина се увеличава с безкрайно малката величина dx . Да допуснем, че този куб се състои от някакъв сублимиращ елемент, да кажем сяра, че трите му пресичащи се в един връх стени са защитени, а повърхностите на другите три са свободни. Ако поставим този серен куб в атмосфера от серен газ и понижим достатъчно нейната температура, серният газ ще се наслои върху трите свободни стени на куба. Ние ще останем напълно в рамките на обикновения за физиката и химията метод на работа, ако, за да си представим този процес в неговия чист вид, допуснем, че върху всяка от тези три стени отначало се наслоява слой, дебел една молекула. Дължината на стената на куба x се увеличава с диаметъра на една молекула, с dx . А обемът на куба x^3 — с разликата между x^3 и $x^3 + 3x^2 dx + 3x dx^2 + dx^3$, при което ние със същото право, както в матема-

тиката, можем да пренебрегнем dx^3 , т. е. *едната* молекула, и $3xdx^2$, т. е. три реда, дълги $x+dx$, просто линейно наредени една до друга молекули. Резултатът е същият: увеличението на масата на куба е $3x^2dx$.

Строго казано, в серния куб няма dx^3 и $3xdx^2$, защото две или три молекули не могат да се намират в едно и също пространство и затова увеличението на неговата маса е точно $3x^2dx+3xdx+dx$. Туй се обяснява с това, че в математиката dx е линейна величина, а, както е известно, в природата не се срещат самостоятелни линии, които нямат дебелина и широчина, така че и математическите абстракции са безусловно валидни само в чистата математика. Но тъй като тя пренебрегва тези $3xdx^2+dx^3$, това няма значение.

Същото е и при изпарението. Когато в чаша вода се изпари най-горният слой молекули, височината на водния слой x се намалява с dx и продължаващото се изпаряване на един слой молекули след друг е фактически продължаващо се диференциране. А когато чрез налягане и изстудяване горещите пари в един съд отново се съгъстват във вода и един слой молекули се наслоява върху друг (при това ние можем да се абстрахираме от усложняващите процеса странични обстоятелства), докато съдът се напълни, в случая буквално е станало интегриране, което се различава от математическото интегриране само по това, че едното се извършва съзнателно от човешката глава, а другото — несъзнателно от природата.

Но такива процеси, напълно аналогични с процесите на диференциалното и интегралното смятане, стават не само при преминаването от течно в газообразно състояние и обратно. Когато движението на масите — чрез удар — се прекратява като такова и се превръща в топлина, в молекулно движение, какво друго е станало, ако не диференциране на движението на масите? А когато молекулните движения на парата в цилиндъра на парната машина се сумират дотолкова, че повдигат буталото на определена височина и се превръщат в движение на маси — нима това не е интегриране? Химията разлага молекулите на атоми, на величини с по-малка маса и пространственост, но величини от същия ред, така че и едните, и другите се намират в определени, пространствено ограничени отношения помежду си. Следователно всички химически уравнения, които изразяват молекулния състав на телата, са по

формата си диференциални уравнения. Но в действителност те са вече интегрирани чрез фигуриращите в тях атомни тегла. Химията изчислява с диференциали, взаимоотношенията на чиито величини са известни. Но атомите съвсем не се смятат за нещо просто или изобщо за най-малките известни частици на материята. Като не говорим за самата химия, която все повече и повече клони към възгледа, че атомите имат сложен състав, повечето физици твърдят, че и световният етер, който действа като посредник на светлинното и топлинното излъчване, се състои също така от отделни частици, обаче толкова малки, че се отнасят към химическите атоми и физическите молекули така, както последните — към механическите маси, т. е. отнасят се като d^2x към dx . Така че и тук — в общоприетата сега представа за строежа на материята — също така имаме диференциал от втора степен и няма абсолютно никаква причина всеки, стига това да му доставя удоволствие, да предположи, че в природата трябва да има още и аналози на d^3x и d^4x и т. н.

Но към какъвто и възглед да се придържа човек относно строежа на материята, едно е сигурно, че тя е разчленена на редица големи, добре разграничени групи с относително различни размери на масите, така че членовете на всяка отделна група се намират в определени, пространствено ограничени съотношения на масите си, към членовете на най-близките групи се отнасят като към безкрайно големи или безкрайно малки в математически смисъл величини. Видимата звездна система, слънчевата система, земните маси, молекулите и атомите и най-последните частици на етера образуват поотделно такива групи. Работата не се изменя от това, че между отделните групи намираме междинни звена; така например между масите на слънчевата система и земните маси срещаме астероиди, някои от които са не по-големи напр. от княжеството Ройс от по-младата линия¹²¹, метеори и т. н., така между земните маси и молекулите в органичния свят срещаме клетката. Тези средни звена доказват само, че в природата няма никакъв скок *именно защото* природата се състои само от скокове.

Доколкото математиката смята с реални величини, тя направо прилага този възглед. Земната механика приема масата на Земята за безкрайно голяма, в астрономията земните маси и съответните на тях метеори се приемат

като безкрайно малки; също така разстоянията и масите на планетите от слънчевата система стават нищожно малки, щом астрономията започне да изследва строежа на нашата звездна система отвъд най-близките неподвижни звезди. Но щом математиците се оттеглят в своята непрестъпна крепост на абстракцията, в така наречената чиста математика, всички тези аналогии се забравят; безкрайното става нещо съвсем мистериозно и начинът, по който те оперират с нея при анализа, изглежда нещо съвсем непонятно и противоречащо на всеки опит и смисъл. Безсмислиците и абсурдностите, с които математиците повече извиняваха, отколкото обясняваха този свой метод, който по един странен начин винаги довежда до верни резултати, надминават и най-лошите, мними и реални фантазирания например на Хегеловата натурфилософия, по адрес на които математиците и природоизследователите не могат да намерят достатъчно думи, за да изразят своя ужас. Те сами вършат, и то в далеч по-голям мащаб, онова, в което упрекуват Хегел, че довеждал абстракциите до крайност. Те забравят, че цялата така наречена чиста математика се занимава с абстракции, че *всичките* ѝ величини, строго казано, са имагинерни величини и че всички абстракции, доведени до крайност, се превръщат в безсмислица или в своята противоположност. Математическото безкрайно е извлечено от действителността, макар и несъзнателно, и затова може да бъде обяснено само с действителността, а не със самото себе си, с математическата абстракция. И когато изследваме действителността в този смисъл, установяваме — както вече видяхме — и реалните отношения, от които е извлечено математическото отношение на безкрайността, и дори природните аналогии на математическия начин, посредством който се проявява това отношение. А с това се обяснява цялата работа. . .

Едва диференциалното смятане дава възможност на природознанието да представя математически не само *състояния*, а и *процеси*: движение.

[Физика]

... *Запазване на енергията.* Количественото постоянство на движението е изказано още от Декарт, и то почти със същите думи, както и сега от (Клаузиус, Роберт Майер?). Затова пък превръщането на *формата* на движението е открито едва в 1842 г. и това, а не законът на количественото постоянство е новото.

*

Ако Хегел разглежда сила и проява, причина и следствие като тъждествени, това сега е доказано в смяната на формите на материята, където равнозначността им е доказана математически. [Тази равнозначност] и по-рано е признавана в мярката: силата се измерва с нейната проява; причината — със следствието.

*

Излъчване на топлина в световното пространство. Всички приведени у Лавров хипотези за възраждането на умрелите небесни тела (с. 109)¹²² *включват загуба на движение.* Веднъж излъчената топлина, т. е. безкрайно по-голямата част от първоначалното движение, е и си остава загубена. Според Хелмхолц досега [са загубени]^{453/454}. Така в края на краищата все пак се стига до изчерпването и спирането на движението. Въпросът ще бъде решен окончателно само ако се докаже как излъчената в световното пространство топлина става отново *използваема.* Учението на превръщането на движението поставя този въпрос абсолютно и той не може да бъде отменат с празно отсрочване на полици и забикалки. Но че заедно с това са дадени едновременно и условията за неговото разрешение — *c'est autre chose**. Превръщането на движението и неговата неунищожимост са открити едва преди 30 години, а по-нататъшните изводи от тях открития са развити едва в последно време. Въпросът, какво става с привидно загубената топлина, е *nettement posée***, така да се каже, едва в 1867 г. (Клаузиус).¹²³ Нищо чудно, че още не е решен; може би ще мине още дълго време, докато стигнем до неговото решение с нашите скромни средства. Но той ще бъде решен; това е тъй си-

* Това е друга работа. *Ред.*

** Поставен определено. *Ред.*

гурно, както е установено, че в природата не стават чудеса и че първоначалната топлина на мъглявинното кълбо не е получена от него по някакво чудо от извън света. За преодоляване на трудностите при всеки отделен случай също тъй малко помага и общото твърдение, че *общото количество (die Masse) на движението е безкрайно*, т. е. неизчерпаемо; това общо твърдение не ни довежда и до възраждането на умрелите светове, освен в предвидените в горните хипотези случаи, свързани винаги със загуба на сила, следователно само в ограничените по време случаи. Кръговрат тук не се получава и няма да се получи, докато не бъде открито, че излъчената топлина отново може да бъде използвана.

Клаузиус — *if correct* * — доказва, че светът е сътворен, *ergo*** , че материята е сътворима, *ergo*, че тя е унищожима, *ergo*, че и силата, *resp.**** движението, е сътворима и унищожима, *ergo*, че цялото учение за «запазването на силата» е безсмислица, *ergo*, че и всички негови изводи от това учение също са безсмислица.

Клаузиус, II теза и т. н., може да си представя както си ще. Но според него енергия се губи — качествено, ако не количествено. *Ентропията не може да бъде унищожена по естествен път, но затова пък може да бъде създадена*. Световният часовник трябва да бъде навит, след това той върви, докато стигне до равновесие, от което само едно чудо може да го приведе отново в ход. Употребената за навиване енергия е изчезнала, поне качествено, и може да бъде възстановена само чрез *тласък отвън*. Следователно тласъкът отвън е бил нужен и в началото, следователно количеството на намиращото се във вселената движение, *resp.* енергия, не е винаги еднакво, следователно енергията трябва да е сътворена, следователно да е сътворима, следователно и унищожима. *Ad absurdum!***** . . .

* Ако правилно го разбирам. *Ред.*

** Следователно, т. е. *Ред.*

*** *Respective* — съответно. *Ред.*

**** До абсурд! Терминът «*reductio ad absurdum*» («стигане до абсурд», «довеждане до абсурд») означава особен начин на доказване, който се състои в опровергаване на някакво твърдение чрез извеждане от него на следствия, довеждащи до абсурд. *Ред.*

[Химия]

Нова епоха в химията с атомистиката (следователно Далтон, а не Лавоазие е баща на съвременната химия) и съответно във физиката — с молекулната теория. (В друга форма, но която по същество представя само другата страна на този процес — с откриването на превръщането на формите на движение.) Новата атомистика се различава от всички предишни по това, че тя (като не говорим за магаретата) не твърди, че материята е *само* дискретна, но че дискретните части на различните степени (етерни атоми, химически атоми, маси, небесни тела) са различни *възлови точки*, които обуславят различните *качествени* форми на съществуване на всеобщата материя, включително и форми, в които липсва тежестта и има само отблъскване. . .

[Биология]

Реакция. Механическата, физическата реакция (*alias** топлина и т. н.) се изчерпва с всеки акт на реакция. Химическата реакция изменя състава на реагиращото тяло и се възобновява едва когато се прибави ново количество от него. Само *органичното* тяло реагира *самостоятелно* — разбира се, в границите на своите възможности (сън) и при условие, че има приток на храна, — но този приток на храна действа едва след като тя е асимилирана, а не непосредствено, както на низшите степени, така че тук органичното тяло има *самостоятелна* сила на реагиране; новата реакция трябва да бъде *опосредствувана* от него.

Живот и смърт. Сега вече не се смята за научна оная физиология, която не схваща смъртта като съществен момент на живота (забележка: Хегел, «Enzyklopädie» I, [S] 152—153)¹²⁴, която не разбира, че *отрицанието* на живота по същество се съдържа в самия живот, така

* С други думи. Ред.

че животът винаги се мисли във връзка с неговия необходим резултат, който винаги се намира в него в зародиш — със смъртта. Диалектичeskото разбиране на живота не е нищо повече. Но който веднъж е разбрал това, за него всички приказки за безсмъртието на душата са ликвидирани. Смъртта е или разлагане на органичното тяло, което не оставя след себе си нищо друго освен химическите съставни части, които образуват неговата субстанция, или оставя след себе си един жизнен принцип — нещо повече или по-малко тъждествено с душата, принцип, който преживява всички живи организми, а не само човека. Така че тук простото изясняване с помощта на диалектиката на природата на живота и смъртта е достатъчно, за да се ликвидира едно прастаро суеверие. Да живееш, значи да умираш...

Критични бележки: Горната хипотеза за «вечния живот» и за внасянето на неговия зародиш отвън предполага:

1. Вечност на белтъка.
2. Вечност на първичните форми, от които може да се развие всичко органично. Но и едното, и другото е недопустимо.

Към точка 1. Твърдението на Либих, че съединенията на въглерода били толкова вечни, колкото и самият въглерод, е съмнително, че ако не и невярно.

а) Прост ли е въглеродът? Ако не е, той като такъв не е вечен.

б) Съединенията на въглерода са вечни в този смисъл, че при еднакви условия на смесване, температура, налягане, електрическо напрежение и т. н. те постоянно се възпроизвеждат. Но досега никой не е твърдял, че например дори и най-простите въглеродни съединения, CO_2 или CN_4 , са толкова вечни, че съществуват във всички времена и повече или по-малко навсякъде, а че не се пораждаат постоянно наново и от своя страна не се разлагат — и то от своите елементи и на същите тия елементи. Ако живият белтък е вечен в смисъл, в какъвто са вечни останалите въглеродни съединения, той трябва не само постоянно да се разлага на своите елементи, което, както е известно, и става, но и постоянно, и без съдействието на вече готовия белтък трябва да се поражда отново от тия елементи, а това е тъкмо

противоположното на резултата, до който стига Либих.

в) Белтъкът е най-неустойчивото от въглеродните съединения, които ние познаваме. Той се разпада, щом загуби способността да изпълнява свойствените му функции, които ние наричаме живот, и присъщо на неговата природа е, че тази неспособност рано или късно настъпва. И тъкмо това съединение било вечно, могло да издържа в световното пространство всички изменения на температурата, на налягането, на недостига на храна и въздух и т. н., когато всъщност неговата горна температурна граница е толкова ниска — по-ниска от 100°C ! Условията за съществуване на белтъка са безкрайно по-сложни от условията на всяко друго известно съединение на въглерода, защото тук имаме не само физически и химически свойства, но се прибавят и функции на храненето и дишането, за които е нужна физически и химически тясно ограничена среда — и тя се била запазила открай време при всички възможни промени! Либих «предпочита от двете хипотези, *ceteris paribus**, най-простата», но нещо може да изглежда много просто и при все това да бъде много забъркано. — Допускането на безброй непрекъснати редици на открай време произхождащи едно от друго белтъчни тела, от които при всички обстоятелства остава толкова, че се запазва един добър асортимент, е най-комплицираното от всички съществуващи допускания. — Атмосферите на небесните тела и особено на мъглявините също са били първоначално нажежени, следователно не е имало място за белтъчни тела. Така че в края на краищата световното пространство ще се окаже огромен резервоар, където няма нито въздух, нито храна, а има такава температура, при която навярно никакъв белтък не може нито да функционира, нито да се запази!

Към точка 2. — Вибрионите, микрококите и т. н., за които тук става дума, са вече доста диференцирани същества — белтъчни топчици, които са отделили една ципа, но без ядро. Но редицата белтъчни тела, способни за развитие, образуват *изпърво ядрото* и стават клетка. — Клетъчната ципа след това е нова крачка напред (Амобеа sphaerosoccus). Така че разглежданите тук организми спадат към една редица, която според цялата досегашна аналогия безплодно навлиза в задънена улица и не може

* При равни други условия. *Ред.*

да се числи към родоначалниците на висшите организми:

Това, което Хелмхолц казва за безплодността на опитите изкуствено да бъде създаден живот, е просто детинско. Животът е начин на съществуване на белтъчните тела, съществен момент на който е *непрекъснатата обмяна на веществата със заобикалящата ги външна природа* и който се прекратява с прекратяването на тази обмяна на веществата, което довежда до разлагане на белтъка.* Ако някога успеят по химически начин да добият белтъчни тела, те непременно ще покажат явления на живот, ще извършват обмяна на веществата, колкото слаби и краткотрайни да са. Но такива тела сигурно ще имат *най-много* формата на най-грубите монери, вероятно още по-низши форми, но в никакъв случай формата на организма, които при хилядогодишното развитие са се диференцирали, отделили са ципата от вътрешното съдържание и са получили определена наследствена структура. Но докато ние не знаем за химическия състав на белтъка повече, отколкото днес, следователно, докато вероятно през следващите 100 години не ще можем още да мислим за изкуственото му създаване, смешно е да се оплакваме, че всичките ни опити и т. н. «са били безуспешни»!

Против горното твърдение, че обмяната на веществата е характерна за белтъчните тела дейност, може да се възрази, като се посочи растежът на «изкуствените клетки» на Траубе.¹²⁸ Но тук имаме само поглъщане на течност без изменение чрез ендосмоза, докато обмяната на веществата се състои в поглъщане на веществата, чийто химически състав се изменя, които се асимилират от организма и остатъците от които се отделят заедно със създадените в жизнения процес продукти от разлагането на самия организъм**. Значението на «клетките» на Траубе е в

* И при неорганичните тела може да се извършва такава обмяна на веществата и се извършва с течение на времето навсякъде, защото навсякъде се извършват, макар и много бавно, химически действия. Но разликата е тази, че при неорганичните тела обмяната на веществата ги разрушава, а при органичните тя е необходимо условие за тяхното съществуване.

** NB: Както сме принудени да говорям за гръбначни животни, които нямат гръбначен стълб, така и тук неорганизираната, безформена, недиференцирана белтъчна топчица се означава като организъм. Диалектически това е позволено, защото както в хората имаме зародиш в гръбначния стълб, така и в първовъзникналата белтъчна топчица се съдържа като зародиш «в себе си» цялата безкрайна редица по-висши организми.

това, че те показват, че ендосмозата и растежът са две явления, които могат да се получат и в неорганичната природа и без всякакъв въглерод.

Първите възникнали белтъчни топчици сигурно са имали способността да се хранят с кислород, въглена киселина, амоняк и някои соли, разтворени в заобикалящата ги вода. Органична храна не е имало, защото те не са могли да се изяждат взаимно. Това доказва колко високо над тях стоят вече днешните, дори безядрените монери, които се хранят с диатомеи и т. н., т. е. предполагат съществуването на редица диференцирани организми.

•

Цялата органична природа е непрекъснато доказателство за тъждеството или неделимостта на форма и съдържание. Морфологични и физиологични явления, форма и функция взаимно се обуславят. Диференцирането на формата (клетка) обуславя диференцирането на веществото на мускули, кожа, кост, епител и т. н., а диференцирането на веществото обуславя от своя страна диференцираната форма.

•

Повтаряне на морфологичните форми във всички стадии от развитието: клетъчни форми (двете съществени още в *Gastrula*) — образуване на метамери в известен стадий: *Annulosa*, *Arthropoda*, *Vertebrata**. — В поповите лъжички на амфибите се повтаря първичната форма на личинката на асцидията. — Различни форми на торбестите, които се повтарят при плацентните (дори ако се вземат само живите и днес торбести).

•

За цялата история на развитието на организмите трябва да се приеме законът за ускорението пропорционално на квадрата на разстоянието по време от изходната точка. Срв. Хекел, «История на сътворението» и «Антропогенния» — органичните форми, които отговарят на различните геологични периоди. Колкото са по-висши, толкова по-бързо е развитието.

* Прешленести, членестоноги, гръбначи. *Ред.*

Да се покаже, че Дарвиновата теория е практическо доказателство на Хегеловата концепция за вътрешната връзка между необходимостта и случайността.

Борба за съществуване. Преди всичко тя трябва строго да се ограничи с борбата, предизвикана от *сврѣхнаселение* в растителния и животинския свят — борба, която действително се среща в известни стадии от развитието на растенията и в низшите стадии от развитието на животните. Но трябва строго да се разграничават от това условията, при които се изменят видовете, старите измират, а на тяхно място идват нови, по-развити, *без* такова сврѣхнаселение: например при пренасяне на растения и животни на нови места, където новите климатични, почвени и други условия предизвикват изменението. Ако *тук* приспособяващите се индивиди оцеляват и поради постоянно нарастващо приспособяване се развиват в нов вид, докато другите, по-стабилни индивиди загиват и най-после изчезват, а заедно с тях и несъвършените междинни форми, това може да става и става *без всякакво малтусианство*, а дори и последното тук да играе някаква роля, то нищо не изменя в процеса и най-много може само да го ускори. — Същото е и при постепенното изменение на географските, климатичните и т. н. условия в дадена област (обезводняването на Централна Азия например). Дали тук животинското или растителното население оказва натиск едно върху друго или не, е безразлично: обусловеният от това изменение процес на развитие на организмите все пак се извършва. Същото е и при половния подбор, където малтусианството също не играе абсолютно никаква роля.

Затова и «приспособяването, и наследствеността» на Жекел могат да осигурят целия процес на развитие, без да имат нужда от отбора и малтусианството.

Грешката на Дарвин е именно тази, че в «естественния отбор, или оцеляването на най-приспособените»¹²⁰, той смесва две съвсем различни неща:

1) Отбор под натиска на сврѣхнаселението, когато оцеляват може би преди всичко най-силните, но в някои отношения те могат да бъдат и най-слаби.

2) Отбор поради по-голямата способност за приспособо-

бяване към изменилите се обстоятелства, когато оцеляващите са по-добре пригодени към тия *обстоятелства*, но когато това приспособяване може да значи общо взето както прогрес, така и регрес (например приспособяването към паразитен живот е *винаги* регрес).

Главното тук е, че всеки прогрес в органичното развитие е същевременно и регрес, защото той фиксира *едностранното* развитие и изключва възможността за развитие в много други посоки.

Но това е *основен закон*.

Struggle for life*¹²⁷. Преди Дарвин неговите сегашни привърженици изтъкваха тъкмо хармоничното сътрудничество в органичната природа, изтъкваха как растителното царство доставя на животните храна и кислород, а животните доставят на растенията тор, амоняк и въглена киселина. Но щом Дарвин беше признат, същите тези хора почнаха да виждат навсякъде само *борба*. И двете схващания в известни тесни граници са оправдани, но и двете са еднакво едностранчиви и ограничени. Взаимодействието на мъртвите природни тела включва хармония и колизия; взаимодействието на живите — съзнателно и несъзнателно сътрудничество, както и съзнателна и несъзнателна борба. Следователно дори в областта на природата не може да се провъзгласява само едностранчивата «борба». Но съвсем детинско е да се стремиш да подведеш цялото богато многообразие на историческото развитие и неговото усложнение под постната и едностранчива фраза «борба за съществуване». С това се казва по-малко от нищо.

Цялото Дарвиново учение за борбата за съществуване е просто пренасяне на Хобсовото учение за *bellum omnium contra omnes*¹²⁸ и на буржоазното икономическо учение за конкуренцията, както и Малтусовата теория за населението, от обществото в живата природа. След като се направи тоя фокус (безусловната оправданост на който, особено що се отнася до Малтусовата теория, е още твърде спорна), много лесно е да се пренесат тези учения от историята на природата обратно в историята на обществото; и много наивно е да се твърди, че с това тези твърдения били доказани като вечни природни закони на обществото.

• Борба за живот: *Ред*.

Но да приемем за момент *for argument's sake** фразата «борба за съществуване». Животното в най-добрия случай стига до *събиране*, а човекът *произвежда*, той създава средства за живот в най-широкия смисъл на думата, каквито природата без него не би произвела. Това прави невъзможно всяко пренасяне без съответните уговорки на законите, които важат за живота на животинските общества, върху човешкото общество. Благодарение на производството така наречената *struggle for existence*** скоро престава да се ограничава само със средствата за живот, но обхваща и средствата за удоволствие и развитие. Тук — при общественото производство на средствата за развитие — категориите от животинското царство са вече съвсем неприложими. Най-после при капиталистическия начин на производство производството достига такова високо равнище, че обществото не може вече да консумира произведените средства за живот, удоволствие и развитие, тъй като на огромната маса производители изкуствено и насилствено е преграден достъпът до тези средства; вследствие на това всеки десет години една криза възстановява равновесието чрез унищожаване не само на производствените средства за живот, удоволствие и развитие, но и на голяма част от самите производителни сили; тъй че така наречената борба за съществуване приема *такава* форма, че става необходимо да се *защитава* произведените от буржоазното капиталистическо общество продукти и производителни сили от пагубното, разрушаващото действие на самия този капиталистически обществен строй, като се отнеме ръководството на общественото производство и разпределение от станалата неспособна за това господстваща класа на капиталистите и се предаде на масата производители — а това е социалистическата революция.

Вече разбирането на историята като редица класови борби е много по-съдържателно и дълбоко, отколкото простото ѝ свеждане до слабо различаващите се фази на борбата за съществуване.

Карл Маркс и Фридрих Енгелс
Съчинения. Т. 20, с. 335—609

* Заради дискусия. *Ред.*
** Борба за съществуване. *Ред.*

Бележки

ЛУДВИГ ФОЙЕРБАХ И КРАЯТ НА КЛАСИЧЕСКАТА НЕМСКА ФИЛОСОФИЯ

- ¹ Трудът на Ф. Енгелс *«Лудвиг Фойербах и краят на класическата немска философия»* е едно от основните произведения на марксизма. В него е разкрито отношението на марксизма към философските му предшественици в лицето на най-големите представители на немската класическа философия Хегел и Фойербах и систематизирано са изложени основите на диалектическия и историческия материализъм. Трудът бил отпечатан първоначално в теоретичното списание на германската социалдемократия *«Neue Zeit»*, а след това излязъл в отделно издание, за което Енгелс написал специален предговор. В 1892 г. в Женева групата *«Освобождение на труда»* издала в отделна книга пълния превод на този труд, направен от Г. В. Плеханов; същата година излязъл и преводът му на български език. — 9.
- ² Вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 13, с. 10; в този цитат става дума за труда на К. Маркс и Ф. Енгелс *«Немска идеология»* (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 3, с. 9—531). — 13.
- ³ С. N. Starcke. *«Ludwig Feuerbach»*. Stuttgart, 1885 (К. Н. Шарке. *«Лудвиг Фойербах»*. Шутгарт, 1885). — 14.
- ⁴ Енгелс има предвид изказванията на Хайне за немската философска революция, съдържащи се в неговия труд *«Към историята на религията и философията в Германия»*, който бил публикуван в 1834 г. и представлявал продължение на прегледа на събитията в немския духовен живот, част от който била отпечатана в 1833 г.; в тези изказвания Хайне прокарва мисълта, че философската революция в Германия, чийто заключителен етап била тогава философията на Хегел, е пролог към предстоящата демократическа революция в Германия. — 16.
- ⁵ Енгелс перифразира тук едно място от труда на Хегел *«Grundlinien der Philosophie des Rechts»*. Vorrede (*«Основи на философията на правото»*. Предговор). Първото издание на този труд излязло в Берлин през 1821 г. — 16.
- ⁶ Вж. G. W. F. Hegel. *«Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. Erster Teil. Die Logik»*. § 147; § 142, Zusatz (Г. В. Ф. Хегел. *«Енциклопедия на философските науки в шест очерк. Част първа. Логика»*, § 147; § 142, допълнение).

Първото издание на тази книга излязло в Хайделберг в 1817 г. — 16.

- 8 G. W. F. Hegel. «Wissenschaft der Logik». Nürnberg, 1812—1816 (Г. В. Ф. Хегел. «Науката логика». Нюрнберг, 1812—1816). Това произведение се състои от три части: 1) обективна логика, учение за битието (изд. в 1812 г.); 2) обективна логика, учение за същността (изд. в 1813 г.); 3) субективна логика, или учение за понятието (изд. в 1816 г.). — 19.
- 9 «*Deutsche Jahrbücher*» — съкратено наименование на литературно-философското списание на младохегелняците «*Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst*» («Немски годишници за наука и изкуство»). Списанието излизало като всекидневни отпечатащи в Лайпциг. Под това наименование списанието излизало от юли 1841 до януари 1843 г.; преди това (1838—1841) излизало под наименованието «*Hallische Jahrbücher für deutsche Wissenschaft und Kunst*» («Халски годишници за немска наука и изкуство»); до юни 1841 г. списанието се редактирало от А. Руге и Т. Ехтермайер в Хале, а от юли 1841 г. — от А. Руге в Дрезден. Преместването на седалището на редакцията от пруския град Хале в Саксония и промяната на наименованието на списанието били предизвикани от заплахата да бъдат забранени «*Hallische Jahrbücher*» в пределите на Прусия. Но и под новото наименование списанието не съществувало дълго. През януари 1843 г. списание «*Deutsche Jahrbücher*» било спряно от саксонското правителство и забранено с постановление на Бундестага за цялата територия на Германия. — 22.
- 10 «*Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe*» («Рейнски вестник за политика, търговия и промишленост») — всекидневник, излизал в Кьолн от 1 януари 1842 до 31 март 1843 г. Вестникът бил основан от представители на рейнската буржоазия, опозиционно настроена към пруския абсолютизъм. Във вестника били привлечени за сътрудници и някои младохегелняци. От април 1842 г. К. Маркс станал сътрудник на «*Rheinische Zeitung*», а от октомври същата година — един от неговите редактори. В «*Rheinische Zeitung*» били публикувани също редица статии на Ф. Енгелс. При редакторството на Маркс вестникът започнал да взема все по-определен революционндемократичен характер. Правителството въвело за «*Rheinische Zeitung*» особено строга цензура, а след това го спряло. — 22.
- 11 D. F. Strauß. «Das Leben Jesus». Bd. 1—2, Tübingen, 1835—1836 (Д. Ф. Щраус. «Животът на Исус». Т. 1—2, Тюбинген, 1835—1836). — 22.
- 12 Става дума за книгата: М. Stirner. «Der Einzige und sein Eigenthum». Leipzig, 1845 (М. Щирнер. «Единственият и неговата собственост». Лайпциг. 1845). — 23.
- 13 L. Feuerbach. «Das Wesen des Christenthums». Leipzig, 1841. — 23.
- 14 Вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 2. с. 3—224, — 24.

- ¹⁴ Енгелс има предвид, изглежда, книгата: E. F. Im Thurn. «Among the Indians of Guiana». London, 1833, p. 344—346 (Е. Ф. Им Турн. «Сред индианците в Гвиана». Лондон, 1883, с. 344—346). — 25.
- ¹⁵ Става дума за планетата Нептун, открита в 1846 г. от немския астроном Йохан Гале. — 27.
- ¹⁶ Тук Енгелс цитира афоризми на Фойербах. Този цитат е даден в книгата на Шарке «Ludwig Feuerbach». Stuttgart, 1885, на с. 166. Взет е от книгата: K. Grün. «Ludwig Feuerbach in seinem Briefwechsel und Nachlass sowie in seiner Philosophischen Charakterentwicklung». Bd. II., Leipzig und Heidelberg, 1874, S. 308 (К. Грюн. «Лудвиг Фойербах, неговата кореспонденция и литературно наследство, както и анализ на философските му възгледи». Т. II, Лайпциг и Хайделберг, 1874, с. 308). — 29.
- ¹⁷ G. W. F. Hegel. «Phänomenologie des Geistes» (Г. В. Ф. Хегел. «Феноменология на духа») — Първото издание на този труд излязло в Бамберг и Вюрцбург в 1807 г. — 33.
- ¹⁸ *Деисти* — привърженици на религиозно-философско учение, което признава бога като безлична разумна първопричина на света, но отрича намесата му в живота на природата и обществото. При условията на господството на феодално-църковния мироглед деизмът често заставал на рационалистически позиции, като критикувал средновековния теологически мироглед и разобличавал паразитизма и шарлатанството на духовенството. Но в същото време деистите правели компромис с религията, като искали тя да бъде запазена за народните маси в рационална форма. — 34.
- ¹⁹ Този цитат е взет от произведението на Фойербах «Grundsätze der Philosophie. Nothwendigkeit einer Veränderung» («Принципи на философията. Необходимост от промяна»), публикувано в книгата: K. Grün. «Ludwig Feuerbach». Bd. I., Leipzig und Heidelberg, 1874, S. 407. — 35.
- ²⁰ Този цитат е взет от произведението на Фойербах: «Wider den Dualismus von Leib und Seele, Fleisch und Geist» («Против дуализма на тялото и душата, плътта и духа»). Вж. «Ludwig Feuerbach's sämtliche Werke». Bd. II., Leipzig, 1846, S. 363 («Пълно събрание на съчиненията на Лудвиг Фойербах». Т. II, Лайпциг, 1846, с. 363.) — 39.
- ²¹ Този цитат се дава в книгата на Шарке «Ludwig Feuerbach». Stuttgart, 1885, с. 254. Той е взет от произведението на Фойербах «Noth meistert alle Geetze und hebt auf» («Нуждата преодолява всички закони и ги премахва»), публикувано в книгата K. Grün. «Ludwig Feuerbach». Bd. II, Leipzig und Heidelberg, 1874, S. 285—286. — 39.
- ²² Този цитат се дава в книгата на Шарке «Ludwig Feuerbach», Stuttgart, 1885, на с. 280. Той е взет от произведението на Фойербах «Grundsätze der Philosophie. Nothwendigkeit einer Veränderung» («Принципи на философията. Необходимост от промяна»).

- публикувано в книгата: К. Grün. «Ludwig Feuerbach». Bd. I., Leipzig und Heidelberg, 1874, S. 409. — 39.
- ²³ C. N. Starcke. «Ludwig Feuerbach». Stuttgart, 1885, S. 280. — 39.
- ²⁴ Енгелс резюмира тук мислите на Хегел, изказани главно в неговото произведение: «Grundlinien der Philosophie des Rechts», § 18, § 139, а също и «Vorlesungen über die Philosophie der Religion». Dritter Theil, II., 3 («Лекции по философия на религията». Част трета, II, 3). Първото издание на това произведение излязло в Берлин в 1832 г. — 39.
- ²⁵ Вж. произведението на Л. Фойербах «Fragmente zur Charakteristik meines philosophischen Curriculum vitae» (Л. Фойербах. «Фрагменти към характеристиката на моята философска биография») в книгата: «Ludwig Feuerbach's sämtliche Werke». Bd. II., Leipzig, 1846, S. 411. — 39.
- ²⁶ Популярен израз в немската буржоазна публицистика след победата на прусаците при Садова (в Австро-пруската война от 1866 г.), смисълът на който е, че победата на Прусия уж била обусловена от предимствата на пруската система на народно образование; води началото си от статията на О. Пешел, редактор на издаваното в Аугсбург списание «Ausland», «Die Lehren der jüngsten Kriegsgeschichte» («Поуките от неотдавнашната война»), поместена в кн. 29 на това списание от 17 юли 1866 г. — 41.
- ²⁷ Става дума за книгата на Д. Ф. Щраус «Die christliche Glaubenslehre in ihrer geschichtlichen Entwicklung und im Kampfe mit der modernen Wissenschaft». Bd. I—II., Tübingen—Stuttgart, 1840—1841 («Християнското вероучение в неговото историческо развитие и в борбата му със съвременната наука». Т. I—II, Тюбинген—Шутгарт, 1840—1841); втората част на книгата, по-голяма по обем, е озаглавена: «Der materiale Inbegriff der christlichen Glaubenslehre (Dogmatik)» («Материалното съдържание на християнското вероучение (Догматика)»). — 43.
- ²⁸ Енгелс има предвид книгата на Й. Дицген «Das Wesen der menschlichen Kopfarbeit. Dargestellt von einem Handarbeiter. Eine abermalige Kritik der reinen und praktischen Vernunft». Hamburg, 1869 («Същност на умствената работа на човека. Изложено от един физически работник. Нова критика на чистия и практическия разум». Хамбург, 1869). — 45.
- ²⁹ Вж. G. W. F. Hegel. «Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte». Zweiter Theil, zweiter Abschnitt (Г. В. Ф. Хегел. «Лекции по философия на историята». Втора част, втори раздел). Първото издание на тази книга излязло в Берлин през 1837 г. — 51.
- ³⁰ *Никейският събор* — първият така наречен вселенски събор на епископите на християнската църква на Римската империя, свикан през 325 г. от император Константин I в гр. Никея—Мала Азия; съборът изработил задължително за всички християни верую (основни положения на вероучението на ортодоксалната християнска църква), непризнаването на което се наказвало като държавно престъпление. — 58.

- 21 **Албигойци** — религиозна секта, широко разпространена през XII—XIII в. в градовете на Южна Франция и Северна Италия. Главното ѝ огнище бил южнофренският град Алби. Албигойците се борели против пищните католически обреди и църковната йерархия, изразявали в религиозна форма протеста на търговско-занаятчийското население на градовете против феодализма. Към тях се присъединила част от южнофренската аристокрация, която се стремяла да секуларизира църковните земи. Папа Иннокентий III организирайл в 1209 г. кръстоносен поход против албигойците. В резултат на двадесетгодишна война и свирепи репресии тяхното движение било смазано. — 58.
- 22 Става дума за държавния преврат в Англия през 1688 г., довел до изгонването на Джейкзб II Стюарт и провъзгласяването през 1689 г. на шатхалтера на Холандската република Вилхелм III Орански за английски крал; от 1689 г. в Англия била установена конституционна монархия, основана върху компромиса между поземлената аристокрация и едрата буржоазия. — 59.
- 23 През 1685 г. в обстановката на засилвилите се от 20-те години на XVII в. политически и религиозни преследвания на хугенотите (протестанти-калвинисти) Людовик XIV отменил издадения през 1598 г. Нантски едикт, с който се давала на хугенотите свобода на вероизповеданието и богослужението; в резултат от отменянето на Нантския едикт неколкостотин хиляди хугеноти емигрирали от Франция. — 60.
- 24 Има се предвид Германската империя, която била основана през януари 1871 г. под хегемонията на Прусия и не включвала Австрия. — 61.

ТЕЗИСИ ЗА ФОЙЕРБАХ

- 25 «Тезиси за Фойербах» били написани от К. Маркс в Брюксел през пролетта на 1845 г. и се намират в неговия «Бележник» от 1844—1847 г. Били публикувани за пръв път от Ф. Енгелс през 1888 г. като приложение към отделното издание на неговия труд «Лудвиг Фойербах и краят на класическата немска философия»; там са посочени мястото и времето на написването на тезисите. Заглавието «Тезиси за Фойербах» е дадено от Института «Маркс—Енгелс—Ленин», позовавайки се на предговора на Енгелс към своето произведение «Лудвиг Фойербах». В приложението към същото произведение те били озаглавени: «Маркс за Фойербах», а в самия бележник на Маркс е отбелязано: «Ad Фойербах».
- При издаването на «Тезисите» през 1888 г. Енгелс внесъл в тях известни редакционни изменения, за да направи този документ, който не бил предназначен от Маркс за печат, по-разбираем за читателя. — 63.

НЕМСКА ИДЕОЛОГИЯ

- 26 «Немска идеология. Критика на най-новата немска философия в лицето на нейните представители Фойербах, Б. Бауер и Щир-

нер и на немския социализъм в лицето на неговите различни про-роци» — съвместно произведение на К. Маркс и Ф. Енгелс, над което те работили през 1845—1846 г.

През пролетта на 1845 г. Маркс и Енгелс решили да напишат заедно тази книга и от септември 1845 г. пристъпили непосредствено към работа. Ръкописът, с обем около 50 печатни коли, се състоял от два тома, първият от които съдържа главно разработка на основните принципи на историческия материализъм и критика на философските възгледи на Л. Фойербах, Б. Бауер и М. Щирнер, а вторият — критика на възгледите на различни представители на «истинския социализъм».

Работата над «Немска идеология» в общи линии била завършена към лятото на 1846 г. По това време била готова по-голямата част от I том — главите, посветени на критиката на възгледите на Б. Бауер и М. Щирнер. («Лайпцигският църковен събор»), — а също и по-голямата част от II том. Над първия раздел на I том (критика на възгледите на Л. Фойербах) работата продължила и през втората половина на 1846 г., но така си останала незавършена.

През май 1846 г. основната част от ръкописа на I том била пренесена от Й. Вайдемайер от Брюксел във Вестфалия, където възнамерявали да я издадат местни капиталисти — «истинските социалисти» Ю. Майер и Р. Ремпел. Обаче през юли 1846 г., след като във Вестфалия била препратена по-голямата част от ръкописа на II том, тези издатели се отказали да публикуват «Немска идеология». През 1846—1847 г. Маркс и Енгелс правили неколкостранни опити да намерят в Германия издател за произведението си. Обаче поради спънки от страна на полицията, както и вследствие отказа на издателяте, които били заинтересовани представители на теченията, срещу които се борили Маркс и Енгелс, тези опити останали безрезултатни. Приживе на Маркс и Енгелс била публикувана само една, IV глава от II том — в списание «Der Westphälische Dampfboot» от август и септември 1847 г. «Немска идеология» била издадена за пръв път през 1932 г. от Института «Маркс—Енгелс—Ленин» в Москва.

В това издание се дава I глава от I том на книгата. Макар и останала незавършена, тя е най-важната част от «Немска идеология». В нея се излага относително в завършен вид материалистическото разбиране на историята. Най-значителните нови познания са откритието на категорията производствени отношения, доказването на закономерната взаимна зависимост между производителни сили и производствени отношения и започналата да се изработва категория обществена формация. Маркс и Енгелс за пръв път откриват необходимостта от завоюване на политическото господство от работническата класа и развиват научнообосновано идеята за комунистическото общество. Тяхното учение за историческата мисия на работническата класа получило по този начин качествено нова аргументация. Те доказват зависимостта на общественото съзнание от общественото битие и посочват необходимостта и действеността на революционното съзнание. За пръв път тук са разкрити социално-икономическите корени на идеалистическата философия. — 68.

Някои пасажи от стигалия до нас ръкопис са пострадали от «грязещата критика на мишките».

- 3 *Диадокси* — пълководци на Александър Македонски, които след неговата смърт започнали ожесточена борба помежду си за власт. В хода на тази борба (края на IV и началото на III в. пр. н. е.) монархията на Александър, която била нестабилно военноадминистративно обединение, се разпаднала на отделни държави. — 71.
- 4 Терминът «Verkehr» в «Немска идеология» има много широко съдържание. Този термин включва материалното и духовното общуване на отделните индивиди, социални групи и на цели страни. В този труд Маркс и Енгелс показват, че материалното общуване, и преди всичко общуването на хората в процеса на производството, е основа на всяко друго общуване. В термините «Verkehrsform», «Verkehrsweise», «Verkehrsverhältnisse» («форма на общуване», «начин на общуване», «отношения на общуването»), които се употребяват в «Немска идеология», е намерило израз образуващото се през това време у Маркс и Енгелс понятие за производствените отношения. — 75.
- 5 Терминът «Stamm», който се превежда в «Немска идеология» «племе», е имал през 40-те години на XIX в. в историческата наука по-широко значение, отколкото днес. Той означавал съвкупност от хора, които имат общ произход от един и същ прадед, и обхващал съвременните понятия «род» (Gens) и «племе» (Stamm). Точното определение и различаване на тези понятия било дадено за пръв път в книгата на Л. Х. Морган «Първобитното общество» (1877). В това главно произведение на видния американски етнограф и историк за пръв път било изяснено значението на рода като основна ядка на първобитнообщинния строй и с това била сложена научната основа на цялата история на първобитното общество. Като обобщава резултатите от изследванията на Морган, Енгелс всестранно разкрива съдържанието на понятията «род» и «племе» в произведението си «Произход на семейството, частната собственост и държавата» (1884). — 76.
- 6 Аграрният закон на римските народни трибуни Лициний и Секстий, приет в 367 г. пр. н. е. в резултат от борбата на плебейците срещу патрициите, забранявал на римските граждани да владяат повече от 500 югера (около 1250 дка) земя от държавния поземлен фонд (ager publicus). — 77.
- 7 Има се предвид статията на Б. Бауер «Характеристика на Лудвиг Фойербах» в списание «Wigand's Vierteljahrsschrift» за 1845 г., т. III, с. 86—146. — 84.
- 8 «*Deutsch-Französische Jahrbücher*» («Немско-френски годишници») се издавали в Париж под редакцията на К. Маркс и А. Руге на немски език. Излязъл само първият, двоен свитък през февруари 1844 г. В него били публикувани произведенията на К. Маркс «По еврейския въпрос» и «Към критиката на Хегеловата философия на правото. Увод», а също и произведението на Ф. Енгелс «Очерци към критиката на политическата икономия» и «Положението в Англия. Томас Карлайл. «Минало и настояще» (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. I, с. 368—398, 399—413, 523—550, 551—575). Тези трудове

отбелязват окончателното преминаване на Маркс и Енгелс към материализма и комунизма. Главната причина за спирането на списанието били принципните разногласия между Маркс и буржоазния радикал Руге.

F. Engels und K. Marx. «Die heilige Familie, oder Kritik der kritischen Kritik. Gegen Bruno Bauer und Consorten.» Frankfurt a. M., 1845 (Ф. Енгелс и К. Маркс. «Светото семейство, или Критика на критическата критика. Срещу Бруно Бауер и компания.» Франкфурт на Майн, 1845). Вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 2, с. 3—224. — 91.

- 6 Този извод за възможността пролетарската революция да победи само едновременно в напредналите капиталистически страни и следователно за невъзможността революцията да победи в една страна, който беше най-завършено формулиран в произведението на Енгелс «Принципите на комунизма» (1847), е бил верен за периода на домонополистичния капитализъм. При новите исторически условия, през периода на монополистичния капитализъм, В. И. Ленин, изхождайки от открития от него закон за неравномерното икономическо и политическо развитие на капитализма в епохата на империализма, стигна до нов извод — за възможността социалистическата революция да победи първоначално в няколко и дори в една отделно взета страна и за невъзможността революцията да победи едновременно във всички страни или в повечето страни. Формулировката на този нов извод е дадена за пръв път в статията на В. И. Ленин «За лозунга «Европейски съединени щати»» (1915). — 94.
- 9 «Hallische Jahrbücher» и «Deutsche Jahrbücher» — съкратено наименование на литературно-философското списание на младохегелианците, издавано като всекидневни свитъци в Лайпциг от януари 1838 до юни 1841 г. под името «Hallische Jahrbücher für deutsche Wissenschaft und Kunst» («Халски годишници за немска наука и изкуство») и от юли 1841 до януари 1843 г. под името «Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst» («Немски годишници за наука и изкуство»). До юни 1841 г. списанието е редактирано от А. Руге и Т. Ехтермайер в Хале, а от юли 1841 г. — от А. Руге в Дрезден. — 102.
- 20 *Песен за Рейн* — широко използвано от националистите стихотворение на немския дребнобуржоазен поет Н. Бекер. «Немският Рейн»; това стихотворение било написано в 1840 г. и оттогава многократно е нотирано. — 103.
- 21 L. Feuerbach. «Grundsätze der Philosophie der Zukunft». Zürich und Winterthur, 1843 (Л. Фойербах. «Основни принципи на философията на бъдещето». Цюрих и Винтертур, 1843). — 104.
- 22 G. W. F. Hegel. «Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte». Werke. Bd. IX., Berlin (Г. В. Ф. Хегел. «Лекции по философия на историята». Съчинения. Т. IX, Берлин, 1837). — 108.
- 23 *Лигата срещу житните закони* била основана в 1838 г. от манчестърските фабриканти Кобден и Брайт. Така наречените житни закони, с които се целело да се ограничи или забрани вносът на пшеница от чужбина, били въведени в Англия в интерес на

едрите земевладелци — лендлордовете. Като искала пълна свобода на търговията, Лигата се стремела да бъдат отменени житните закони с цел да се намали работната заплата на работниците и да се отслабят икономическите и политическите позиции на поземлената аристокрация. В борбата си срещу земевладелците Лигата се опитвала да използва работническите маси. Обаче тъкмо по това време съзнателните работници в Англия тръгнали по пътя на самостоятелното политически оформено работническо движение (чартизма).

Борбата между индустриалната буржоазия и поземлената аристокрация по повод на житните закони завършила с приемането на закона за тяхното отменяне в 1846 г. — 111.

- ¹⁴ J. Aikin. «A. Description of the Country from thirty to forty Miles round Manchester». London, 1795 (Дж. Ейкин. «Описание на околностите на Манчестър на разстояние от тридесет до четиридесет мили». Лондон, 1795). — 120.
- ¹⁵ Цитира се «Lettre sur la Jalousie du Commerce» («Писмо за съперничеството в търговията») от книгата на И. Пинто «Traité de la Circulation et du Crédit». Amsterdam, 1771 («Трактат за обръщението и кредитя». Амстердам, 1771), с. 234 и 283. — 121.
- ¹⁶ A. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». London, 1776 (А. Смит. «Изследване за природата и причините на богатството на народите». Лондон, 1776). — 121.
- ¹⁷ J. J. Rousseau. «Du Contract social, ou Principes du droit politique». Amsterdam, 1762 (Ж. Ж. Русо. «За общественния договор, или принципи на политическото право». Амстердам, 1762). — 130.
- ¹⁸ Имат се предвид социалистите-утописти (по-специално Фурье и неговите последователи), привърженици на утопическия план за преобразуване на обществото по пътя на реформите посредством така наречената «организация на труда», която те противопоставяли на анархията в производството при капитализма. — 149.
- ¹⁹ Митническият съюз на германските държави, които установили обща митническа граница, бил основан през 1834 г. С време той обхванал всички германски държави с изключение на Австрия и някои дребни държавици. Ръководна роля в съюза играела Прусия. Извикан на живот от необходимостта да се създаде общогермански пазар, Митническият съюз спомогнал по-късно и за политическото обединение на Германия. — 154.
- ²⁰ Th. Oelckers. «Die Bewegung des Socialismus und Communismus». 1844 (Т. Елкерс. «Социалистическото и комунистическото движение». Лайпциг, 1844). — 164.

ДИАЛЕКТИКА НА ПРИРОДАТА

- ¹ «Диалектиката на природата» е едно от главните произведения на Ф. Енгелс; в него е дадено диалектикоматериалистическо обобщение на най-важните постижения на природните науки от сре-

дата на XIX в., развита е по-нататък материалистическата диалектика и са разкритикувани метафизическите и идеалистическите концепции в природознанието.

«Диалектика на природата» е резултат от многогодишни фундаментални занимания на Енгелс с природните науки. Отначало Енгелс възнамерявал да изложи резултатите от своите изследвания във формата на полемично произведение, насочено против вулгарния материалист Л. Бюхнер. Този план датира приблизително от 1 януари 1873 г. (вж. настоящия том, с. 243—248) — по номерацията на ръкописа. По-късно Енгелс стигнал до идеята, че е необходимо да си постави по-всеобемаша задача. Грандиозният замисъл на «Диалектика на природата» е изложен в писмото, което Енгелс изпратил на 30 май 1873 г. от Лондон за Маркс в Манчестър. Маркс показал това писмо на видния природознаелевател К. Шорлемер. По ръкописа на писмото има бележки на Шорлемер, с които той одобрява напълно основните идеи в замисъла на Енгелс. През следващите години Енгелс извършил огромна работа по набелязания план, но не успял да завърши напълно замисъла си.

Материалите, отнасящи се до «Диалектика на природата», били написани от 1873 до 1886 г. През това време Енгелс проучил обширна литература по най-важните въпроси на природознанието и написал 10 повече или по-малко завършени статии и глави и над 170 бележки и фрагменти.

Работата на Енгелс върху «Диалектика на природата» се дели на два главни периода: от замислянето на това произведение до започването на работата върху «Анти-Дюринг» (май 1873—май 1876 г.) и от завършването на работата върху «Анти-Дюринг» до смъртта на Маркс (юли 1878—март 1883 г.). През първия период Енгелс се занимавал предимно със събиране на материала, написал по-голямата част от фрагментите и «Увода». През втория период той разработил конкретния план на бъдещото произведение, написал значителна част от фрагментите и почти всички глави. След смъртта на Маркс Енгелс, изцяло погълнат от работата по завършване публикуването на «Капиталът» и по ръководенето на международното работническо движение, бил принуден фактически да прекрати работата си над своето произведение. «Диалектика на природата» останала незавършена.

Материалите по «Диалектика на природата» са стигнали до нас в четири свитъка, в които Енгелс малко преди смъртта си разпределил всички статии и бележки, отнасящи се до това произведение. Тези свитъци Енгелс озаглавил: 1) «Диалектика и природознание», 2) «Изследване на природата и диалектика», 3) «Диалектика на природата» и 4) «Математика и природознание. Разни». От тези четири свитъка само два (вторият и третият) имат поставените от Енгелс заглавия, които изброяват съдържашите се в свитъците материали. Благодарение на тези заглавия ние знаем точно какви материали Енгелс е включил във втория и третия свитък и как ги е подредил в тях. Що се отнася до първия и четвъртия свитък, ние не сме уверени, че отделните листове в тях са поставени именно там, където ги е сложил Енгелс.

Първият свитък («Диалектика и природознание») се състои от две части: 1) от бележки, написани на 11 номерирани от

Енгелс двойни листа, всеки от които има заглавие «Диалектика на природата»; тези бележки, отделени една от друга с линейки, са от периода 1873—1876 г. и са написани хронологично в реда, в който са подредени в номерираните листове на ръкописа; 2) от 20 номерирани листа, всеки от които съдържа една по-дълга или няколко по-кратки бележки, отделени една от друга с линейки; само много малко от тези бележки съдържат данни, по които може да се определи кога са написани.

Вторият свитък («Изследване на природата и диалектика») съдържа три големи бележки: «За първообразите на математически безкрайното в действителния свят», «За механическото разбиране на природата» и «За неспособността на Негели да познае безкрайното»; «Стар предговор към «Анти-Дюринг». За диалектиката», статията «Ролята на труда при превръщането на маймуната в човек» и големия фрагмент «Изпуснато от «Фойербах»». От написаното от Енгелс съдържание на този свитък се вижда, че първоначално в него са влизали още две статии: «Основни форми на движението» и «Природознанието в света на духовете». Но след това Енгелс зачеркнал в съдържанието на втория свитък заглавията на тези две и ги прехвърлил в третия свитък, в който включил най-обработените съставни части на своя незавършен труд.

Третият свитък («Диалектика на природата») съдържа шест най-обработени статии: «Основни форми на движението», «Мярка на движението. — Работа», «Електричество», «Природознанието в света на духовете», «Увод» и «Приливно триене».

Четвъртият свитък («Математика и природознание. Разни») се състои от две незавършени глави «Диалектика» и «Топлина»; от 18 неномерирани листа, всеки от които съдържа една по-дълга или няколко по-кратки бележки, отделени една от друга с линейки; няколко листа с математически изчисления. Между бележките от четвъртия свитък се намират две скици на плана на «Диалектика на природата». Датите на написването на бележките в тези свитъци могат да се установят само в най-редки случаи.

Запознаването със съдържанието на четирите свитъка на «Диалектика на природата» показва, че Енгелс е включил в тях — освен главите и предварителните планове, написани специално за «Диалектика на природата» — още няколко ръкописа, които отначало не били предназначени за нея. Такива са: «Стар предговор към «Анти-Дюринг»», двете «Бележки», към «Анти-Дюринг» («За първообразите на математически безкрайното в действителния свят» и «За «механическото» разбиране на природата»), «Изпуснато от «Фойербах»», «Ролята на труда при превръщането на маймуната в човек» и «Природознанието в света на духовете».

Докато Енгелс е бил жив, материалите, които спадат към «Диалектика на природата», не били публикувани. След неговата смърт били публикувани две статии, включени от него в «Диалектика на природата»: «Ролята на труда при превръщането на маймуната в човек» — през 1896 г. в списание «Neue Zeit», и «Природознанието в света на духовете» — през 1898 г. в годишника «Illustrirter Neue Welt-Kalender». «Диалектика на природата» била публикувана изцяло за пръв път в СССР през 1925 г.

на немски език паралелно с руския превод («Архив Маркса и Енгелса», книга вторая). По-късно книгата на Енгелс била преиздавана много пъти. При това е уточнявано дешифрирането на ръкописа, подобрявал се преводът, усъвършенствувала се системата на подреждането на материала. Най-важните от тези издания са: изданието на езика на оригинала през 1935 г. (Marx — Engels Gesamtausgabe. F. Engels. «Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft. Dialektik der Natur». Sonderausgabe. Moskau—Leningrad, 1935) и руското издание от 1941 г., по образеца на който са направени многобройни издания в различни страни на света. В настоящия том извадките се дават последователно по К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 20. — 169.

- Този общ план на «Диалектика на природата» е съставен след юни 1878 г., защото в него се споменават старият предговор към «Анти-Дюринг», написан през май—юни, и брошурата на Е. Хекел «Свободна наука и свободно преподаване», излязла през юли 1878 г.; но този план е съставен преди 1880 г., тъй като в него не се споменава нищо за такива глави на «Диалектика на природата», като «Основни форми на движението», «Топлина» и «Електричество», написани през 1880—1882 г. Сравняването на съдържащото се в точка II на този план споменаване на немските буржоазни дарвинисти Е. Хекел и О. Шмид с писмото на Енгелс до Лавров от 10 август 1878 г. дава основание да се предположи, че планът е съставен през август 1878 г. — 171.
 - Има се предвид «Стар предговор към «Анти-Дюринг». За диалектиката» (вж. настоящия том, с. 193—201. — 171.
 - Имат се предвид: 1) докладът на Е. Дюбоа-Реймон «За границите на познанието на природата», изнесен в Лайпциг на 14 август 1872 г. пред 45-и конгрес на немските природонаследователи и лекари; първото издание на този доклад излязло в Лайпциг през 1872 г.; 2) докладът на К. Негели «Граници на природонаучното познание», изнесен в Мюнхен на 20 септември 1877 г. пред 50-и конгрес на немските природонаследователи и лекари; докладът бил публикуван в приложението към конгресния «Бюлетин». — 172.
 - Имат се предвид механическите възгледи на привържениците на природонаучния материализъм, един от типичните представители на който бил Е. Хекел. Вж. бележката «За «механическото» разбиране на природата» (настоящия том, с. 284—289) — 172.
 - *Пластидули* Е. Хекел нарича най-малките частици на живата плазма, всяка от които според неговото учение представлява белтъчна молекула с твърде сложен строеж и има някаква елементарна «душа».
- Въпросът за «душата на пластидулата», за наличието на зародиши на съзнание в елементарните живи тела, за съотношението между съзнанието и неговия материален субстрат се дискутирал на състоялия се в Мюнхен през септември 1877 г. 50-и конгрес на немските природонаследователи и лекари, където на тази проблема било отделено значително внимание в изказванията на Е. Хекел, К. Негели и Р. Вирхов (на пленарните засе-

дания на 18, 20 и 22 септември). На защитата на своите възгледи по този въпрос от нападките на Вирхов Хекел е посветил специална глава в брошурата си «Свободна наука и свободно преподаване». — 172.

⁷ Енгелс има предвид доклада на Р. Вирхов «Свобода на науката в съвременната държава». В този доклад Вирхов предлагал да се ограничи свободата на преподаването на науката. Против Вирхов се обявил Е. Хекел, който публикувал брошурата «Свободна наука и свободно преподаване». — 172.

⁸ Според концепцията на Р. Вирхов, изложена в книгата му «Целуларна патология», първото издание на която излязло в 1858 г., животинският индивид се разпада на тъкани, тъканите — на клетъчни територии, клетъчните територии — на отделни клетки, така че в последна сметка животинският индивид представлява механичен сбор от отделни клетки (Вж. R. Virchow. «Die Cellularpathologie». 4. Aufl., Berlin 1871, S. 17.). — 172.

⁹ През юли—август 1878 г. Енгелс възнамерявал да разкритикува изказванията на буржоазните дарвинисти против социализма. Повод за това било съобщението, че О. Шмид ще изнесе доклад «За отношението на дарвинизма към социалдемокрацията» пред 51-ви конгрес на немските природоизследователи и лекари в Касел през септември 1878 г. Това съобщение Енгелс прочел в списание «Nature» от 18 юли 1878 г. (т. XVIII, кн. 455, с. 316). След конгреса докладът на Шмид бил публикуван в отделна брошура (O. Schmidt. «Darwinismus und Socialdemokratie». Bonn, 1878). Към 10 август 1878 г. Енгелс получил брошурата на Е. Хекел «Свободна наука и свободно преподаване» (E. Haeckel). «Freie Wissenschaft und freie Lehre». Stuttgart, 1878, в която авторът се опитал да сваля от дарвинизма упрека, че бил свързан със социалистическото движение, и цитирал също изказването на Шмид. В писмата си до Шмид от 19 юли и до Лавров от 10 август 1878 г. Енгелс пише за намерението си да отговори на тези изказвания — 172.

¹⁰ H. Helmholtz. «Populäre wissenschaftliche Vorträge». Zweites Heft. Braunschweig, 1871 (X. Хелмхолц. «Научнопопулярни лекции». Част втора. Брауншвайг, 1871). За физическото понятие «работа» Хелмхолц говори главно за лекцията си от 1862 г. «За запазване на силата» (с. 137—179 на посочената книга). Категорията «работа» Енгелс разглежда в главата «Мярка за движението — Работа». — 172.

¹¹ В главната си част тази скица е планът на главата «Основни форми на движението». Същевременно на нея отговарят група тематично и хронологично свързани помежду си глави: «Основни форми на движението», «Мярка на движението. — Работа», «Приливно триене», «Топлина» и «Електричество». Всички тези глави са написани през 1880—1882 г. Скицата на частичния план е написана преди тях — вероятно през 1880 г. — 172.

¹² Срв. настоящия том, с. 248—255. — 172.

¹³ Срв. настоящия том, с. 246—251. — 172.

- ¹⁴ В съставеното от Енгелс съдържание на третия свитък на материалите на «Диалектика на природата» този увод се нарича «Стар увод». В текста на «Увода» има два пасажа, по които може да се определя датата на написването му. На с. 183 Енгелс пише, че «клетката» е открита преди по-малко от четиридесет години». Ако се вземе под внимание, че в писмото си до Маркс от 14 юли 1858 г. той посочва 1836 г. като приблизителна дата на откриването на клетката, може да се заключи, че «Уводът» е написан преди 1876 г. От друга страна, на с. 185 Енгелс пише, че «едва от около десет години е известен фактът, че напълно безструктурен белтък изпълнява всички съществени функции на живота», като има предвид монерите — най-простите организми, които Е. Хекел за пръв път описал в книгата си «Обща морфология на организмите», излязла в 1866 г. Оттук може да се направи изводът, че «Уводът» е написан около 1876 г. Първоначалната скица на «Увода» била направена в края на 1874 г. От съпоставянето на всички посочени факти следва, че «Уводът» може да е написан в 1875 или 1876 г. Възможно е първата част на «Увода» да е написана в 1875 г., а втората — през първата половина на 1876 г. — 173.
- ¹⁵ Енгелс има предвид хорала на Лутер «Ein'feste Burg ist unser Gott» (Господ е нашата здрава крепост). В произведението си «Към историята на религията и философията в Германия», кн. втора, Х. Хайне нарича тази песен «Марсилеза на Реформацията». — 175.
- ¹⁶ Екземпляр от своята току-що излязла книга «De revolutionibus orbium coelestium» («За обиколките на небесните тела»), в която се излагала хелиоцентричната система на света, Коперник получил в деня на смъртта си — на 24 май (ст. стил) 1543 г. — 175.
- ¹⁷ Според господстващите в химията през XVIII в. възгледи се смятало, че процесът на горенето се обуславя от наличието в телата, които могат да горят, на особено вещество — флогистон, отделящ се от такива тела по време на горенето. Тъй като обаче било известно, че при нажежаване на металите във въздуха тяхното тегло се увеличава, привържениците на флогистонната теория се опитвали да припишат на флогистона физически безсмислено, отрицателно тегло. Несъстоятелността на тази теория показал големият френски химик А. Л. Лавоазие, който правилно обяснил процеса на горенето като реакция от съединяването на горещото вещество с кислорода. За положителната роля; която навремето си изиграла теорията за флогистона, Енгелс говори в края на «Стар предговор към «Анти-Дюринг»» (вж. настоящия том, с. 201). За теорията за флогистона Енгелс говори подробно в предговора към II том на «Капиталът» (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 24, с. 18—20). — 176.
- ¹⁸ Небуларната хипотеза на Кант, според която слънчевата система се развила от първоначална мъглявина (лат. nebula — мъгла), е изложена в неговото съчинение «Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels, oder Versuch von der Verfassung und dem mechanischen Ursprunge des ganzen Weltgebäudes nach Newtoni-

schen Grundsätzen abgehandelt». Königsberg und Leipzig, 1755. («Всобща естествена история и теория за небето, или Опит за излагане на устройството и механическият произход на цялото мироздание според принципите на Нютон». Кьонигсберг и Лайпциг, 1755). Книгата била издадена анонимно.

Хипотезата на Лаплас за образуването на слънчевата система била за пръв път изложена в последната глава на неговото съчинение «Exposition du système du monde». Т. I—II, Paris, l'an IV de la République Française [1796] («Изложение на системата на света». Т. I—II, Париж, IV година на Френската република [1796]). В последното, подготвено още докато Лаплас бил жив, шесто издание на книгата, излязло след смъртта на автора, през 1835 г., се излагала хипотезата като последна, VII бележка към съчинението.

Съществуването в световното пространство на нажежени газови маси, подобни на първоначалната мъглявина, която се предполагала от небуларната хипотеза на Кант—Лаплас—спектроскопически доказал през 1864 г. английският астроном У. Хъгинс, който приложил широко в астрономията създадения през 1859 г. от Г. Кирхов и Р. Бунзен спектрален анализ. Енгелс използвал тук книгата на А. Секи «Слънцето» (вж. A. Secchi. «Die Sonne». Braunschweig, 1872, S. 787—790. — 178.

- ¹⁰ Има се предвид мисълта, изказана от А. Нютон в заключението към второто издание на основния му труд «Математически принципи на натурфилософията», кн. III. Общо поучение. «Досега — пише Нютон — съм изяснявал небесните явления и приливите на нашите морета въз основа на силата на гравитацията, но не съм посочвал причините за самата гравитация.» След като изброява някои свойства на гравитацията, Нютон продължава: «А причината за тези свойства на силата на гравитацията и досега не мога да изведа от явленията, а хипотези аз не измислям [hypotheses non fingo]. А всичко, което не се извежда от явленията, трябва да се нарича *хипотеза*, а за метафизически, физически, механически хипотези, за скрити свойства няма място в експерименталната философия. — В тази философия твърденията се извеждат от явленията и се обобщават с помощта на индукцията.»

Имайки предвид това изказване на Нютон, в своята «Енциклопедия на философските науки», § 98, Допълнение I, Хегел отбелязва: «Нютон... открито предупреждаваше физиката да не изпада в метафизика...» — 179.

- ¹¹ При работата си върху «Диалектика на природата» Енгелс използвал книгата на У. Р. Гров «The Correlation of Physical Forces». 3rd ed., London, 1855. («Съотношението на физическите сили». 3 изд., Лондон, 1855). Първото издание на тази книга излязло през Лондон в 1846 г. В основата ѝ е залегнала лекцията на Гров, която той прочел в Лондонския институт през януари 1842 г. и наскоро след това била публикувана. — 181.

- ¹² *Ланцетник (амфиокс)* — малко рибообразно животно, което е преходна форма от безгръбначните към гръбначните, живее в редица морета и океани.

Лепидосирен — животно от разряда на двойнодишащите риби, които имат и бели дробове, и хриле; живее в Южна Америка. — 182.

²³ *Цератодус* — двойнодишаща риба, живее в Австралия.

Археоптерикс — изкопаемо гръбначно животно, един от най-старите представители от класа на птиците, което има и някои черти на влечугите.

Енгелс е използвал тук книгата на Х. А. Николсън «Ръководство по зоология», първото издание на която излязло в 1870 г. При работата си върху «Диалектика на природата» Енгелс използвал едно от първите издания, излязло не покъсно от 1874 г. Намиращото се в Института по марксизъм-ленинизъм пето издание излязло в Единбург и Лондон през 1878 г. (H. A. Nicholson. «A Manual of Zoology». 5th ed., Edinburgh and London, 1878). — 182.

²⁴ През 1759 г. К. Ф. Волф публикувал дисертацията си «Теория за зараждането» («Theoria generationis»), в която опровергава учението за преформацията и научно обосновава теорията за епигенезата.

Преформация — предобразуване на възрастния организъм в зародишната клетка. От метафизичното гледище на привържениците на преформизма, господствувало сред биолозите през XVII и XVIII в., всички части на възрастния организъм се намират още в зародиша в неразвит вид и по такъв начин развитието на организма се свежда до чисто количествено растене навече съществуващи органи, а няма развитие в истинския смисъл, развитие като новообразуване (епигенеза). Теорията за епигенезата е била обоснована и развита от редица изтъкнати биолози от Волф до Дарвин. — 183.

²⁵ На 24 ноември 1859 г. излязъл основният труд на Ч. Дарвин «За произхода на видовете». — 183.

²⁶ *Протисти* (от гръц. *πρωτος* — най-първ) — според класификацията на Хекел обширна група от най-прости организми, обхващаща както едноклетъчните, така и безклетъчните организми и образуваща наред с двете царства на многоклетъчните (растенията и животните) особеното, третото царство на органичната природа. — 183.

²⁷ Тук и по-нататък Енгелс използва книгите: J. H. Mädler. «Der Wunderbau des Weltalls, oder Populäre Astronomie». 5. Aufl., Berlin, 1861. (И. Х. Медлер. «Чудният строеж на Вселената, или Популярна астрономия», 5 изд. Берлин, 1861) и A. Secchi. «Die Sonne». Braunschweig, 1872 (А. Секи. «Слънцето». Брауншвайг, 1872).

Във втоата част на «Увода» Енгелс използвал извадките си от тези книги, направени по всяка вероятност през януари—февруари 1876 г. — 184.

²⁸ *Eozoon canadense* (еозоон канадензе) — изкопаемо, намерено в Канада, което се смятало за останки от най-древни примитивни организми. През 1878 г. немският зоолог К. Мьобнус опровергал мнението за органичния произход на това изкопаемо. — 186.

²⁰ Гьоте. «Фауст», част I, сцена трета («Кабинетът на Фауст»). — 188.

²¹ Така е наречена тази статия в съдържанието на втория свитък, където тя е сложена от Енгелс при групирането на материалите ва «Диалектика на природата». Самият ръкопис на статията има за заглавие само една дума «Предговор», а в горния край на първа страница има и бележка «Дюринг. Превратът в науката». Статията е написана през май или в началото на юни 1878 г. като предговор към първото издание на «Анти-Дюринг». Но този първоначален предговор Енгелс решил да замени с по-кратък (вж. Маркс К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 20, с. 7—10.). Новият предговор, датиран 11 юни 1878 г., в общи линии съвпада с използваната в него част от «Стар предговор». — 193.

²² На 10 май 1876 г. във връзка със стогодишнината от основаването на САЩ се открила във Филаделфия шестата световна промишлена изложба. Сред четиридесетте страни, които били представени на нея, била и Германия. Но назначеният от германското правителство като председател на немското жури директор на Берлинската промишлена академия проф. Ф. Рьооло бил принуден да признае, че германската индустрия изостава значително от индустрията на другите страни и че тя се ръководи от принципа «евтино, но гнило». Това изказване предизвикало многобройни отзвучи в печата. Вестник «Volksstaat» по-специално напечатал през юли—септември редица статии, посветени на този скандален факт. — 194.

²³ «Tageblatt der 50. Versammlung deutscher Naturforscher und Aerzte in München 1877». Beilage, S. 18. — 193.

²⁴ Енгелс има предвид изказването на Р. Вирхов на 50-и конгрес на немските природозследователи и лекари в Мюнхен на 22 септември 1877 г. Вж. R. Virchow. «Die Freiheit der Wissenschaft im modernen Staat». Berlin, 1877, S. 13 (Р. Вирхов. «Свободата на науката в съвременната държава». Берлин, 1877, с. 13). — 195.

²⁵ A. Kekule. «Die wissenschaftlichen Ziele und Leistungen der Chemie». Bonn, 1878, S. 13—15. — 196.

²⁶ «Мили пречки» (holde Hindernisse) — израз от стихотворния цикъл на Хайне «Нова пролет», Пролог. — 198.

²⁷ Вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 25. — 200.

²⁸ Вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 25. — 201.

²⁹ Става дума за книгите: J. B. J. Fourier. «Théorie analytique de la chaleur». Paris, 1822 (Ж. Б. Ж. Фурие. «Аналитична теория за топлината». Париж, 1822) и S. Carnot. «Réflexions sur la puissance motrice du feu et sur les machines propres à développer cette puissance». Paris, 1824 (С. Карно. «Размишления за движещата сила на огъня и за машините, които могат да развият тази сила». Париж, 1824). Споменаваната по-нататък от Енгелс функция С фигурира в бележката на с. 73—79 от книгата на Карно. — 201.

- 21 Така е озаглавена тази статия на първата страница на ръкописа. На петата и деветата страница на ръкописа, т. е. в началото на втория и третия лист, в горния край на полето е написано «Диалектически закони». Статията останала незавършена. Написана е през 1879 г., но не по-рано от септември същата година. Тази дата се установява от следните факти. В статията се цитира край на втория том на книгата на Роско и Шорлемер «Подробен учебник по химия»; втората част на този том излязла в началото на септември 1879 г. От друга страна, в статията нищо не се говори за откриването на скандия (1879), за което Енгелс не е могъл да не спомене във връзка с откриването на галия, ако е написал статията след 1879 г. — 202.
- 22 H. Heine. «Ueber den Denunzianten. Eine Vorrede zum dritten Theile des «Salons»». Hamburg, 1837, S. 15 (X. Хайне. «За доносчика. Предговор към третата част на «Салон»». Хамбург, 1837, с. 15). — 203.
- 23 Хегел. «Енциклопедия на философските науки», § 108. Допълнение. При работата си върху «Диалектика на природата» Енгелс използвал изданието: G. W. F. Hegel. Werke. Bd. VI. 2. Aufl., Berlin, 1843, S. 217. — 205.
- 24 Хегел. «Науката логика», кн. 1, раз. III, гл. 2. Бележката за примерите с възловите линии на отношенията на мярката и за това, че в природата няма скокове. При работата си върху «Диалектика на природата» Енгелс използвал изданието: G. W. F. Hegel. Werke. Bd. III. 2. Aufl., Berlin, 1841, S. 433. — 206.
- 25 Н. Е. Роско и С. Шорлемер «Подробен учебник по химия», т. II, Брауншвайг, 1879, с. 823. — 207.
- 26 Периодичният закон бил открит от Д. И. Менделеев през 1869 г. През 1870—1871 г. Менделеев подробно описал свойствата на няколко липсващи члена в периодичната система на елементите. За означаване на подобни елементи той предложил да се използват санскритските числителни (например «ека» — «един»), прибавяйки ги като приставки към названието на предшестващия известен елемент, след който трябвало да се наредят съответните липсващи членове от същата група. Първият от предсказаните от Менделеев елементи — галий — бил открит през 1875 г. — 208.
- 27 Намек за известния епизод в комедията на Молиер «Буржоата благородник», действие II, сцена шеста. — 208.
- 28 Това заглавие фигурира в съдържанието на третия свитък на «Диалектика на природата». Главата е написана вероятно през 1880 или 1881 г. — 209.
- 29 Енгелс се позовава на изданието: I. Kant. Sämmtliche Werke. Bd. I, Leipzig, 1867 (И. Кант. Пълно събрание на съчиненията. Т. I, Лайпциг, 1867). На с. 22 от този том е отпечатан § 10 от съчинението на Кант «Мисли за правилната оценка на живите сили». Основната теза на този параграф гласи: «Триизмери

мостта на пространството се дължи, изглежда, на обстоятелството, че в съществуващия свят субстанциите действуват една върху друга така, че силата на действието е обратно пропорционална на квадрата на разстоянието.» — 211.

47 Н. Hellmholtz, «Ueber die Erhaltung der Kraft». Berlin, 1847, Abschn. I. и II. — 211.

48 Терминът «количество на движението» (или «импулс») се употребява в специалното значение на произведенното от масата и скоростта (mv). Тук става дума не за тази специална величина, а за общото количество на движението, за движението в неговата количествена определеност изобщо. «Количеството на движението» в специалния смисъл mv се означава на немски с термина «Bewegungsgröße». А тук и в следващия текст Енгелс употребява израза «Bewegungsmenge», което за да се избегне смесването с величината mv , се дава в квадратни скоби. Понякога вместо израза «Bewegungsmenge» Енгелс употребява израза «die Masse der Bewegung» — също в смисъл на общото количество всякакъв вид движение. — 211.

49 Подчертаванията в цитата са от Енгелс. — 219.

50 Енгелс има предвид статията на Майер: «Бележки за силите в неживата природа» (публикувана през 1842 г.) и «Органичното движение в неговата връзка с обмяната на веществата» (публикувана през 1845 г.). Двете статии са включени в книгата: J. R. Mayer. «Die Mechanik der Wärme in gesammelten Schriften». 2. Aufl., Stuttgart, 1874 (Ю. Р. Майер. «Механиката на топлината. Сборник статии». 2 изд., Щутгарт, 1874). При работата си върху «Диалектика на природата» Енгелс използвал това издание. — 219.

51 Енгелс има предвид по всяка вероятност Бележка към параграфа за «Формалното основание» във втората книга на «Науката логика» от Хегел. В тази Бележка Хегел осмива «формалния начин да се обяснява, като се изхожда от тавтологични основания». «Този начин на обяснение — пише Хегел — се харесва именно със своята голяма яснота и разбираемост, защото какво може да бъде по-ясно и по-разбираемо от посочването например, че растението има своето основание в някоя растителна, т. е. произвеждаща растения сила.» «Ако на вътреса, защо даден човек отива в града, се посочва основанието, че в града се намират привличащата го там притегателна сила», този отговор не е по-малко нелеп от обяснението с «растителната сила». А при, това, отбелязва Хегел, «науките, особено физическите, са изпълнени с такива тавтологии, които като че ли са прерогатив на науката». — 221.

52 Хегел. «Лекции по история на философията». Т. I, ч. I, разд. I гл. I, параграфа за Талес. При работата си върху «Диалектика на природата» Енгелс използвал изданието: G. W. F. Hegel. Werke. Bd. XIII, Berlin, 1833, S. 208. — 221.

53 Става дума за доклада, изнесен пред конгреса на природонаследователите, състоял се в Инсбрук. — 221.

- ⁶⁴ Библия, Книга на Исус Навин, гл. 5. — 224.
- ⁶⁵ *Германски огън при бедствия* (Notfeuer) — през средновековието и до средата на XIX в. за религиозни и целебни цели (предимно при мор по добитъка) и за предпазване на добитъка от различни болести се запалвал огън чрез триене на две дървета или по друг подобен начин, като предварително се изгасявали всички огънове в съответното населено място. — 227.
- ⁶⁶ «Leibnizens und Huygen's Briefwechsel mit Papin». Herausgegeben von E. Gerland. Berlin, 1881 («Кореспонденцията на Лайбниц и Хюйгенс с Папин». Издал Е. Герланд, Берлин, 1881). — 228.
- ⁶⁷ Th. Thomson. «An Outline of the Sciences of Heat and Electricity», 2nd ed. London, 1840, p. 281. Първото издание излязло в Лондон през 1830 г. — 229.
- ⁶⁸ Тази бележка е първоначалната скица на «Увод» (вж. настоящия том, с. 173—192). — 234.
- ⁶⁹ «Декларация за независимостта» — приета на 4 юли 1776 г. на конгреса във Филадельфия от делегатите на 13 английски колонии в Северна Америка, провъзгласила отделянето на северноамериканските колонии от Англия и образуването на независима република — Съединените американски щати. — 235.
- ⁷⁰ Така е озаглавен този фрагмент в съдържанието на втория свитък материали на «Диалектика на природата». Той се състои от четири страници на първоначалния ръкопис на произведението на Енгелс. «Лудвиг Фойербах и краят на класическата немска философия», номерирани 16, 17, 18 и 19. На с. 16 в горния край Енгелс е написал: «Aus «Ludwig Feuerbach»» [«Из «Лудвиг Фойербах»»]. Този фрагмент е включен във II глава на «Лудвиг Фойербах» и е трябвало да следва непосредствено след характеристиката на трите основни «ограничености» на френските материалисти от XVIII в. (вж. настоящия том, с. 27). При окончателната обработка на ръкописа «Лудвиг Фойербах» Енгелс извадил тия четири страници и ги заменил с друг текст (вж. настоящия том, с. 34—38), а основното съдържание на фрагмента (за трите велики открития на природознанието през XIX в.) изложил съкратено в IV глава на «Лудвиг Фойербах» (вж. настоящия том, с. 43—44). Тъй като това произведение на Енгелс било отпечатано най-напред в априлската и майската книжка на списание «Neue Zeit» от 1886, за дата на написването на фрагмента може да се приеме първото тримесечие на 1886 г. Текстът на фрагмента започва от средата на изречението. Началото му, възстановено по отпечатания в «Neue Zeit» текст, се дава в квадратни скоби. — 237.
- ⁷¹ Този цитат се дава в книгата: C. N. Starcke. «Ludwig Feuerbach». Stuttgart, 1885, S. 154—155 (К. Н. Щарке. «Лудвиг Фойербах». Щутгарт, 1885, с. 154—155). Той е взет от съчинението на Фойербах «Проблемата за безсмъртието от гледище на антропологията», написано през 1846 г. и публикувано в книгата: J. L. Feuerbach. Sämtliche Werke. Bd. III, Leipzig, 1847, S. 331. (Л. Фойербах.

Пълно събрание на съчиненията. Т. III, Лайпциг, 1847, с. 331). — 241.

61 Енгелс има предвид афоризмите на Фойербах, публикувани посмъртно в книгата: K. Grün. «Ludwig Feuerbach in seinem Briefwechsel und Nachlass sowie in seiner Philosophischen Charakterentwicklung». Bd. II. Leipzig und Heidelberg, 1874, S. 308 (К. Грюн. «Лудвиг Фойербах, неговата кореспонденция и литературно наследство, както и анализът на неговото философско развитие». Т. II, Лайпциг и Хайделберг, 1874, с. 308). Тези афоризми се цитират в книгата на Шарке на с. 166. Срв. Ф. Енгелс. «Лудвиг Фойербах в края на класическата немска философия», гл. II. — 241.

62 *Sire, je n'avais pas besoin de cette hypothèse* (Ваше Величество, аз нямам нужда от тази хипотеза) — отговор на Лаплас на въпроса на Наполеон, защо в своя «Трактат за небесната механика» той дори не споменава името на твореца на Вселената. — 242.

63 Енгелс има предвид встъпителната реч на Дж. Тиндал пред открития на 19 август 1874 г. в Белфаст 44-ти конгрес на Британската асоциация за съдействие за прогреса на науката. Речта била отпечатана в списание «Nature», кн. 251 от 20 август 1874 г. В писмото на Енгелс до Маркс от 21 септември 1874 г. се прави по-подробна характеристика на тази реч на Тиндал. — 242.

64 За това, че невежеството не е аргумент, Спиноза говори в «Етика» (част първа, приложението), обявявайки се против представителите на полско-телеологическия възглед за природата, които представяли «волята на бога» като причина на причините на всички явления и единствено средство за аргументирането на каквото било да възтъкват непознаването на други причини. — 243.

65 Отказът, озаглавен «Бюхнер», е написан преди другите съставни части на «Диалектика на природата»; с него започват бележките на първия свитък от ръкописа на Енгелс. Този откъс представлява, както изглежда, конспект на замислената от Енгелс статия срещу Л. Бюхнер като представител на вулгарния материализъм и социалния дарвинизъм. Съдейки по съдържанието на откъса и по бележките на Енгелс на полето на собствения му екземпляр от книгата на Бюхнер «Човекът и неговото място в природата», второто издание на която излязло в края на 1872 г., Енгелс възнамерявал да разкритикува преди всичко това съчинение на Бюхнер. Съдейки по лаконичната бележка в писмото на В. Либкнехт до Енгелс от 8 февруаря 1873 г. («Що се отнася до Бюхнер — карай!»), трябва да се предположи, че непосредствено преди това Енгелс е съобщил на Либкнехт за своето намерение. Ето защо може да се смята, че откъсът е написан в началото на 1873 г. — 243.

66 Енгелс се позовава на следния пасаж от предговора към второто издание на «Енциклопедия на философските науки» от Хегел: «Лесинг казал на времето си, че със Спиноза се отнася като с умряло куче.» Хегел имал предвид разговора между Лесинг и Якоби, състоял се на 7 юни 1780 г. При този разговор Лесинг

казал: «Всички хора все още говорят за Спиноза като за умряло куче.» Вж. F. H. Jacobi, Werke. Bd. IV., Abt. I, Leipzig, 1819, S. 68 (Ф. Х. Якоби. Съчинения. Т. IV, разд. I, Лайпциг, 1819, с. 68).

За френските материалисти Хегел говори подробно в III том на своята «История на философията». — 243.

66. Енгелс се позовава на книгата: L. Büchner. «Der Mensch und seine Stellung in der Natur in Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft». 2. Aufl., Leipzig, 1872 (Л. Бюхнер. «Човекът и неговото място в природата в миналото, настоящето и бъдещето.» II изд., Лайпциг, 1872). На с. 170—171 на тази книга Бюхнер казва, че в процеса на постепенното развитие на човечеството настъпва момент, когато в лицето на човека природата стига до осъзнаване на самата себе си и че от този момент човек престава да се подчинява пасивно на слепите закони на природата и става неин господар — т. е. в този момент, да си послужим с израза на Хегел, количеството преминава в качество. В собствения Енгелсов екземпляр от книгата на Бюхнер този пасаж е обграден с черта и срещу него има бележка на полето: Umschlag! (Обрат). — 244.
67. Енгелс има предвид ограничеността на философските възгледи на Нютон, който едностранчиво надценявал индуктивния метод, и неговото отрицателно отношение към хипотезите, намерило израз в известните думи на Нютон: «Hypotheses noningo» («Хипотези не измислям»). — 245.
70. Сега се смята за безспорно, че Нютон е стигнал до откритието на диференциалното и интегралното смятане независимо от Лайбниц и преди него, но Лайбниц, стигнал до това откритие също самостоятелно, му придал по-съвършена форма. Две години след написването на този откъс Енгелс изказал по-правилен възглед върху този въпрос. — 245.
71. Хегел. «Енциклопедия на философските науки». § 130. Допълнение. Хегел полемизира тук с онези физици, които обяснявали разликите в относителното тегло на телата с това, че «тялото, относителното тегло на което е два пъти по-голямо от относителното тегло на друго тяло, има два пъти повече атоми от това друго тяло». — 245.
72. R. Owen. «On the Nature of Limbs». London, 1849, p. 86. — 246.
73. Касини (в ръкописа на Енгелс тази фамилия е в множествено число: die Cassinis) — семейство на френски астрономи: 1) преселилият се от Италия Джовани Доменико Касини (1625—1712), първият директор на Парижката обсерватория, 2) неговият син Жак Касини (1677—1756), 3) синът на предния Сезар Франсоа Касини дьо Тюри (1714—1784) и 4) синът на последния граф Жан Доминик Касини (1748—1845). И четиримата последователно са били директори на Парижката обсерватория (от 1669 до 1793 г.). Първите трима защищавали неправилните, антинютонски представи за формата на земното кълбо и само последният от четиримата Касини, под влияние на по-точните измервания на обема и формата на Земята, бил принуден да признае

правилността на Нютоновия извод за сплескаността на земното кълбо при оста на въртенето. — 246.

- ⁷⁴ Т. е. ако се разбира «метафизиката» не в стария смисъл — както това било например при Нютон (вж. бележка 19) като философско мислене изобщо, а в съвременния смисъл — като метафизически начин на мислене. — 248.
- ⁷⁵ *Компосогнат* (*Compsognathus*) — изчезнало животно от рода на динозаврите (разред птицетазови); принадлежи към класа на влечугите, но по устройство на таза и задните крайници много прилича на птиците (Н. А. Nicholson. «A. Manual of Zoology». 5th ed., Edinburgh and London, 1878, p. 545.)
Археоптерикс — изкопаемо гръбначно животно, един от най-старите представители на птиците, което има и някои белези на влечугите. — 250.
- ⁷⁶ Енгелс има предвид размножаването чрез пъпкуване или деление при мешестите животни. — 250.
- ⁷⁷ Хегел. «Енциклопедия на философските науки», § 135. Допълнение: «Членовете и органите на живото тяло трябва да се разглеждат не само като негови части, тъй като те са това, което са само в тяхното единство и съвсем не се отнасят безразлично към последното. Само части тия членове и органи стават единствено под ръката на анатома, но той тогава има работа вече не с живи тела, а с трупове.» — 251.
- ⁷⁸ Пак там, § 126. Допълнение. — 251.
- ⁷⁹ Пак там, § 117. Допълнение. — 252.
- ⁸⁰ Пак там, § 115. Бележка. Тук Хегел говори за това, че вече самата форма на съждението посочва разликата между субекта и предиката. — 252.
- ⁸¹ Енгелс се позовава на книгата на Р. Клаузиус «Механическа теория за топлината». 2 изд., т. 1, Брауншвайг, 1876. На с. 87—88 на тази книга се говори за «положителни и отрицателни количества топлина». — 254
- ⁸² Енгелс яма предвид книгата: J. Grimm. «Geschichte der deutschen Sprache». 4. Aufl., Leipzig, 1880); Я. Грим («История на немския език». 4 изд., Лайпциг, 1880); първото издание излязло в Лайпциг през 1848 г. Енгелс говори по-подробно за франкския диалект в специалното изследване «Франкският диалект», написано през 1881—1882 г. (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 19, с. 518—549). Тази бележка е написана, както изглежда, около 1881 г. — 255.
- ⁸³ *Късмет* — термин, който при мюсюлманите, предимно при турците, означава предопределение, съдба, фатум. — 257.
- ⁸⁴ Става дума за главното произведение на Ч. Дарвин «За произхода на видовете чрез естествения подбор» (1859 г.). — 258.
- ⁸⁵ Цитат от сатиричната поема на Хайне «Диспут», в която се

изобразява средновековен диспут между католически монах-капуцин и учен еврейски равин, който при тоя диспут се позовава на еврейската религиозна книга «Таусфес-Йонтоф». В отговор на това капуцинът праща «Таусфес-Йонтоф» по дяволите. Тогава възмутеният равин в изстъпление извиква: «Таусфес-Йонтоф нищо вече не струва ли? Какво друго струва? Помощ!» — 259.

⁸⁶ Дидо — кучето на Енгелс, за което той споменава в писмата си до Маркс от 16 април 1865 и 10 август 1866 г. — 260.

⁸⁷ Съответствието между деленето на логиката на три части (учение за битието, учение за същността и учение за понятието) и четиричленната класификация на съжденията Хегел пояснява по следния начин: «Различните видове съждения се определят от всеобщите форми на самата логическа идея. Ние съгласно с това получаваме най-напред три главни вида съждения, които съответствуват на степените на битието, същността и понятието. Вторият от тия главни видове, съответно на характера на същността като степен на диференциацията, сам, на свой ред, е двойствен в себе си» (Хегел. «Енциклопедия на философските науки». § 171, Допълнение). — 260.

⁸⁸ Определенията «сингуларно», «партикуларно», «универсално» (singulär, particulär, universell) означават тук единично, особено, всеобщо във формално-логически смисъл, за разлика от диалектическите категории «единично», «особено», «всеобщо», (Einzelnes, Besonderes, Allgemeines). — 261.

⁸⁹ Енгелс посочва страниците на цялата глава за съждениято в третата книга на «Науката логика» от Хегел. — 261.

⁹⁰ На с. 75—77 от четвъртото издание на своята «Естествена история на сътворението на света» Хекел разказва как Гьоте открил междучелюстната кост на човека. Според Хекел Гьоте най-напред стигнал чрез индукция до тезата: «всички бозайници имат междучелюстна кост», а след това направил оттук дедуктивния извод: «следователно и човекът има тази кост», след което този извод бил потвърден от опитните данни (Гьоте открил междучелюстната кост у човека в ембрионално състояние и в отделни атавистични случаи у възрастни). Индукцията, за която говори Хекел, Енгелс нарича неправилна, защото ѝ противоречила признатата за правилна теза, че бозайникът «човек» няма междучелюстна кост. — 262.

⁹¹ Енгелс, както изглежда, има предвид двете главни произведения на У. Уевел: W. Whewell. «History of the Inductive Sciences». London, 1837; «The Philosophy of the Inductive Sciences» London, 1840 (У. Уевел «История на индуктивните науки». Лондон, 1837; «Философия на индуктивните науки». Лондон, 1840).

Индуктивните науки тук Енгелс характеризира като «обхващащи» чисто математическите науки, както изглежда, в смисъл че у Уевел те се нареждат около чисто математическите науки, които според последния са науки на чистия разум, изследват

«условията на всяка теория» и в този смисъл заемат като че ли централно положение в «географията на интелектуалния свят». Във «Философия на индуктивните науки» (т. I, кн. II) Уевел дава кратък очерк на «философията на чистите науки», главни представители на които той смята геометрията, теоретичната аритметика и алгебрата. А в «История на индуктивните науки» (т. I, Увод) той противопоставя на «индуктивните науки» (механика, астрономия, физика, химия, минералогия, ботаника, зоология, физиология, геология) «дедуктивните науки» (геометрия, аритметика, алгебра). — 263.

- ⁹² Във формулата « $B - E - O$ » B означава всеобщо, E — единично, O — особено. Тази формула използва Хегел при анализа на логическата същност на индуктивното умозаключение. Вж. Хегел. «Науката логика», кн. III, разд. I, гл. 3, параграф «Индуктивно умозаключение». В същия параграф фигурира споменатата от Енгелс по-долу Хегелова теза, че индуктивното умозаключение по същество е проблематично. — 263.
- ⁹³ Н. А. Nicholson. «A Manual of Zoology». 5th, ed., Edinburgh and London, 1878, p. 283—285, 363—370, 481—484. — 263.
- ⁹⁴ Хегел. «Енциклопедия на философските науки», § 39: «Емпиричното наблюдение. . . ни дава възприятното на следващите едно след друго изменения. . . но то не ни показва необходимостта на връзката.» — 265.
- ⁹⁵ Спиноза. «Етика», ч. I, определения 1 и 3 и теорема 6. — 268.
- ⁹⁶ Вж. бележка 20. — 268.
- ⁹⁷ Така е озаглавена тази бележка в съдържанието на втория свитък с материали на «Диалектика на природата». В нея се прави критически разбор на основните положения в доклада на К. Негеля «Граници на природонаучното познание» (вж. бележка 3). Енгелс цитира доклада на Негели по изданието «Tageblatt der 50. Versammlung deutscher Naturforscher und Aerzte in München 1877». Beilage. September 1877 («Бюлетин на 50-ия конгрес на немските природонаследователи и лекари в Мюнхен през 1877 г.» Приложение. Септември 1877 г.). Това издание дал на Енгелс по всяка вероятност Шорлемер, който присъствувал на конгреса. — 268.
- ⁹⁸ Енгелс има предвид откриването в 1774 г. на кислорода от Джоузеф Пристли, който сам дори не е подозирал, че е открил нов химически елемент и че на това откритие е съдено да извърши преврат в химията. По-подробно за това откритие Енгелс говори в предговора си към II том на «Капиталът» от Маркс (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 24, с. 18—19). — 271.
- ⁹⁹ Срв. Хегел. «Енциклопедия на философските науки», § 13. Бележка: «Взето формално и поставено *напред* с особеното, самото всеобщо също се превръща в особено; несъответствието и абсурдността на това отношение, приложено към предметите от всекидневния бит, сами биха се хвърлили в очи, ако някой на-

пример поискаше плодове и се откажеше след това от вишните, крушите, гроздето, защото те са вишня, круши, грозде, а не плодове.» — 272.

300 Енгелс се позовава на раздела за количеството в «Науката логика» на Хегел, където се казва, че астрономията ни изумява не поради лошата безкрайност на безбройните звезди и на неизмеримите пространства и времена, с които се занимава тази наука — а «поради онези отношения на мярка и закони, които разумът открива в тези предмети и които са разумно безкрайно в противоположност на посочената неразумна безкрайност» (Хегел. «Науката логика», кн. I, дял. II, гл. 2. Бележката: Високото мнение за безкрайния прогрес). — 274.

301 Това е малко изменен от Енгелс цитат от трактата на италианския икономист Ф. Галиани «За парите», кн. II. Маркс дава същия цитат в I том на «Капиталът» (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс, Т. 23, с. 165). Маркс и Енгелс са използвали изданието на П. Кустоди: «Scrittori classici italiani di economia politica». Parte moderna. Т. III, Milano, 1803, р. 156 («Италиански класици на политическата икономия». Съвременни икономисти. Т. III, Милано, 1803, с. 156). — 274.

302 Думите «Така и $\frac{1}{r^2}$ са написани от Енгелс допълнително. Възможно е Енгелс да има тук предвид ирационалното число π , което има напълно определено значение, но не може да бъде изразено с никаква крайна десетична или обикновена дроб. Ако лицето на кръга се приеме за единица, то формулата $\pi = \frac{1}{r^2}$ — i , където r е радиусът на кръга, ще получим значението $\pi = \frac{1}{r^2}$ — 274.

303 Енгелс се позовава на рецензията на Дж. Дж. Роменс за книгата: J. Lubbock. «Ants, Bees, and Wasps». London, 1882 (Дж. Лабок, «Мравки, пчели и оси», Лондон, 1882). Рецензията била отпечатана в списание «Nature», кн. 658 от 8 юни 1882 г. Заинтересувалият Енгелс пасаж, че «мравките са много чувствителни към ултравиолетовите лъчи», се намира на с. 122 на том XXVI на «Nature». — 275.

304 В 1732 г. било публикувано стихотворението на А. Халер «Фалш на човешките добродетели» («Falschheit menschlicher Tugenden»), в което Халер казва, че «нико един сътворен дух не може да провикне във вътрешната същност на природата и че той трябва да е доволен само от знанието на външната черупка. В 1820 г. в стихотворението «Безспорно» («Allerdings») Гьоте се противопоставя на това твърдение на Халер, като посочва, че в природата всичко е единно и че тя не бива да се дели на непознаваемо вътрешно ядро и достъпна за човека външна черупка, както това прави Халер. За този спор на Гьоте с Халер Хегел споменава два пъти в своята «Енциклопедия на философските науки» (§ 140, Бележка и § 246. Допълнение.) — 277

305 Хегел. «Енциклопедия на философските науки», § 128, Допълнение. — 278.

- 106 Хегел. «Енциклопедия на философските науки», § 98, Допълнение 1-во: «Привличането е също такова съществено свойство на материята, каквото и отблъскването.» — 279.
- 107 Вж. Хегел. «Науката логика» кн. I, дял II, гл. I, Бележката за Кантовата антиномия на неделимостта и безкрайната делимост на времето, пространството и материята. — 280.
- 108 Мисълта за запазването на количеството на движението била изказана от Декарт в неговия «Трактат за светлината» (първата част на съчинението «Свят», написано през 1630—1633 г., издадена посмъртно през 1664 г.) и в неговото писмо до дьо Бон от 30 април 1639 г. Най-пълно тази теза била развита в книгата: R. Descartes. «Principia Philosophiæ». Amsterdami, 1644, Pars secunda, XXXVI (Р. Декарт. «Принципи на философията». Амстердам, 1644 г., Част втора, § 36). — 280.
- 109 Тази бележка е написана върху един лист с нахвърляни частичен план на «Диалектика на природата» и представлява конспект на мислите, развити в главата «Основни форми на движението» (вж. настоящия том, с. 171, 209—226). — 277.
- 110 Вж. бележка. 20
Под «състояния (affections) на материята» Гров има предвид «топлината, светлината, електричеството, магнетизма, химическото сродство и движението» (с. 15), а под «движение (motion)» — механическото движение, или преместването. — 282.
- 111 Тази скица е написана на първия лист от I-ви свитък на «Диалектика на природата». По съдържанието си тя съвпада с писмото на Енгелс до Маркс от 30 май 1873 г. Това писмо започва с думите: «Днес сутринта в леглото ми дойдоха в главата следните диалектически мисли за природните науки.» Самото изложение на тези мисли в писмото е по-обработено, отколкото в скицата. Оттук може да се направи изводът, че скицата е написана преди писмото същия ден, на 30 май 1873 г. Ако не се смята откъсът за Бюхнер (вж. настоящия том, с. 243—248, написан малко преди тази скица, всички останали глави и фрагменти на «Диалектика на природата» са написани след него, т. е. след 30 май 1873 г. — 283.
- 112 Става дума за бележката в списание «Nature», кн. 420 от 15 ноември 1877 г., в която било дадено кратко резюме на речта на А. Кекуле, произнесена на 18 октомври 1877 г. при встъпването му в длъжност ректор на Бонския университет. През 1878 г. тази реч на Кекуле била издадена в отделна брошура под заглавие «Научни цели и постижения на химията». — 285.
- 113 E. Haeckel. «Die Perigenesis der Plastidule». Berlin, 1876, S. 13. — 285.
- 114 *Кривата на Лотар Майер* — графично изображение на съотношението между атомните тегла и атомните обеми; била съставена от немския химик Л. Майер и публикувана през 1870 г. в ста-

тята му «Природата на химическите елементи като функция на техните атомни тегла» в списание «Annalen der Chemie und Pharmacie» («Анали на химията и фармацията»), VII допълнителен том, част 3.

Откриването на закономерната връзка между атомното тегло и физическите и химическите свойства на химическите елементи е направено от великия руски учен Д. И. Менделеев, който пръв формулира периодичния закон за химическите елементи през март 1869 г. в статията си «За съотношението между свойствата и атомното тегло на елементите», отпечатана в «Журнал Русского химического общества», Л. Майер също бил на път да открие периодичния закон, когато научил за откритието на Менделеев. Съставената от Л. Майер крива нагледно илюстрира открития от Менделеев закон, но тя го изразявала външно и за разлика от таблицата на Менделеев едностранчиво.

В изводите си Менделеев е отишъл много по-далеч от Майер. Въз основа на открития от него периодичен закон Менделеев предсказал съществуването и специфичните свойства на още неизвестни тогава химически елементи, докато Майер в по-късните си работи проявил неразбиране на същността на периодичния закон. — 286.

¹¹⁸ Вж. бележка 99. — 288.

¹¹⁹ E. Haeckel. «Natürliche Schöpfungsgeschichte». 4. Aufl., Berlin, 1873, S. 538, 543, 588; «Anthropogenie». Leipzig, 1874, S. 460, 465, 492. — 288.

¹²⁰ Хегел. «Енциклопедия на философските науки», § 99, Допълнение. — 288.

¹²¹ Тази бележка е една от трите по-големи бележки («Noten»), които Енгелс включил във втория свитък с материалите на «Диалектика на природата». Тя представлява скица на «Бележка» към с. 17—18 от първото издание на «Анти-Дюринг». — Заглавието «За първообразите на математически безкрайното в действителния свят» е дадено от Енгелс в съдържанието на втория свитък с материалите на «Диалектика на природата». А заглавието «Към с. 17—18: Съгласуване мислене и битие. — Безкрайното в математиката» фигурира в началото на самата тази бележка. — 290.

¹²² Nihil est in intellectu, quod non fuerit in sensu (няма нищо в ума, което преди това да не го е имало в усещането) — основна теза на сенсуализма. Съдържанието на тази формула води началото си от Аристотел (вж. неговото съчинение «Втора аналитика», кн. I, гл. 18, и «За душата», кн. III, гл. 8). — 290.

¹²³ Тази цифра се дава в статията на У. Томсън «Големината на атомите», публикувана най-напред в списание «Nature», кн. 22 от 31 март 1870 г., а след това препечатана като приложение във второто издание на книгата на У. Томсън и П. Г. Тей «Трактат за натурфилософията» (W., Thomson and P. G. Tait. «Treatise on Natural Philosophy». Vol. I, part. II, new ed., Cambridge, 1883, p. 501—502). — 292.

- 121 *Ройс от по-младата линия* — една от миниатюрните германски държави от 1871 г., която влизала в състава на Германската империя. — 294.
- 122 Енгелс има предвид издадената анонимно книга на П. Л. Лавров «Опыт истории мысли», т. I, С.-Петербург, 1875. В главата «Космическата основа на историята на мисълта», на с. 109 на тази книга, Лавров пише: «Угасналите слънца с мъртвата система на планети и спътници продължават движението си в пространството, докато не попаднат в образуващата се нова мъглявина. Тогава останките на умрелия свят стават материал за ускоряване процеса на образуване на нов свят.» А в бележка под линия Лавров цитира мнението на Цьолнер, че състоянието на замръзване на угасналите небесни тела «може да бъде прекратено само чрез външни влияния, например чрез топлината, развита при сблъскването с някакво друго тяло». — 296.
- 123 Енгелс има предвид доклада на Р. Клаузиус «За второто начало на механическата теория за топлината», прочетен на 23 септември 1867 г. пред състоялия се във Франкфурт на Майн 41-ви конгрес на немските природозследователи и лекари. Докладът бил издаден в отделна брошура в Брауншвайг през 1867 г. — 296.
- 124 Хегел. «Енциклопедия на философските науки», § 81. Допълнение 1-во: «Животът като такъв носи в себе си зародиша на смъртта.» — 299.
- 125 *Изкуствени клетки на Траубе* — неорганични образувания, които представляват модели на живи клетки, способни да извършват обмяна на веществата и да растат и служат за изследване на отделни страни на жизнените явления; били създадени чрез смесване на колоидни разтвори от немския химик и физиолог М. Траубе. Съобщение за своите опити Траубе направил пред 47-ия конгрес на немските природозследователи и лекари в Бреслау на 23 септември 1874 г. Маркс и Енгелс оценили високо това откритие на Траубе (вж. писмата на Маркс до П. Лавров от 18 юни 1875 г. и до В. А. Фройд от 21 януари 1877 г.). — 301.
- 126 «Естественният отбор, или оцеляването на най-приспособените» — заглавие на IV глава от книгата на Дарвин «Произход на видовете». — 304.
- 127 Съдържанието на тази бележка почти дословно съвпада със съдържанието на писмото на Енгелс до П. Л. Лавров от 12 ноември 1875 г. — 304.
- 128 *Bellum omnium contra omnes* (Война на всички против всички) — израз на Т. Хобс, среща се в съчинението му «За гражданяна», предговор за читателите, и «Левиятан», гл. XIII—XIV. — 305.

Съдържание

ФРИДРИХ ЕНГЕЛС. Лудвиг Фойербах и краят на класическата немска философия.	9
КАРЛ МАРКС. Тезиси за Фойербах	63
К. МАРКС и Ф. ЕНГЕЛС. Немска идеология	
Критика на най-новата немска философия в лицето на не ните представители Фойербах, Б. Бауер и Щирнер и на немския социализъм в лицето на различните му пророци	
Извадки	68
ФРИДРИХ ЕНГЕЛС. Диалектика на природата (Извадки).	169
Скици на плана	171
Статии и глави	173
Стар предговор към «Анти-Дюринг» за диалектиката	193
Диалектика	202
Основни форми на движението	209
Бележки и фрагменти	230
Форми на движението на материята. Класификация на науките.	278
Бележка.	307

**КАРЛ МАРКС,
ФРИДРИХ ЕНГЕЛС**
**ИЗБРАНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
В ДЕСЕТ ТОМА**

Том 2

Второ допълнено издание

Съставител Бернард Мунтян. Редактор Донка Данчева. Художник Жеко Алексиев. Художествен редактор Александър Хачатурян. Технически редактор Сашо Георгиев. Коректор Невена Николова. Издателски № 7390. Даден за набор на 23. VIII. 1984 г. Подписан за печат на 5. XII. 1984 г. Излязъл м. декември. Печатни коли 21. Издателски коли 17,64. УИК 18,48. Формат 84x108/32. Цена 1 лв. Код 22/9531179411/0008-2-84.

Партиздат — София, бул. «В. И. Ленин» № 47
ДП «Д. Благоев» — София, ул. «Н. Ракишки» № 2